

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

- + *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
- + *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
- + *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
- + *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via <http://books.google.com>

Belg. 157^h

Kuyper

NEDERLAND,

ZIJNE PROVINCIEËN EN KOLONIEËN.

LAND EN VOLK BESCHREVEN DOOR

J. KUYPER.

EERSTE AFDEELING

Algemeen gedeelte:

Land. — Water. — Klimaat en voortbrengselen. — Bevolking. — Middelen van bestaan. — Zedelijke ontwikkeling.

LEEWARDEN,
HUGO SURINGA R.
1868.

29 f

NEDERLAND.

Ten gebruike bij het Middelbaar onderwijs

zijn bij HUGO SURINGAR te Leeuwarden verschenen
de navolgende kaarten:

Kuyper's kaart van Nederland.
Kuyper's kaart van Noordbrabant.
Kuyper's kaart van Zuid-Holland.
Kuyper's kaart van Noord-Holland.
Kuyper's kaart van Gelderland.
Kuyper's kaart van Zeeland.
Kuyper's kaart van Utrecht.
Kuyper's kaart van Friesland.
Kuyper's kaart van Groningen.
Kuyper's kaart van Drenthe.
Kuyper's kaart van Overijssel.
Kuyper's kaart van Limburg.
Kuyper's kaart van Java.
Kuyper's kaart van Oost-Indie (O. helft).
Kuyper's kaart van Oost-Indie (W. helft).
Kuyper's kaart van West-Indie.

De kaart van **Noordbrabant** met vermelding van de overgangen, breedte, diepte en den middelbaren waterstand van sommige Nederlandsche hoofdrivieren.

Iedere kaart in twee kleuren gedrukt.

Prijs per kaart . . f 1,25.

J. KUYPER'S Kaarten van Nederland, O. I.,
Java en W. I. bij elkaar in half linnen band f 6,75.

NEDERLAND,

ZIJNE PROVINCIEËN EN KOLONIËN.

LAND EN VOLK BESCHREVEN DOOR

J. KUYPER.

EERSTE AFDEELING

Algemeen gedeelte:

Land. — Water. — Klimaat en voortbrengselen. — Bevolking. — Middelen van bestaan. — Zedelijke ontwikkeling.

LEEWARDEN,
HUGO SURINGAR.
1868.

Snelpersdruk van **G. T. N. Suringar** te Leeuwarden.

INLEIDING.

§ 1. De kennis van **NEDERLAND** is een gedeelte der aardrijkskunde en voor ons hoogst belangrijk omdat dit land ons vaderland is, en hoe klein ook, een der merkwaardigste van Europa.

Het grenst ten oosten aan het koninkrijk Hannover en het koninkrijk Pruisen, beide tot het Duitsche Verbond behoorende, en ten zuiden aan het koninkrijk België; in het westen en noorden wordt ons land door de Noordzee bespoeld.

Deze voordeelige ligging te midden der beschaafdsten landen van de wereld verzekert aan Nederland voortdurend een gewichtig verkeer, waardoor de meer binnenwaarts gelegen Middel-Europeesche Staten worden voorzien van hetgeen de zeehandel aanvoert, en vandaar afkomstige producten naar overzeesche gewesten worden overgebracht. De belangrijkheid dezer handelsbetrekkingen hangt evenwel ook voor een groot deel af van de maatregelen, welke ter bevordering van het vertier hier en elders worden genomen, en staat in het nauwst verband met de toegankelijkheid onzer zeegaten en havens.

§ 2. De gedaante van ons land nadert den vierkanten vorm, doch naar het noorden versmalt zij zich, terwijl in het zuid-oosten Limburg zich ver uitstrekt tusschen België en Pruisen; het grootste gedeelte der grenzen is daardoor wel langs de landzijde gelegen, doch de Noordzee vormt zulke diepe inhammen, de mondingen der rivieren zijn zoo breed en die stroomen zelve zoo bevaarbaar, dat de natuur Nederland tot een handelsland schijnt te hebben bestemd.

Voorheen was Nederland als laagste afhelling van de Europeesche bergstreken, als mondingsland van Rijn, Maas en Schelde, een met meren bezaaid moeras; langzamerhand verkreeg de bodem meer vastheid door de stoffen welke de rivieren afvoerden, maar eerst door kunstmatige bescherming werd die grond eene zekere woonplaats voor den mensch en een rustig verblijf voor de huisdieren. Vroeger hadden bosschen de overhand, zij bedekten de drasse streken en de hooge landruggen, maar later begreep men dat door zorgvuldige bewerking van den grond meer partij van de vruchtbaarheid was te trekken.

Doch de strijd van den bewoner tegen de overweldigende stroomen en vloeiden kon niet zonder veel oordeel, groot geduld en eindelooze volharding ten gunste van den eerste beslist worden, en nog is hij niet voldongen en er is wellicht geen volk op aarde, dat steeds zoo krachtig tot den oorlog moet zijn toegerust als het vreedzame Nederlandsche; maar het is een oorlog die, hoe de uitslag ook zij, een duurzamer eerzuil sticht dan alle overige welberaamde veroveringsplannen, een oorlog die de bewondering van landzaat en vreemdeling verdient en geniet, een strijd die tot verwonderlijk schoone uitkomsten leidde, al toonde de zee meermalen dat zij eene gevaarlijke vijandin was: in de 13de eeuw toen zij Zuiderzee en Dollart tot haar domein verklaarde, in de 15de eeuw toen de St. Elizabethsvloed van 1421 den Biesbosch vormde, en nog dikwerf later, het laatst in 1825, ofschoon deze geweldige overstroming geen land deed te gronde gaan. In de jongste jaren wordt de strijd steeds en bijna altijd met gelukkig gevolg door ons voortgezet: in den Dollart, langs de Wadden, in de inhammen van de Zuiderzee, in den Biesbosch en langs de Zeeuwsche stroomen wordt telkens verloren terrein herwonnen, en al erkent ieder volmondig dat Nederlands lot in Hooger hand berust, zoo begrijpt men toch ook dat de mensch zelf moet medewerken, om door het in toepassing brengen van zijne duurgekochte ervaring in de meeste gevallen het gevaar af te wenden.

De buitensluiting van den gemeenschappelijken vijand, de zee, was echter niet genoeg: binnenlandsche plassen en meren bedreigden bovendien de omringende landstreken; het Haarlemmermeer en zoovele andere trachtten steeds hun

gebied te vergrooten, de ijs-opstoppen in de groote rivieren deden ieder jaar de bewoners der boorden sidderen, en ook dáartegen moesten droogmaking, dijken en dammen, betere afvoering van water en ontzagwekkende sluiswerken in aanwending worden gebracht, om zekerheid te verschaffen; veel en doeltreffend is er ook in die richting gearbeid, maar toch is de overwinning nog bij lange na niet volkomen.

§ 3. Tegenwoordig vormt het grooter deel van Nederland een door breede stroomen doorsneden geheel: Friesland met Groningens noorderdeel naderen den schier-eiland-vorm, die in Noord-Holland over het IJ krachtig en duidelijk te voorschijn treedt: eenige langgerekte eilanden beveiligen de noordelijke kusten door hunne duinreeksen voor de heftigste aanvallen der Noordzee; in de zeer ondiepe Zuiderzee zijn enkele kleinere eilanden overblijfselen van het voormalig land — het kleine Urk is op rotsbodem gelegd en daardoor als uitzondering het merkwaardigst — en in het zuidwesten ligt eene archipel van hoogstvruchtbare eilanden, die meestal door dijken beschermd moeten worden, daar alleen de westelijke uiteinden met duinen zijn bezet.

Niet onbelangrijk is een blik op eene goede zeekaart; dáár vinden wij grootendeels het raadsel opgelost, hoe menschelijke werken paal en perk aan de woeste aanvallen der zee kunnen stellen, want een breede rij zandbanken beschermt onze kusten en breekt de kracht der woedende golven. In de noordelijke helft der Zuiderzee belemmeren zij zelfs de vaart van de kleinste schepen, maar overal zijn diepe geulen, die naar de veilige havens en reeden voeren; de Friese en Groninger Wadden moet men daarvan evenwel uitzonderen, deze naderen den tijd dat zij, evenals Lauwerzee en Dollart, in land zullen herschapen worden.

Nederland strekt zich uit van $50^{\circ} 45'$ tot $53^{\circ} 30'$ noorderbreedte en van 21° tot $24^{\circ} 50'$ oosterlengte naar den meridiaan over Ferro getrokken, en beslaat eene oppervlakte van 594 vierkante geographische mijlen *) of 3 283997 bun-

* De meridiaan van Amsterdam ligt $22^{\circ} 32' 54''$ oostelijker dan die van Ferro.

De geographische mijl, waarvan er 15 op één graad van den aard-equator gaan, wordt hier gebezigd om de vergelijking met het buitenland gemakkelijker te maken; zij is 7407 el lang, of 7.407 kilometer, de eigenlijke Neder-

ders, met eene totale bevolking van ruim één bewoner voor elk bunder. De grootste afstand in rechte lijn van Eysden bij Maastricht tot het eiland Rottum, ongeveer zuid naar noord, bedraagt 41 mijl of 65 uur gaans, terwijl de mond van het voormalig Zwin bij Sluis van het scheipunt der Nederlandsche, Hannoversche en Pruisische grenzen bij Losser, den oostelijken uithoek van Overijssel, slechts 36 mijl of 48 uur gaans verwijderd is. Voorwaar een klein stukje grond, vergeleken met de Fransche, Oostenrijksche en Zweedsche rijken, die elk meer dan 10000 vierkante mijlen beslaan, nog niet eens sprekende van Rusland, dat in ons werelddeel bijna 100000 zulke mijlen inneemt; en toch heeft de geestkracht en volharding onzer voorvaderen dat kleine land tot een invloedrijken staat gevormd. Onze landgrenzen zijn niet door de natuur aangewezen, slechts op enkele plaatsen maakt een breede stroom, zooals de Maas van St. Pieter tot Thorn grootendeels doet, de afscheiding tusschen Nederland en een naburig rijk; meestal moeten grenspalen, op korte afstanden van elkander opgericht, den grilligen loop der grens aanduiden: en al bemoeilijkt het zoogenaamd Bourtan-ger moeras aan de noord-oostzijde des lands den toegang voor een buitenlandschen vijand, toch ligt ons land bijna geheel open en eerst meer binnenwaarts strekken de hoofdarmen der groote stroomen als hulpmiddelen van verdediging.

§ 4. Als wij dan, ons vaderland doorwandeland, eene vergelijking maken tusschen het eenvoudig natuurschoon van deze streken en de prachtige, indrukwekkende natuurtafereelen, welke andere landen en met name de Alpenlandschappen voor het oog ontrollen, moeten wij ons toch niet stiefmoederlijk bedeed achtten: voor den bewoner zijn die steile

landsche mijl, die, gelijk de naam kilometer aanduidt, eene lengte van duizend el vertegenwoordigt. Het uur gaans, de oude Hollandsche mijl, meet 5555.5 el. Ook de verschillende hoogten zijn in ellen opgegeven, omdat maat-eenheid de duidelijkheid bevordert; daar een Rijnlandsche voet gelijk is aan 0.313947 el en de Parijzer voet, die in wetenschappelijke werken dikwerf gebezigd wordt, gelijk is aan 0.32484 el, kan men desgevorderd de herleiding met meerdere of mindere juistheid gemakkelijk volvoeren. Eene oefening van leerlingen en lezers in het overbrengen van hoogten, afstanden of oppervlakten in verschillende maten is zeker zeer aanbevelenswaardig; het maakt vergelijking mogelijk, en zonder deze verliezen de belangwekkendste cijfers al hunne waarde.

bergwanden en die rotsachtige bodem belemmeringen, welke onze landbouwer niet ontmoet, en spreekt dáár de trotsche natuur luide van de door den Schepper ten toon gespreide almacht, hier kan ons hart van dezelfde bewondering trillen, als wij het oog op de menschelijke kunstwerken slaan en bedenken, dat het ook die Hoogere Macht is, welke den mensch de bekwaamheid schonk, zulke overwinningen te beramen en te behalen.

Een oprecht vaderlandsgezind Nederlander oordeele dus niet dat zijn land het bereizen niet waardig is, gelijk men menigmaal door onkundigen of oppervlakkigen hoort beweren; vóórdat hij zulk een oordeel uitspreekt, voere hij eerst zijn kind door de fraaiste dreven van ons land, want al missen wij de trotsche natuur der bergstreken, onze nette steden, welvarende dorpen, sierlijke buitengoederen en de vriendelijke natuur van ons land veraangenamen elk uitstapje binnen onze grenzen, hetzij men de schreden wendt langs de met buitenplaatsen bezoomde straatwegen van Holland, Utrecht en Gelderland, of door Limburgs boomrijke heuvelstreken, of in Nijmegens en Arnheims fraaie oorden, of door verscheidene schoone plekjes in het Graafschap Zutphen, of langs de landgoederen in Overijssel tot op de dichtbewassen heuvels om Oldenzaal, of in het sierlijke Oranjewoud en het bosch- en meerrijke Gaasterland, of door de beschaduwde dreven van Breda en de bloeiende akkers van Zuid-Beveland en Walcheren; want overal is afwisseling en overal vindt men iets dat de aandacht levendig tot zich trekt, vooral wanneer men de stoute meesterstukken van waterbouwkunst, zooals de merkwaardige sluizen te Katwijk, aan het Noord-Hollandsch Kanaal, te Amsterdam aan de dokken en elders, de beroemde stoomgemalen langs het Haarlemmermeer, of de ontzagwekkende dijken bij Westkapelle, aan de Hondsbossche of bij den Helder, de belangrijkste vuurtorens en dergelijke werken meer, die men te vergeefs buitenlands zal zoeken, niet onopgemerkt voorbijgaat.

ALGEMEEN GEDEELTE.

I. LAND.

§ 5. De grond van Nederland is grootendeels vlak, de verheffingen zijn weinig aanzienlijk en toch valt er nog al iets van dien bodem mede te deelen. Als wij uit Duitschland of België onze grenzen overschrijden, zien wij al de rivieren zeewaarts stroomen, hetgeen ons duidelijk leert dat in het oosten en zuidoosten de grond zich het hoogst verheft, toch is dit niet zoo belangrijk dat het oog de daling kan bemerken: breede golvingen van het terrein voeren van de kusten af langzamerhand naar boven, maar de hoogste verheffing is nog onbeduidend als men ze vergelijkt bij de bergen, die elders verrijzen en met name het binnenland van ons werelddeel bezetten. Het zuidoostelijkst deel van ons land tusschen Maastricht en de grenzen bij Aken is het hoogst gedeelte, de tot de *oudere formatiën* behorende heuvels die dáár als noordelijke uitloopers der Ardennes bijna geheel Zuid-Limburg vullen en, waar zij niet met bosch bedekt zijn, zeer goeden bebouwbaren grond opleveren, bereiken eene hoogte van ruim 200 el boven den zeespiegel: de Bescheilberg op de Luiksche grenzen en de Ubaghsberg ten zuidwesten van Heerlen zijn er de aanzienlijkste toppen, evenwel verdienen zij den naam van berg eigenlijk niet; langzamerhand helt de grond af naar de Noordbrabantsche kleilanden langs de Maas en hare takken, terwijl de overgang van de oudere vormingen naar het *alluvium* grootendeels uit zandgronden, zoogenaamd *diluvium*, en gedeeltelijk uit veenbeddingen bestaat. Ongeveer hetzelfde zien wij in het oosten plaats grijpen: in oostelijk Overijsel is de bodemverheffing niet onaanzienlijk, zij bedraagt daár op den breeden Tankenberg bij Oldenzaal ruim 80 el, en bestaat evenals iets zuidelijker in het oosten van het Graafschap Zutphen uit *secundaire* en *tertiaire* vormingen, die door zandgronden

en veenbeddingen tot de kleirijke IJsselboorden dalen, terwijl deze noordwaarts den Hondsrug in het midden van Drenthe helpen vormen en eerst in Groningen plaats ruimen aan de latere vloedgronden. Nog eenmaal verheft de grond zich vrij aanzienlijk in het *diluvium* van de Veluwe, alwaar de grind- en zandgronden tot ruim 100 el oprijzen, en eindelijk wordt ook de oostelijke helft van het Sticht ingenomen door eene heuvelreeks van dezelfde formatie, een enkelmaal 60 tot 65 el hoog, midden tusschen Rijn en Zuiderzee; het in onze oogen reeds heuvelachtig Gooiland bij Naarden is er de noordelijkste uitlooper van en bereikt zelden 30 el hoogte. Al het overige land is vlak en bestaat uit kleigronden, door zee-, rivier- en beekbezinkingen ontstaan, of uit veenbeddingen en moerassige vennen, behalve de merkwaardige duinreeks, welke Nederland aan de westzijde beschermt voor de woede der golven en zich ook op de eilanden langs de Noordzee voortzet. Die duinreeks is zeer afwisselend van breedte en hoogte; in Zuid-Holland bij Wassenaar, in Noord-Holland bij Schoorl is zij ruim een uur breed, elders vermindert die breedte tot een half uur of nog minder, want op enkele plaatsen verdwijnen de duinen zelfs geheel en noodzaakt hun gemis den bewoner van Walcheren om bij Westkapelle, en dien van Noord-Holland om bij Petten stevige dijken en dammen aan te leggen ter beteugeling van het zeegeweld. In het midden der lange reeks, bij Haarlem, zijn zij het hoogst en bereiken in den Blinkert 60 el; op de eilanden is de hoogte minder aanzienlijk.

§ 6. Deze onderscheidene soorten van gronden zijn ook zeer verschillend van gehalte wat het voortbrengingsvermogen betreft; niet overal is de landbouw even beloonend en daar onze bodem nergens rijk aan delfstoffen is, ontleent hij zijne waarde bijna uitsluitend aan de meerdere of mindere bebouwbaarheid.

De *primaire*, *secundaire* en *tertiaire* formatiën beslaan betrekkelijk weinig vierkante mijlen en zijn in Limburg door verweering aan de oppervlakte bebouwbaar geworden, want eene vruchtbare laag van (Limburgsche) klei, die evenwel niet zeer dik is, bedekt heuveltop en helling; in het Graafschap Zutphen is die toestand zoo gunstig

niet, ofschoon het welvarend Winterswijk op die vorming is gelegen, en in Overijssel deelen die gronden in hetzelfde lot.

Weinig beter is het met de zandgronden (het *diluvium*) gesteld, die wel twee vijfden van de oppervlakte van ons land beslaan en vooral in het oosten, midden en zuidoosten liggen: door vlijt en kostbare bewerking en bemesting is een belangrijk gedeelte in bouw- en weiland herschapen, een niet minder aanzienlijk gedeelte is als bosch aangelegd of met akkermaalshout bedekt; doch al worden die vlijt en moeite en kosten beloond, evenwel is die vruchtbaarheid nimmer zoo groot als die der *alluviale* gronden

Deze laatste beslaan als kleigronden bijna de helft van ons land: geheel Zeeland, een groot gedeelte van Zuid-Holland, Friesland en Groningen, westelijk Utrecht, en de door de hoofdrivieren doorsneden gedeelten van Noordbrabant, Gelderland en Overijssel. Welige weilanden, vruchtbare bouwakkers, warmoezierderijen en kweekerijen van allerlei aard kenmerken deze landstreken, die, zelfs na eene eeuwenlange verwaarloozing van gezonde landbouwkundige begrippen, eene onuitputtelijke bron van welvaart voor de woners zijn, en ons land die vermaardheid verschaft hebben, welke ieder vreemdeling onze rijke polders doet benijden.

§ 7. Het pasgenoemd *alluvium* verheft zich nergens aanmerkelijk boven den spiegel der zee, maar ligt op sommige plaatsen zelfs veel lager dan deze, vooral is dit het geval met de poldergronden, die een goed deel van onze kustgewesten beslaan; dit zijn voor een gedeelte indijkingen van het op meren, stroomen en zee ontwoekerd land, en voor een ander deel de drooggemalen veenplassen, welke in vroeger tijd ons vaderland meer nog dan nu overdekten.

De veenen, die zooveel ruimte bij ons innemen, zijn in twee soorten te onderscheiden, welke beide tot het *alluvium* behooren: de hooge veenen, waarvan de turf doorgaans niet tot de beste kwaliteit behoort, doch wier ondergrond boven het gewone waterpeil ligt, zoodat hij na de afgraving en na behoorlijke bewerking en bemesting onmiddellijk bebouwbaar is, — en de lage veenen, wier turfspecie meestal van uitnemend deugdzaam gehalte is, doch die na het afgraven en wegbaggeren van den turf plassen of binnenmeren vormen,

welke niet weder voor de bebouwing kunnen gewonnen worden, dan na indijking en droogmaling; deze gronden liggen gemeenlijk veel lager dan het naburig land. Tot recht verstand dient men te weten, dat verscheidene dier veenbeddingen, ofschoon zooals gezegd is tot de formatie der vloedgronden behoorende, op het *diluvium* voorkomen, met name in het zuiden der provincie Groningen, in het zuid-oosten van Friesland, in Drenthe, in het noorden en oosten van Overijssel en op de grenzen van Noordbrabant en Limburg in de Peel.

Terwijl men zich in Holland verheugt dat zoo menig uitgeveende plas in kostelijk wei- en bouwland is herschapen, zien wij hetzelfde doel op eene andere wijze in de noord-oostelijke provinciën bereikt: dáár is de afgegraven grond zonder kosten van inpoldering en droogmaling dadelijk geschikt om in cultuur te worden gebracht en een aantal welvarende veenkoloniën zijn daardoor in 't leven geroepen, zooals onder anderen in Overijssel de Dedemsvaart, in Drenthe het Hoogeveen (10000 inwoners) en de Smilde, in Friesland de Haulerwijk en Appelscha, in Groningen de Pekela's, het Stadskanaal, Wildervank en Veendam, alwaar men, dikwerf te midden van de eenzaamste veenmoerassen of heideruggen, landbouw, veeteelt, boschcultuur en eene groote verscheidenheid van aanverwante bedrijven ziet bloeien.

§ 8. Het spreekt van zelf dat de *alluviaal-grond* in ons land op *diluvium* rust; wèl hebben de groote stroomen sedert eeuwen zooveel zand en klei afgevoerd, dat die bovenste laag verbazend dik is, zoodat men in Zuid-Holland bij eene boring eerst op eene diepte van 100 el op de vroegere formatie stuitte, terwijl in Noord-Holland de dikte van het *alluvium* op 50 el wordt geschat. Die afvoer langs de rivieren vindt nog voortdurend plaats en men verwijt daarom onzen voorouders dat zij te vroeg de rivieren hebben ingedijkt, want dat het thans telkens aan overstroming blootgesteld land, ware het aan zijn lot overgelaten, na verloop van tijd van zelf aanmerkelijk zou zijn verhoogd; wij willen ons bij die klagers niet aansluiten, maar mogen toch niet verzwijgen, dat nu een onnatuurlijke toestand is te voorschijn geroepen en bestendig wordt, omdat sommige rivierbeddingen

door het bezinken der afgevoerde stoffen thans reeds hooger liggen dan het naburig oeverland, waardoor eene doorbraak der beschuttende dijken telkens grooter rampen veroorzaakt.

Niet overal doet de jongste formatie zich op dezelfde wijze voor; zij is niet overal de kostbare uit steiger-aarde bestaande bouwgrond, maar men onderscheidt vrij duidelijk behalve de veenen, die ontstonden uit de overblijfselen van planten, struiken en boomen, welke op moerassigen grond of onder water stierven, ook de zeebezinkingen, die gevormd werden uit de stoffen, door de groote stroomen afgevoerd en aan winden en getijden blootgesteld, — de rivierbezinkingen, welke niet aan dien invloed waren onderworpen, — de meestal veel grofzandiger beekbezinkingen of groengronden, — en de zandstuivingen, hetzij als duinen langs de kusten of als zandheuveld binnen in het land, uitsluitend aan de werking der heerschende winden toe te schrijven. De zandbanken vóór en langs onze kusten zijn natuurlijk ook ontstaan uit het met de rivieren afgevoerd zand en slijk, door den vloed opgestuwd en neêrgeslagen.

§ 9. Geen land ter aarde is meer van gedaante en voorkomen veranderd dan ons land; de rijke soms 6 el diepe veenlagen bewijzen ten duidelijkst dat voorheen zware bosschen stonden waar thans geen jachtwild zich kan verbergen, en zelfs bij menschen-geheugenis kan men nog oorden aanwijzen, die eerst vóór betrekkelijk korten tijd geheel van houtge- was ontbloot zijn, zonder dat men, vreemd genoeg, thans bijna een spoor vindt van dien vroegeren groei; het is derhalve meer dan tijd dat men de lessen van deskundigen ter harte neemt, om onze kale heiden en naakte heuveltoppen zooveel mogelijk met bosch te beplanten, nijverheid en landbouw loopen anders dreigend gevaar, gelijk men onderanderen op de Veluwe heeft kunnen bespeuren, waar de meerdere zorg, thans aan de domeingronden besteed, ook weder onverwijd door aanzienlijker waterrijkdom werd beloond. Wij zeiden het reeds, dat onze welvaart aan de oppervlakte te zoeken is, want de anders zoo rijke ingewanden der aarde leveren in de jongere formatiën, waaruit ons land voor zulk een groot gedeelte bestaat, weinig of niets op. Behalve de kostbare turf, de brandstof van de meerderheid der bevolking, wordt het delfstoffenrijk immers bij ons door niets anders vertegen-

woordigd dan door ijzer-oer, in het Geldersch, Overijselsch en Noordbrabantsch *diluvium*, en door steenkolen en bouwsteen in de oudere Limburgsche *geologische formatiën*. Dat het slib der rivieren en het leem in sommige oorden tot de vervaardiging van steenen en pottbakkers-werk wordt gebezigd, is bekend, evenals dat men zich op de heidevelden vooral in Drenthe bezig houdt met de uitgraving en den afvoer van keien en steenblokken, door de machtige vóórhistorische vlooden derwaarts gevoerd en thans bestemd om de steenglooingen der zeeweringen te versterken.

§ 10. De aanmerkelijkste hoogten van ons land komen in de daarbij vermelde provinciën voor:

Bescheilberg	210	el, in Zuid-Limburg,	Luiksche grens.
Ubaghsberg	200	» »	bij Heerlen.
Vaalseberg	198	» »	bij Vaals.
Sibberberg	150	» »	bij Valkenburg.
St. Pietersberg . .	123	» »	bij Maastricht.
Kruisberg	100	» »	bij Beek.
Imbosch (signaal) .	110	» » Gelderland,	op de Veluwe.
Philipsberg	107	» »	»
Aardmansberg . . .	107	» »	»
Hettenheuvel . . .	105	» »	in 't Graafschap.
Hoenderberg	100	» »	bij Nijmegen.
Galgenberg	82	» »	op de Veluwe.
Tooverberg	60	» »	»
Drieberg	48	» »	»
Lemelerberg	81	» » Overijsel,	bij Ommen.
Tankenbergr	80	» »	bij Oldenzaal.
Hellendoornsche berg	50	» »	bij Hellendoorn.
Austerlitzer pyramide	65	» » Utrecht,	bij Zeist.
Soesterberg	64	» »	bij Amersfoort.
Darthuizerberg . . .	50	» »	bij Amerongen.
Heimenberg	40	» »	bij Rhenen.
Blinkert-duin	60	» » Noord-Holland,	bij Haarlem.
Tafelberg	30	» »	in het Gooiland.
Hoogebergr	15	» »	op Texel.
Havelterberg	20	» » Drenthe,	bij Steenwijk.
Rottumerduin	15	» » Groningen,	op Rottum.
Roode Klif	11	» » Friesland,	aan de Zuidkust.

De laagste gedeelten vinden wij midden in Zuid-Holland, alwaar de meeste polders enkele ellen beneden het Amsterdamsche of gewone vloedpeil liggen, dat gemeenlijk door A. P. wordt aangeduid, de Zuidplas-polder bij Gouda 5,61, de Bergenhoeksche polders 5,46, de Hazerswondsche droogmakerij bijna 5, de Nieuwkoopsche polder zelfs 5,80 el; in het voor 't overige mede zeer laag liggend Noord-Holland bereikt de bodem van den Haarlemmermeer-polder (op 4 el beneden A. P.) en van geen der overige droogmakerijen die diepte.

Al het land dat ten noorden en ten westen van eene zekere lijn ligt, zou bij het ontbreken van duinen en zeeeringen bij iederen eenigzins hoogen zeevloed aan de golven ter prooi zijn; die bochtige lijn loopt ten zuiden van den Dollart, langs Winschoten, Finsterwolde, ten noorden van Nieuwolda, Groningen en Grijpskerk, ten zuiden van Dokkum, langs Hardegarijp, Akkrum, Heerenveen, het Tjeukemeer, Oldemarkt, Giethoorn, Meppel, Staphorst, Zwolle, Oldebroek, langs de boorden der Zuiderzee tot Naarden, dan zuidwaarts over Utrecht, Kuilenburg, dwars door den Bommelerwaard, langs Heusden en Waalwijk, ten noorden van Oosterhout en Oudenbosch naar Bergen op Zoom. Alleen de duinenreeks, een klein zuidwestelijk hoekje van Friesland, enkele steden en de eilanden Wieringen en Urk zouden zich boven den vloed verheffen.

§ 11. Uit het bovenstaande is duidelijk op te maken, dat ons land zich in de onderscheidene streken ook zeer verschillend voordoet. De welige wei- en bouwlanden der lage kleilanden zijn allerwege door sloten van elkander gescheiden, terwijl ettelijke breede weteringen en vaarten voor een druk verkeer geopend zijn; hier en daar wisselen de akkers af met landen, die aan den verbouw van tuin- of moesgroenten zijn gewijd; de ooftboomen behooren hier te huis en staan meestal in boomgaarden bijéén, terwijl ander houtgewas op menige plaats, vooral aan den voet der duinen, het landschap siert; tallooze wegen en dijken, voor het meerendeel bestraat of op andere wijzen in alle seizoenen bruikbaar gemaakt, doorsnijden het bevolkte land; eens-

klaps staat men soms nevens een veenplas, die echter slechts wacht om op hare beurt in vruchtbaar land te worden herschapen, evenals de aanslibbingen langs de Wadden of in de breede rivier-armen, welke telkens ingedijkt worden, als de kleilaag eene behoorlijke dikte heeft verkregen en derhalve rijp wordt geacht.

Een geheel ander aanzien hebben de diluviale gronden; de overgang is soms plotseling en springt dan sterk in 't oog: de graanakkers beslaan er dikwerf eindeloze vlakten of beklimmen heuvelruggen, de ooftboomen en warmoezierderijen hebben ons verlaten, maar tabaksvelden vindt men er en de eentonigheid wordt door veel houtgewas verbroken; hier is het akkermaalshout, elders zijn het flinke sparren en dennen, of wel eiken en beuken, die in dichte gelederen rank opschieten. Doch eigenlijk is er geen sprake van eentonigheid, tenzij men enkele nitgestrekte eenzame heidevelden of de Veluwsche zandheuvelen moet doorwandelen, want nauw heeft men de bedrijvigheid in het hooge veen verlaten, of men is weder te midden van welige bouwlanden en veerijke weiden; overal bespeurt men, dat de bewoner ijverig bezig is zijne bezittingen naar den heidekant uit te breiden en een overgroot aantal beekjes vervroolijken de landstreek, terwijl van de menigvuldige zandwegen en heisporen reeds vele ter vergemakkelijking van het verkeer kunstmatig zijn verbeterd. Van de oudere formatiën zijn in het oosten van ons land nog vele gedeelten met heide bedekt, maar ook daàr zien wij den nijveren landman veld winnen en in Limburg is die heuvelachtige bodem overal, in het dal, op den top en aan de helling zorgvuldig bebouwd en op menige plaats door bosch gesierd.

§ 12. Ons klein land biedt dus nog al verscheidenheid van gronden aan, en dit bespeurt men nog beter als men van de lommerrijke heuvels die de Hooge Veluwe ten zuiden en ten oosten begrenzen, en waarlijk een schoon landschap helpen vormen, afdaalt naar de rijke IJselboorden of de nog vruchtbaarder Betuwe, waar alles welvaart ademt, al bouwde hier de rijkdom zich geen luthoven zooals in evengenoemde oorden. Beklim dan weder eens eenen rivierdijk en tracht het rundertal te schatten, dat daar graast op die rijke uiterwaarden, welke hunne vrucht-

baarheid te danken hebben aan het rivier-slib dat deze buitendijksche landen jaarlijks bedekt. Verplaats u dan naar de duinen: de zoom van zand is te breed om de zee te ontwaren, het tegen de verstuiwing aangeplant helmgras is dikwerf het enig gewas dat men naar die zijde kan bespeuren, maar welk eene tegenstelling biedt het landschap dat aan de voeten ligt uitgespreid, van zorgvuldige bebouwing getuigt en met tal van dorpen en steden is bezaaid. Of doorwandel de noordoostelijkste deelen van ons land, door landgenoot en vreemde gewaardeerd als een weêrgaloos goed bebouwd plekje, vermaard wegens den kostbaren kleibodem; doch het is niet alleen dáár, dat men zich in zulk eene vruchtbaarheid mag verheugen: de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden leveren ook sprekende bewijzen van dien zegen, en wie eenmaal het liefelijk Walcheren of het welvarend Zuid-Beveland heeft gezien, komt er weder om die heerlijke landouwen nogmaals in oogenschouw te nemen.

§ 13. Niet overal beloont de vruchtbaarheid van den grond de moeite en zorg welke men aan de bebouwing besteedt even ruim, en ons vaderland bevat zelfs nog een groot aantal woeste gronden, die gedeeltelijk voor bewerking totaal ongeschikt zijn en voor een ander gedeelte aan de beurt liggen om productief te worden gemaakt, als de aanvoer van mestspeciën niet te kostbaar is, of als de verbeterde afwatering de drasheid van den bodem wegneemt, of als de harde oerbank (ijzerhoudend zand) is weggegraven, of als de dreigende zandverstuiving is gebreideld. Thans liggen nog ruim 700000 bunders, dus meer dan één vijfde der geheele oppervlakte onbebouwd, het meerendeel zandige heidevelten en moerassige hooge veenen in Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noordbrabant en Limburg, doch ook vrij wat duingrond langs de westelijke kusten en de noordelijke eilanden; veel van die soort van gronden zijn reeds vroeger omgezet en in kleine akkers herschapen, een goed deel is bereids in bosch hervormd, maar de belemmering, die de bebouwing ondervindt, komt niet altijd uit de karigheid der natuur voort: vooral ook de onverdeelde mark-gronden der uitgestrekte gemeenten onzer oostelijke provinciën zijn een struikelblok voor de ontwikkeling, en het is dus een verblijdend verschijnsel te zien hoe

langzamerhand de overtuiging veld wint, dat het geringe voordeel door de gezamenlijke eigenaars van de beweiding of plaggen-afgraving te trekken, in geene verhouding staat tot de winsten die men kan behalen, wanneer het heideveld of de gemeente-weide is verdeeld en toegewezen: niemand droeg zorg voor het gemeengoed, ieder spant alle krachten om zijn particulier eigendom te verbeteren.

II. WATER.

§ 14. De Noordzee bespoelt de noordelijke en westelijke kusten, die dus aan den vloed zijn blootgesteld; daar zij meestal met een vlak en zandig strand in zee afloopen, is de toegang tot onze kusten over het algemeen zeer lastig, dikwijls op groote afstanden onmogelijk, behalve voor platboomde vaartuigen, gelijk visscherspinken. Zandbanken begeleiden ze tot op verren afstand in zee en liggen soms dwars voor de riviermonden en de weinige zeegaten, welke voor groote schepen genaakbaar zijn, zoodat ons land daardoor aan de zeezijde voor een goed deel beveiligd wordt, niet alleen voor onverhoedsche vijandelijke aanvallen maar ook voor de woede der golven. Daar deze echter bij volzee of vloed nog krachtig genoeg hunnen invloed uitoefenen, heeft men overal, waar de lage kust niet door eene min of meer breede duinreeks wordt beschermd, sterke dammen of dijken aangelegd, die het binnenland, dikwerf beneden het zeepeil gelegen, voor herhaalde overstromingen vrijwaren.

Dat de dijken geëvenredigd moeten zijn aan den drang van het water bij den vloed, spreekt van zelf, en die is zeer verschillend: bij Delfzijl is de middelbare vloed $+ 1,17$ en de middelbare ebbe $- 1,42$, verschil $2,59$ el; vóór het Marsdiep $+ 0,16$ en $- 1,11$, verschil $1,27$ el; bij Helvoetsluis $+ 0,67$ en $- 0,88$, verschil $1,55$ el; bij Vlissingen $+ 1,82$ en $- 1,68$, verschil $3,50$ el.

De ondiepten der Noordzee, tusschen de eilanden Rotterdam, Schiermonnikoog en Ameland en de Groning-

sche en Friesche kusten gelegen, loopen op enkele vaarwaters na bij elke ebbe gemeenlijk droog; men heeft ze met den naam van Wadden bestempeld.

§ 15. Buitendien vormt de zee eenige inhammen of golven als:

a. De Dollart tusschen de provincie Groningen en Oost-Friesland, eigenlijk de breede mond of uitstrooming van de Hannoversche rivier de Eems, in 1277 door een onstuimigen vloed gevormd en thans, vooral aan de zuidzijde, weder langzamerhand door inpolderingen aan de golven ontwoekerd wordende; de Westerwoldsche Aa ontlast er zich in.

b. De Lauwerzee, tusschen Groningen en Friesland, waarin zich ontlasten het Reitdiep, de Lauwers een grensriviertje, en de Ee; deze zeeboezem is bijna geheel toegeslikt.

c. De Zuiderzee tusschen Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Holland, met de Noordzee gemeenschap hebbende door de Wadden, het zeegat tusschen Ameland en Terschelling of het Friesche gat, den Vliestroom tusschen Terschelling en Vlieland, het Eierlandsche gat tusschen Vlieland en Texel, en het Marsdiep tusschen dat eiland en het vasteland van Noord-Holland. Vroeger was deze boezem een binnenmeer, doch in de 13de eeuw schijnt eene geweldige doorbraak zee en meer tot één grooten plas te hebben vereenigd, nadat verschillende hooge vlooden reeds breede inhammen hadden gevormd. De eilanden Wieringen, Urk en Marken zijn overblijfselen van het voormalig land. Door het ondiepe Pampus heeft de Zuiderzee in het zuidwesten gemeenschap met een kleineren inham, het IJ, dat met het Wijkmeer diep landwaarts indringt en Noord-Holland tot een schiereiland maakt. De Goudzee tusschen Marken en Monnikendam en het Hoornsche Hop zijn bijzondere benamingen van gedeelten van dezen zeeboezem. Verschillende rivieren ontlasten zich in de Zuiderzee: de Kuinder of Tjonger, de Steenwijker-Aa, het Zwarte Water — de monding van de Overijsselsche Vecht, — de IJssel, de Eem, de Vecht, de Amstel, het Spaarne en de Zaan.

Deze wijde plas beslaat ongeveer 75 vierkante geographische mijlen en is in al zijne deelen aan den invloed van ebbe en vloed onderhevig; niet overal is die invloed echter even groot: zoo stijgt onder anderen de gewone vloed bij Harlingen tot 0,78 el boven A. P., bij het Zwolsche Diep tot 0,28 el, bij Marken tot 0,10 el, terwijl de ebbe op die drie plaatsen beneden dat waterpeil daalt, tot — 0,58, — 0,08 en — 0,20 el.

Ofschoon de meeste zeegaten als mondingen van groote rivieren elders genoemd worden, sommen wij hier de bruikbaarste op: de mond der Eems, het Frieschegat, het Vlie of de Vliestroom, het Marsdiep, de Nieuwe Maas bij Brielle, het Goereesche gat, het Brouwershavensche gat, de monden der Ooster-Schelde bij Zierikzee en de Honte of Wester-Schelde bij Vlissingen.

§ 16. Een aantal meren liggen in de verschillende provincien verspreid; de meeste staan in verbinding met rivieren en beken, de overige met kanalen of vaarwaters en zullen bij de vermelding daarvan niet verzwegen worden; evenwel is een overzicht van de aanzienlijksten noodzakelijk en daarom volgen ze hier: in Groningen liggen het Meedhuizermeer, het Foxholstermeer, het Zuidlaardermeer en het Leekstermeer; de beide laatsten behooren gedeeltelijk tot Drenthe. In Friesland vindt men het Bergumermeer en de naburige Leijen, de door de Kromme Ee verbonden Wijde Ee en Zandingen, het Sneekermeer en de daarmede zamenhangende Goëngarijpster-, Terkapleren Terhornster-poelen, de Brekken ten zuiden van Sneek, het Makkumer- en Parregaastermeer, te zamen één meer uitmakende, het Workumermeer, het Heegermeer, de Fluessen en de Morra, welke drie laatste te zamen één meer vormen, het Slotermeer, de Koevorde, de Langweerderwielen, en het Tjeukemeer, benevens een aantal uitgeveende plassen vooral nabij Heerenveen en de Lemmer. In Overijssel het Giethoornsche meer, het Wijde bij Giethoorn, het Beulakkeren Belterwijde, en menige veenplas in het land van Vollenhove. In Utrecht een aantal uitgeveende plassen bij Mijdrecht en Waverveen en ten oosten van de Vecht, welke zich ook over Noord-Hollands gebied

uitstrekken; het Naardermeer ligt mede in dit gewest, evenals het Lange- of Alkmaardermeer, de veenpoelen tusschen Beemster en Schermer en die tusschen de Zaanlanden en het Noord-Hollandsch kanaal, de Legmeer, de Poel en naburige uitgeveende gronden. In Zuid-Holland zijn het Braassemmermeer en het Kagermeer de eenige welke dien naam verdienen, maar tusschen Rotterdam en Gouda, en ten noorden van Delft liggen ook verscheidene veenplassen, tot wier droogmaking maatregelen worden genomen.

Ook in de overige gewesten komen meren voor, maar al is het getal aanzienlijk, de uitgestrektheid is zoo gering dat ze gerust verzwegen kunnen worden; vooral in en om de Peel vindt men menig hei-ven, doch 's zomers verdrogen er verscheidene of zij veranderen in moerassen en eene geregelde afwatering zou de meeste doen verdwijnen. Toch verdienen enkele der kleinere vermelding, zoo is onder anderen het Uddelermeer op de Veluwe nogal bekend wegens de pittoreske ligging, het kleine meertje bij Rockanje is vermaard wegens de sterke kalkachtige oplossing, die zelfs het aldaar groeiend riet met een harde korst bedekt; andere zijn dikwijls niet meer dan diepe kolken.

Onze meren munten niet uit door natuurschoon; de vlakke omstreken, meestal graslanden, menigmaal veenachtige grond, soms heideveld, een enkel maal bouwland of bosch, leveren te weinig afwisseling op, velen worden zelfs schaars door vaartuigen verlevendigd. Evenwel zijn zij nuttig en vooral is de vischrijkheid van sommigen merkwaardig; in dit opzicht munten de Friesche meren boven allen uit.

§ 17. De waterrijkheid van Nederland is algemeen bekend; allerwege is ons land door een ontelbaar aantal stroomende wateren, rivieren en beken doorsneden, en waar deze ontbreken zijn kanalen gegraven om het verkeer te bevorderen, ringslooten omgorden de drooggemalen polders en slooten scheiden in de lagere landen de eigendommen of dienen ter geleiding van het overtollig polderwater naar de molens, die voor eenen regelmatigigen waterstand moeten zorgen. Eene opsomming van al die wateren is onmogelijk, zou men bijna kunnen zeggen, eene vermelding der belangrijkste daarentegen zeer wenschelijk. Vooraf dient de

mededeeling te gaan, dat Nederland in algemeene bewoordingen als de *delta* van Rijn, Maas en Schelde wordt aangeduid en dat het derhalve wenschelijk zal wezen er op te wijzen, dat deze rivieren vooral in het midden en zuiden eene hoofdrol vervullen; in het noorden zullen wij echter verscheidene stroompjes opnoemen, die eigenlijk in geen verband tot die hoofdrievieren staan; deze kleinere gaan thans voorop, omdat onze reis in het noordoosten aanvangt. Nadat de rivieren en beken zijn opgesomd, zal eene afzonderlijke § aan de kanalen en gegraven vaarten worden gewijd, doch onder de stroomende wateren komen er een aantal voor, die kunstmatig bevaarbaar zijn gemaakt en waarvan de loop hier en daar ter bevordering eener betere afwatering of ter bekorting van een omweg is gewijzigd.

§ 18. De Westerwoldsche Aa ontlast zich door eene sluis in den Dollart op de grenzen van Hannover en Groningen, en ontstaat bij Ulsda uit de vereeniging van eenige kleinere stroompjes, zij is bevaarbaar en loopt langs de Nieuwe- of Langakker-Schans. Die kleinere stroompjes zijn: de Ruiten Aa, welke in het zuid-oosten van Drenthe nit een veenplas, het Zwartemeer, ontstaat, aldaar Rundiep heet, eerst door veenen, later door heidevelden de bebouwde gronden nadert en dan spoedig de in Drentsche veenen bij Weerdinge geboren wordende Mussel Aa opneemt, die langs Zandberg en Onstwedde vloeit en een veel minder kronkelenden loop heeft dan de Ruiten Aa, welke bij Ter Apel op Groningsch gebied treedt en langs Sellingen, Vlagtwedde, Wedde en de Oude-Schans hare vereeniging met het Pekelerdiep of de Pekel Aa nadert; deze bevaarbaar gemaakte tak neemt een aanvang aan de Drentsche grenzen en doorsnijdt oostelijk Groningen; de bloeiende veenkoloniën Nieuwe- en Oude-Pekel Aa hebben er hare welvaart aan te danken.

Het Termunter-zijldiep en de Fivel Aa, thans Damsterdiep, welke beide bij Termunten en Delfzijl door sluizen in den Dollart vallen, worden tegenwoordig onder de vaarten gerangschikt. De Kleine en Groote Tja Rijt ontlasten zich beide aan Groningens noord-oostelijken uithoek door sluizen in de Eemsmonding en bespoelen vette kleigronden.

De Hunse draagt verschillende namen in de onderscheidene deelen van haren loop en valt bij Zoutkamp in de Lauwerzee; zij ontspringt in de Drenther veenen bij Valthe als Exloosch diep, heet, na opname van het onbeduidende Oude diep, het Groote diep, daarna vereenigd met het van Borger toestroomend Voorste diep de Oostermoersche vaart, die bij haren oorsprong nabij Gasselternijveeen bevaarbaar wordt; door de Gieteren Anner-veenen nadert zij het Zuidlaardermeer en verlaat dit in Groningen als Drenthsch diep; de hoofdstad van gemeld gewest treedt zij als Schuitendiep binnen; versterkt door het Hoornsche diep, dat uit de Drenthsche Aa ontstaat, ontlast zij zich onder de benaming van Reitdiep in het noordwesten der provincie Groningen; in het benedenst gedeelte van haar loop is zij aan den invloed van ebbe en vloed blootgesteld en de vruchtbare landerijen welke haar omzoomen, worden derhalve door dijken beschut.

De kleine Lauwers vormt de grenzen van Friesland en Groningen, was voorheen aanzienlijker en ontlast zich bij Munnikezijl door eene sluis in de Lauwerzee.

De Ee valt uit het westen in denzelfden zeeboezem en is door verbeterde kanalisatie zoo gewijzigd, dat men haar onder de vaarten telt.

De Boorn ontstaat in Friesland nabij de Groningsche grenzen onder den naam van Koningsdiep en wordt bij Beetsterzwaag bevaarbaar, vloeit langs Oldeboorn en Akkrum, neemt hier *rechts* de Grouw op en vereenigt zich iets lager als Wetering met het Sneekermeer, dat op zijne beurt met talloze vaarten en door een aantal meren met de overige Friesche stroomende wateren en de Zuiderzee verbonden is. De voornaamste uitmondingen dezer plassen en stroomen zijn bij Harlingen, Makkum, Workum, Stavoren, Takozijl en de Lemmer.

De Kuinder of Tjonger ontstaat in het oosten van Friesland in de Haulerveenen en rigt zich in wijde bochten naar het zuidwesten, begrenst de uitgestrekte gemeente Schoterland ten zuiden en vloeit bij het Overijselsch vlek Kuinre door eene sluis in de Zuiderzee; *links* neemt zij op de Linde, mede in het zuid-oosten van

Friesland ontstaande, spoedig bevaarbaar wordende, daarop de grens met Overijssel vormend en bij Slikenburg in de Kuinder vallend.

De Steenwijker Aa vindt haar oorsprong in Drenth-sche veenen onder de gemeente Diever, loopt langs Frederiksoord en Steenwijk en valt als gekanaliseerd vaarwater bij Blokzijl door eene sluis in de Zuiderzee.

§ 19. Het **Zwarte Water** wordt bij Zwolle uit de vereeniging van een aantal kleine beken geboren en door het Zwolsche diep ver zeewaarts ingeleid; het is over het algemeen waterrijk genoeg om zeeschepen te dragen, maar aan de kunstmatig verbeterde monding ondervindt de scheepvaart, vooral bij oostenwind, nog dikwerf belemmering. Hasselt, Zwartsluis en Genemuiden liggen aan zijne boorden. Onder de beekjes welke zich ten zuiden van Zwolle vereenigen en alle op het grondgebied van westelijk Overijssel ontstaan, zijn de Zand-, de Soest- en de Nieuwe-wetering de aanzienlijkste; deze laatste is thans gedeeltelijk gekanaliseerd ten behoeve der Overijsselsche kanalen van Almelo en Deventer naar Zwolle.

Het Zwarte Water ontvangt *rechts* de Groote of Overijsselsche Vecht, die uit Westphalen bij Gramsbergen ons land als eene bevaarbare rivier binnentreedt, vervolgens Hardenberg, Ommen en Dalfsen besproeit en tusschen Zwolle en Hasselt bij het Genne in het Zwarte Water mondt; zij wordt in Westphalen versterkt door de Dinkel, die langs en door het oostelijk gedeelte van Overijssel stroomt en bij Nienhuis in de Vecht valt, en in ons land door de evenzoo van de linkerzijde naderende Regge, welke in het zuiden van Overijssel uit een aantal onaanzienlijke beekjes geboren wordt, door twee sluizen in gemeenschap is gebracht met de Schipbeek en, hoewel bevaarbaar, in zeer kronkelenden loop ten oosten van de grondverheffingen onder Holten en Hellendoorn, de platteland-steedjes Goor en Rijssen, het welvarend Nijverdalen en het dorp Hellendoorn langsstroomt, beneden Ommen in de Vecht uitmondende; van de *rechterzijde* ontvangt de Groote Vecht nog — even boven Gramsbergen — het water van de Kleine Vecht, die in de grachten der voormalige vesting Coevorden ont-

staat uit het Drostendiep en Loodiep, twee Drenther beken, en het Schoonebeekerdiep, dat in Hannover-sche moerassen ontspringt en de grens tusschen dat Rijk en zuid-oostelijk Drenthe vormt. Aan de rechterzijde ontvangt het Zwarte Water ook toevoer van water uit het Meppelerdiep, dat in en nabij de stad Meppel wordt gevormd uit de onbevaarbare stroompjes van westelijk Drenthe, zooals de Havelter Aa, bij Beilen ontstaande en langs Dwingelo loopende, en de Reest, de grensrivier tusschen Overijssel en Drenthe, uit de Lutter veenen ontspringende; het gekanaliseerde Hoogeveensche diep voert ook vrij veel water aan en helpt het Meppelerdiep voor flinke schepen bruikbaar maken.

De beneden Kampen mondende IJssel wordt bij de beschrijving van de Rijn-armen vermeld.

De Hierdensche beek is de eenige Veluwsche beek, die zich dadelijk naar de Zuiderzee wendt; zij stroomt door de Staverdsche en Leuvenumsche bosschen en mondt uit bij het dorp Hierden op Harderwijks grondgebied.

De Eem ontstaat uit een aantal Neder-Veluwsche beken, — de Hoevelakensche, Eevelder, Barneveldsche, Modder, Aschatter, Luntersche en Grebber beken, — die zich boven Amersfoort vereenigen en den bevaarbaren Eem-stroom vormen, welke beneden Baarn in de Zuiderzee uitloopt. Door eene sluis bij de Greb heeft deze rivier gemeenschap met den Rijn, langs de pasgenoemde Grebberbeek of Bisschop Davids-grift.

De bij Muiden mondende Vecht wordt bij de beschrijving der Rijn-armen vermeld.

De **Amstel** stroomt te Amsterdam door sluizen in het IJ en is bevaarbaar; zijn waterrijkdom ontleent hij aan een aantal vaarten en polderboezems, maar hij wordt eigenlijk gevormd door de Drecht, welke uit het Braassemermeer bij Oude-Wetering ontstaat en met de Aar verbonden is, en de Kromme Mijndrecht, die uit Utrechtsche veenen en beekjes geboren wordt; beide stroompjes vereenigen zich even boven Uithoorn en vloeien dan langs Ouder-Amstel, waar zij de Bullewijk — hooger op Holendrecht en Angstel genoemd, bij Nieuwersluis uit de Vecht ontstaand — opnemen naar Amsterdam.

Het Spaarne ontstaat een uur ten zuiden van Haarlem, loopt door die stad, valt bij Sparendam door sluizen in het IJ, strekt tot ontlasting van het Haarlemmermeer-water en is bevaarbaar.

De **Zaan** staat met verschillende waterplassen in Noord-Holland, van welke het Langemeer de voornaamste is, in verbinding en ontleent daaraan zijn water; van Knollendam wendt hij zich langs Wormerveer, Zaadijk, Koog en Zaandam zuidwaarts naar het IJ, en verschaft aan het bekende Zaanland veel levendigheid en vertier. Noord-Holland bezit bovendien evenals Friesland een aantal stroomende wateren, welke zich in de Zuiderzee ontlasten, maar ofschoon zij, als niet kunstmatig aangelegd, eigenlijk onder deze rubriek behooren vermeld te worden, toch niet afzonderlijk worden opgesomd, omdat zij daartoe te onbeduidend zijn.

§ 20. Thans zijn wij genaderd tot het gebied der hoofd-rivieren en merken daarbij op, dat deze bijna overal tusschen dijken zijn besloten om verwoestingen te voorkomen, zoowel bij grooten toevoer van water van de hooger liggende landstreken, als in de gevallen, dat hoog opgestuwde zeevloeden het rivierwater beletten af te stroomen; vooral bij ijsgang is het gevaar groot: er worden dan dikwerf ijssdammen gevormd, die geen afkomend water doorlaten, en de dijken zijn bij invallenden dooi uit den aard der zaak weker of slapper dan in andere jaargetijden; de beste zorgen worden derhalve wel eens verijdeld. Door den invloed van ebbe en vloed, de aanmerkelijke breedte en het geringe verval onzer hoofd-rivieren, is het bijna overal mogelijk zoowel naar boven als naar beneden te zeilen; de grootste snelheid nam men waar aan den Boven-Rijn nabij zijn binnentreden in ons land, zij bedraagt aldaar ruim een el in elke seconde, bij een verval van iets meer dan $1\frac{1}{4}$ palm op de duizend el; de vloed is gewoonlijk zeer duidelijk merkbaar op al de armen der Schelde, op de Maas tot Heusden, op de Waal tot Zalt-Bommel, op de Lek tot Vianen, op den IJssel tot bij Hattem.

§ 21. De **Rijn** betreedt bij Lobith ons grondgebied en verdeelt zich viermaal in twee armen; eerst boven Panner-

den — *links* de Waal; dan boven Westervoort — *rechts* den IJssel; voorts bij Wijk bij Duurstede — *links* de Lek; eindelijk te Utrecht — *rechts* de Vecht afzeggende; hij zelf wordt beneden Pannerden tot Wijk bij Duurstede de Neder-Rijn genoemd, heet tusschen die stad en Utrecht de Kromme Rijn en beneden Utrecht de Oude Rijn. Sedert eeuwen is er veel in zijn loop veranderd, soms door de natuur alleen, meestal met behulp der bewoners; in den aanvang der achttiende eeuw werd het Pannerdensch kanaal gegraven, in de tweede helft der eeuw het Bijlandsch kanaal, beide werken strekken tot verbetering van den waterafvoer; reeds ten tijde van Drusus zou de Nieuwe IJssel of Drususgracht tusschen Westervoort en Doesborgh gegraven zijn en in het begin dezer eeuw werd gezorgd voor de kolossale uitmondingssluizen en kanalen bij Katwijk. Wij zullen nu eerst den ouden hoofdstroom volgen en later zijne vertakkingen in oogenschouw nemen.

Bij het Geldersch dorp Lobith betreedt de Rijn ons land en heeft er eene breedte van 670 el, terwijl de diepte ongeveer 4 el bedraagt; nog is hij niet aan beide zijden door Nederlandsch grondgebied begrensd, of reeds verandert hij tijdelijk van naam en wordt het gedeelte beneden de Tolkamer tot nabij Millingen het Bijlandsch kanaal genoemd (422 el breed); reeds spoedig wendt de Waal zich westwaarts, maar de Rijn behoudt zijne noordwestelijke richting, doch zijn naam verandert in Pannerdensch kanaal (167 el br.) en hij herneemt weder den ouden naam voorbij de vroegere monding van den Rijn tegenover Angeren (400 el br.); nog in 't gezicht van Huissen splitst hij zich in IJssel en Rijn (250 el br.) en spoedt de laatste zich naar Arnhem (167 el br.), om gedurende zijnen westelijken loop den naam van Neder-Rijn te dragen; althans tot Wijk bij Duurstede voert hij dien naam en bijna even ver begeleiden hem de Veluwsche en Stichtsche heuvelen, die bedijking overbodig maken, behalve voor een klein gedeelte bij de Geldersche Vallei; ten zuiden begrenst hem hier de rijke Over-Betuwe met de welvarende dorpen Driel, Heteren, Randwijk en Opheusden (120 el br.), vervolgens de niet minder vruchtbare Neder-Betuwe, maar de noordelijke boorden zijn aan de beminnaars van natuurschoon nog beter en nog gunstiger be-

kend om de fraaie, rijk bewassen hoogten bij Oosterbeek, Doorwerth, Renkum, Wageningen, de Greb (290 el br.), Rhenen en Amerongen, alwaar de dijken hunne plaats weder aan de noordzijde innemen; te Wijk bij Duurstede verlaten wij den grooten stroom, die als Lek westwaarts vloeit, maar volgen den kronkelenden loop van den Krommen Rijn, die zich langs Cothen, Werkhoven, Odijk en Bunnik naar Utrecht wendt; dit onbeduidend stroompje is alleen bruikbaar voor schuiten, en door een duiker in verbinding met den Neder-Rijn, maar wordt, Utrecht verlatende, vanwaar de Vecht-arm zich naar het noorden rigt, weder bevaarbaar voor allerlei binnenvaartuigen; onder den naam van Ouden Rijn bespoelt hij nu de dorpen Ouden Rijn, de Meern en Harmelen in Utrecht, vervolgens in Zuid-Holland: Woerden, Bodegraven, Zwammerdam, Alphen, Oudshoorn, Koudekerk, Leiderdorp en Leiden, om met eene zuidelijke bocht langs Valkenburg naar Katwijk te stroomen, alwaar hij bij het zeedorp van dien naam door sterke sluizen in de Noordzee uitmondt; dit laatste gedeelte door de duinen is geheel gegraven, want in den aanvang dezer eeuw verloor de hooger op zoo krachtige stroom zich in het zand.

§ 22. Tegenwoordig is de **Waal** de machtigste arm; aan den bovenmond is zij 407 el breed en zij scheidt eerst de Betuwe van het land van Maas en Waal, lager de Tielwaard van de Bonimelerwaard, alwaar zij zich met de Maas vereenigt; ook zij loopt westwaarts even als de Neder-Rijn en bespoelt een aantal steden en dorpen, waaronder bijzonder vermelding verdienen, aan den rechteroever: Gent, Lent, Dodewaard, Ochten, Tiel (641 el br.), Varik (485 el br. en 3 el diep), Heesselt (761 el br.), Tuyl, Haaften, Hellouw, Herwijnen en Vuren, aan den linkeroever: Nijmegen (300 el br., 5,2 el diep), Weurt, Winssen, Deest, Druten, Leeuwen, Wamel, Fort St. Andries, Zalt-Bommel (452 el br.), Gameren, Zuilichem, Brakel en Fort Loevestein, »*waar Maas en Waal te zamen vloeit;*» de vereenigde rivieren vormen de breede Merwede.

De tweede zij-arm is de **IJssel**, die zich met velerlei bochten noordwaarts wendt en de Veluwe (*links*) van het Graaf-

schap Zutfen en Overijssel (*rechts*) scheidt om zich eindelijk op het gebied der laatstgenoemde provincie met verschillende armen in de Zuiderzee te ontlasten. Bij Westervoort is de IJssel 120 el breed, bij Doesborgh 98 el, bij Zutfen 95 el, bij Deventer 95 el, even beneden Olst 240 el, tegenover Hattem 270 el, bij het Katerveer 175 el, bij Zalk 290 el en bij Kampen 220 el; dáár splitst hij zich in vijf armen om en door het hooirijke Kamper-eiland, doch hiervan zijn alleen de Ketel en het Ganzediep bevaarbaar. De eerstgenoemde mond is zelfs voor vrij groote zeeschepen bruikbaar.

De derde arm is de **Lek**, de voortzetting van den Neder-Rijn, ook westwaarts stroomende, eerst Utrecht van Gelderland en Zuid-Holland scheidende, daarna geheel tot laatstgemeld gewest behorende; van Wijk bij Duurstede ontmoeten wij eerst *rechts*: Vreeswijk (225 el breed), dan Jaarsveld, Schoonhoven (200 el breed), Ammerstol, Lekkerkerk en Krimpen; *links*: Culenborg (196 el breed), Everdingen, Vianen, Lexmond, Ameide, Langerak, Nieuwpoort, Groot-Ammers, Streefkerk en Nieuw-Lekkerland; bij Krimpen vereenigt zij zich met de Nieuwe Maas.

De vierde arm is de Vecht, veel minder aanzienlijk dan de vorige en door sluizen in de Zuiderzee vallende; toch is zij een belangrijk vaarwater, meestal 90 el breed, in haar middelloop door buitenverblijven omzoomd en door velen worden hare boorden als lustoord geprezen; de aanzienlijke dorpen Maarssen, Breukelen, Nieuwersluis, Loenen en Vreeland en de stadjes Weesp en Muiden liggen aan de Vecht; bij laatstgenoemde plaats ontlast zij zich in zee.

§ 23. Behalve deze groote vertakkingen is het gebied van den **Rijn** nog door menig rivier en stroompje doorsneden en om het beeld te voltooien, zullen thans opgenoemd worden al de meer of minder belangrijke stroomende wateren, welke zich in de genoemde hoofdrievieren ontlasten; daartoe zullen deze naar de gevolgde orde uit dat oogpunt beschouwd worden.

1. De Neder-Rijn ontvangt *rechts*: de Heelsumer beek en de Renkumer beek van de Veluwe en staat met de Grift door sluizen in verbinding.

2. De Kromme Rijn ontvangt geen toevoer van water in zijn korten loop.

3. De Oude Rijn wordt bij Utrecht versterkt door het water uit den Vaartschen Rijn (eene gegraven vaart) en neemt op: *rechts* de Does, afvloeijing van het Braassemermeer, de Zijl uit het Kagermeer en de Maandagsche Wetering.

4. De Waal heeft *links* door de sluizen van het kanaal van St. Andries nog gemeenschap met de Maas, voorheen was deze gemeenschap onbelemmerd.

5. De IJssel ontvangt *rechts*: den Ouden IJssel, in Westphalen ontspringende, langs Gendringen, Terborg, Doetinchem en Laagkeppel naar Doesborgh stroomende, om zich aldaar in den Gelderschen IJssel te ontlasten: van Doetinchem af is hij bevaarbaar; — voorts de Groote of Hummelosche beek, bij Bronkhorst uitmondende; — de Hackfortsche beek mondt boven Zutphen; — den Berkel, bij Koesfeld in Westphalen ontstaande en vandaar bevaarbaar: loopt langs Borkulo en Lochem, neemt tusschen deze beide plaatsen *links* de van Winterswijk komende Slinge op, en werpt zich te Zutphen in den IJssel; — de Schipbeek, ontspringt ook in Westphalen, scheidt gedeeltelijk Gelderland van Overijssel, is 's zomers geheel onbevaarbaar en ontlast zich bij Deventer in den IJssel. — *Links*: de Veluwe-sche Grift, te Apeldoorn uit een aantal kleine beekjes gevormd; is gekanaliseerd en neemt bij Hattem nog andere weteringen op, waarna zij onder den naam van Streng beneden die stad in den IJssel valt.

De bedding van de Lek ligt te hoog om tot ontlasting van andere binnenwateren te kunnen dienen; deze breede stroom is de minst diepe onzer hoofdrijven, maar de toenemende aanvoer van water door het Pannerdensch kanaal verbetert dezen toestand langzamerhand.

De Vecht ontvangt geen noemenswaardige stroompjes.

§ 24. De **Maas** komt bij het dorp Eijsden twee uur boven Maastricht in ons land, vormt van die stad tot voorbij Stevensweert voor het grootst gedeelte de grensscheiding tusschen Belgisch en Nederlandsch Limburg, en is bijna overal tusschen hooge oevers besloten; vandaar

vervolgt zij haren kronkelenden loop voorbij Roermond, Venlo, Gennep en Mook en maakt voorts de natuurlijke grensscheiding tusschen Noordbrabant en Gelderland uit, tot zij beneden Loevestein versterkt door de Waal den naam van Merwede aanneemt. Bij Grave is zij 188 el breed, bij Megen 110 el (en 3,36 el diep), boven Maasbommel 170 el, bij Heerewaarden 220 el, bij Driel 339 el, bij Crevecoeur 190 el, bij Bokhoven 179 el, (en 3,15 el diep), bij Heusden 190 el, bij Giessen 406 el, bij Woudrichem 150 el. In haren bovensten loop veroorzaakt het aanzienlijk verval en de aftappingen ten behoeve der Belgische Kempenkanalen dikwerfeene groote schaarschte van water, tot ongerief voor de geregelde scheepen stoombootvaart; dit verval bedraagt tusschen Maastricht en Venlo bijna $3\frac{1}{2}$ palm op de 1000 el.

De **Merwede** heeft een korten loop van Woudrichem, langs Gorkum (Gorinchem) naar Dordrecht, doch is zeer breed en vrij diep: bij Woudrichem 600 el breed, bij Dalem 1100 el, bij Gorkum 760 el (en 4,4 el diep), bij Werkendam 395 el (en 5,9 el diep), voor Dordrecht 395 el. Reeds bij Werkendam splitst zij zich in twee armen, de noordelijke blijft tot Dordrecht de Merwede heeten; de zuidelijke stroomt onder den naam van Nieuwe Merwede door het doolhof van eilanden in den Biesbosch naar het zuidwesten. Bij Dordrecht splitst de noordelijke arm, dien wij zullen volgen, zich in een noord-noordwestwaarts loopenden arm, de Noord (of den Oord) genaamd, en in een zuidwestelijken, welke Oude Maas wordt geheeten; de Noord is een niet breede maar druk bevaren stroom, die na de vereeniging met de Lek als Nieuwe Maas bekend staat, langs IJselmonde en met sterke krommingen voorbij Rotterdam (350 el breed) stroomt, en Delfshaven, Schiedam en Vlaardingén bespoeld hebbende eene nieuwe splitsing ondergaat, want een gedeelte van haar water stroomt tusschen Rozenburg en IJselmonde naar het zuidwesten, den naam van Nieuwe Maas behoudende, terwijl de noordelijke hoofd-arm als het Scheur langs Maassluis vloeit en bestemd is om door een nieuwen waterweg door den Hoek van Holland met leidammen in de Noordzee uit te monden; daardoor hoopt men de verzandingen te vermijden, die thans den toegang door de Pan belem-

meren, want hoe breed de Maasmonden ook zijn, laat de diepte van nauwlijks 3,7 el voor de groote scheepvaart veel te wenschen over.

§ 25. Thans liggen de andere armen aan de beurt: bij de eerste splitsing beneden Werkendam ontlast zich een aanzienlijk gedeelte van het water der Merwede in de Nieuwe Merwede, welke kunstmatig in eene breede geul wordt geleid, doch bovendien de 50 eilandjes van den in 1421 door overstroming gevormden **Biesbosch** door Kilten afscheidt; deze ontlasten zich met den hoofdstroom in den breeden Amer, die bij den Moerdijk den naam van **Hollandsch Diep** aanneemt; dit is hier 1500 el breed en 23 el diep, een paar uren lager bij Willemstad 2000 el breed en 22 el diep, en derhalve een bij storm en ijs-gang gevreesd vaarwater; beneden Willemstad splitst het zich in twee armen, de zuidelijkste verandert telkens van naam, heet eerst Volkerak, dan Krammer, eindelijk Grevelingen en Bieneningen, en is vóór Brouwershaven 7000 el breed, de eigenlijke mond heet het Brouwershavensch gat; de noordelijkste of rechter arm voert den naam van Haringvliet, omspoelt het eilandje Tien-gemeten (de noordelijke doode arm wordt het Vuile Gat genoemd) en is vóór Helvoetsluis 2700 el breed, iets lager ontlast het zich door het 5500 el breed Goereesche gat, den diepsten der Maas-monden, in de Noordzee. Ten gevolge der splitsing bij Dordrecht wendt de linker zij-arm zich eerst zuidwestwaarts en werpt een gedeelte van zijn water in de zuidwaarts naar het Hollandsch Diep stroomende Kil (Dordtsche Kil), volgt eene westelijke richting om het eiland van IJselmonde en valt dan weder boven Rozenburg in de Nieuwe Maas; in haar loop zendt zij nog een arm, het Spui geheeten, naar het Haringvliet. Door al deze vertakkingen worden de Zuid-Hollandsche eilanden gevormd en deze provincie van Zeeland gescheiden.

§ 26. De Maas ontvangt in haren langen loop op ons grondgebied een aanmerkelijk getal zijrivieren, welke alle monden in die hoofdriever zelve of in hare zuidelijkste vertakking. In de Maas vallen *rechts*: de snelvlietende Geule,

welke uit Rijn-Pruisen door België onze grenzen nadert, bij Gulpen de forelrijke Gulp of Galoppe en de Eijserbeek opneemt en haren loop door het fraaie heuvel-landschap vervolgende, langs Valkenburg en Meerssen stroomende, bij Bunde in de Maas valt; — de Geleenbeek ontstaat in zuidelijk Limburg, vloeit langs Sittard en Echt en vereenigt zich beneden Stevensweert met de Maas; — de Roer is gedeeltelijk bevaarbaar en ontspringt even als de zijtak de Worm, welke onze grenzen in Zuid-Limburg begeleidt, in Rijn-Pruisen; bij Vlodrop betreedt zij onzen grond en mondt uit bij Roermond; — de sterk kronkelende Niers behoort ook grotendeels tot Rijn-Pruisen en valt bij Gennep in de Maas; de Rijksche Wetering ontlast tegenover Oijen een groot gedeelte van het water uit het land van Maas en Waal in de Maas. *Links* neemt de Maas op: de in Luik ontspringende Jeker of Jaar; zij mondt, onder het Luiks-Maastrichtsche kanaal door, bij Maastricht in de Maas; — de Neer, ontstaande in Belgisch Limburg en langs Hunsel, Grathem, Haelen en Neer in de Maas vloeiende; — de Raam geheel tot Noordbrabant behorende en bij Grave uitmondende; — de Dieze bij Crevecoeur in de Maas vallende en bevaarbaar voor flinke schepen; zij ontstaat te 's Hertogenbosch uit de vereeniging van den Dommel en de Aa; de eerste ontspringt op de heide in Belgisch Limburg, neemt een aantal kleinere beekjes op, die alle van de Noordbrabantsche heidevelden afvloeien, en bespoelt in zijn kronkelenden loop Valkenswaard, Eindhoven, Boxtel (waar hij bevaarbaar wordt) en Vught; de andere komt uit de Peelsche moerassen voort en wendt zich langs Helmond, Erp (waar zij bevaarbaar wordt), Veghel en Berlicum naar 's Hertogenbosch.

In de Merwede werpt zich *rechts*: de Linge, welke de Betuwe in hare geheele lengte doorstroomt, de van Buren afkomende Karne opneemt en bij Geldermalsen bevaarbaar wordt; langs Deil, Beest, Asperen, Leerdam en Heukelom wendt zij zich naar Gorkum, alwaar zij door eene sluis uitmondt, het overtollig water langs het kanaal van Steenenhoek meer westwaarts afvoerende. De Giesen werpt zich iets lager bij Giessendam in de Merwede.

In de Noord stroomt *rechts* de bevaarbare Alblas, eerst Graafstroom genoemd, en bij Alblasserdam uitmondende.

Even beneden den Lek-mond neemt de Nieuwe Maas aan haren rechter oever den Hollandschen IJsel op, die tegenwoordig zijn water hoofdzakelijk door eene sluis uit den Vaartschen Rijn ontvangt, bevaarbaar is, langs IJselstein, Montfoort, Oudewater en Gouda vliet, *rechts* de Gouwe bij Gouda en *links* de Vlist te Schoonhoven opneemt, en tegenover IJselmonde in de Maas valt; — te Rotterdam vereenigt zich de uit eenige veenplassen ontstaande Rotte met die rivier; — de Schie, ofschoon oudtijds een riviertje, is tegenwoordig te zeer kunstmatig gewijzigd om onder de stroomende wateren te mogen worden gerangschikt; haar mond was oudtijds te Schiedam.

§ 27. Thans blijven nog te vermelden de takken, die zich in den zuidelijksten mondings-arm der Maas werpen, als: de Oude Maas of het Maasje, tegenwoordig bij Heusden afgedamd, doch eigenlijk de vroegere afloop van die rivier uitmakende, zich nu langs Drongelen westwaarts wendende en beneden het veer aan den grooten weg naar Breda (ruim 100 el breed) de Donge opnemende; dit laatstgenoemde riviertje ontstaat uit heideplassen nabij de Baarle-Nassausche grenzen, wordt bij 's Gravenmoer, een uurtje beneden het dorp Dongen, bevaarbaar en vormt met het Maasje, na Geertruidenberg te hebben bespoeld, den Amer; deze breede stroom neemt een grooten toevoer van water uit de Biesbossche Killen op en vereenigt zich spoedig met de bovenvermelde Nieuwe Merwede, waarmede hij gezamenlijk het Hollandsch Diep vormt. In het Volkerak valt links de Mark, aan hare monding de Dintel genoemd, terwijl zij dan bereids een gedeelte van haar water in de Haven van Zevenbergen — lager Roode Vaart geheeten — en langs Klundert in het Hollandsch Diep heeft ontlast; de Mark ontspringt uit de Merxplas in de provincie Antwerpen en stroomt langs Ginneken naar Breda; links neemt zij iets boven die stad de mede uit Antwerpen afvloeiende Aa of Weerreis op en wordt dan bevaarbaar; haar noordwaartschen loop vervolgende, wendt zij zich bij Terheiden plotseling westwaarts en is aan hare monding bij Dintel-

oord met eene sluis voorzien. Iets lager valt een kleiner stroompje in het Volkerak, het is de bij Esschen in Antwerpen ontstaande Rosendaalsche Vliet, boven Nispen onze grenzen betredende, van Rosendaal af bevaarbaar gemaakt en na vereeniging met de Haven van Steenberg en zich als Steenbergse Vliet door sluizen in den breeden stroom ontlastende.

§ 28. De **Schelde** splitst zich dadelijk bij de betreding van ons grondgebied tegenover het Fort Bath in twee armen; de linker- of hoofd-arm heet de **Honte** of **Wester-Schelde** en stroomt met eenige wijde bochten tusschen Zeeuwsch-Vlaanderen ten zuiden, en Zuid-Beveland met Walcheren ten noorden, in eene bepaald westelijke richting naar de Noordzee, waarmede haar water zich door de Wielingen, de Spleet en de Deurloo vereenigt; ofschoon vele zandplaten in haren benedenloop en voor hare monding liggen, is zij voor de grootste schepen bruikbaar en zeer breed, bij Bath 1800, bij Terneuzen 4700, bij Vlissingen 4200 el; het vaarwater wisselt in diepte af van 23 el bij Bath tot 37 el voor Vlissingen; eigenlijke zijtakken neemt zij niet op, maar eenige armen dringen diep landwaarts in of omstrengelen de eilanden en verbinden Wester- en Ooster-Schelde: tot de eerste behooren het smalle Hellegat, en de grootendeels verslikte en meer en meer ingepolderd wordende Braakman, die beide tot ontlasting van de polders in Zeeuwsch-Vlaanderen dienen; daarentegen scheidt het Sloe thans nog de eilanden Walcheren en Zuid-Beveland.

Het grootsche plan, deze eilanden door afdamming aan den vasten wal te verbinden, nadert zijn beslag; daardoor wordt aan de oostelijke spits van Zuid-Beveland de Ooster-Schelde van de Wester-Schelde gescheiden en evenzoo het Sloe van de thans noordwaarts daarmede in verbinding staande water-armen; een spoorweg kan dan Vlissingen, Middelburg en Goes met die op het vasteland vereenigen, en voor het waterverkeer wordt opengesteld een recht en breed kanaal, dat van Hansweert naar Wemeldingen dwars door Zuid-Beveland loopt.

De rechter arm van de Schelde wendt zich door het nauwe en ondiepe Kreekerak (tot afdamming bestemd)

noordwaarts tusschen Zuid-Beveland en Noordbrabant, neemt dan den naam van **Ooster-schelde** aan, laat in haren verderen noordwestelijken loop Zuid-Beveland en Noord-Beveland ten zuiden, Tholen, Duiveland en Schouwen ten noorden liggen, en ontlast zich door den 9000 el breeden Roompot in de Noordzee; deze arm is ook zeer breed en diep, bij de haven van Goes 4200 el br. en 26 el d., bij die van Zierikzee 4100 el br. en 43 el d., maar is even als de andere hoofd-arm rijk voorzien van zandplaten en aangeslibde schorren. Behalve de onbeduidende Zoom welke door Bergen-op-Zoom stroomt, zich in het Bergsche gat of diep ontlast en alleen aan den mond als haven der genoemde stad bevaarbaar is, neemt ook de Ooster-Schelde geene rivieren op, maar vormt wel verschillende armen, als: *rechts* de Eendracht tusschen Tholen en Noordbrabant, wendt zich ten noorden van dat eiland als Krabbekreek en Mosselkreek westwaarts en deze wateren verbinden zich dan met het Mastgat, dat zuid-westwaarts weder met de Ooster-Schelde samentreft, en de Zijpe, welke als voortzetting van het Mastgat de hoofdverbinding met den Krammer, de zuidelijke arm van de Maas, vormt; vroeger was de Eendracht ten oosten van St. Philipsland met dien Maas-arm verbonden door het Slaak, doch dit grootendeels verslikt vaarwater is sedert eenige jaren afgedamd; *) — nog is *rechts* vermeldingswaardig het Dijkwater, dat Duiveland van Schouwen scheidt, doch sedert den aanleg van de Haven van Zierikzee door sluizen is afgesloten; deze worden geopend als het Maaswater, door de Grevelingen afgevoerd, zoo hoog stand heeft bereikt, dat het Dijkwater tot spuiing van de Zierikzeesche haven kan dienen. *Links* dringt de Ooster-Schelde tusschen Noord- en Zuid-Beveland door onder den naam van Zandkreek, welke iets westelijker met dien van Zuidvliet wordt verwisseld, waarna deze arm zich door het Veersche gat ten noorden van Walcheren in de Noordzee ontlast; zoolang het Sloe niet is afgedamd, staan de beide Schelde-armen ook daardoor met elkander in gemeenschap.

*) Deze dam is voor den vloed bezweken; doch het is waarschijnlijk dat op nieuw tot de afsluiting zal worden overgegaan.

§ 29. Onze hoofd-rivieren bevorderen het waterverkeer buitengemeen, maar het valt niet te ontkennen, dat het verkeer te lande er wel eens door belemmerd wordt bij onstui-mig weder en vooral bij ijsgang, want ofschoon een groot aantal veerschuiten en veerponten de gemeenschap tusschen de beide oevers geregeld tracht te onderhouden, stelt de natuur hieraan wel eens paal en perk. Reeds lang is men dus bedacht geweest op de vergemakkelijking welke bruggen zouden kunnen aanbrengen, doch de verbazende kosten aan zulk een bouw verbonden, als men ten minsten de gevaren van overstroomingen en dijkbreuken wilde voorkomen, hielden meestal van de verwezenlijking terug; doch de spoorwegen schijnen bestemd te zijn ook deze bezwaren te overwinnen, en menige vaste brug is bereids gelegd of in aanbouw. In 1866 waren voor het verkeer geopend, over den IJssel: de spoorwegbrug bij Westervoort, de tevens voor het gewoon verkeer opengestelde spoorwegbrug te Zut-fen, de spoorwegbrug aan het Katerveer bij Zwolle, de reeds lang bestaande vaste houten brug voor Kampen; in aanbouw zijn de spoorwegbruggen over de Lek bij Cul-lenborg, over de Waal bij Zalt-Bommel, over de Maas bij Hedel, ten behoeve van den weg, die de zuider-en noorder-spoorwegen moet verbinden, terwijl deze laatste rivier bereids is overbrugd: te Venlo door eene tevens voor gewoon verkeer geschikte spoorwegbrug; te Maastricht door eene spoorwegbrug en de oude steenen brug tusschen die stad en de voorstad Wijk. Te Roermond wordt mede eene vaste brug over de Maas gebouwd. Behalve deze vaste bruggen zijn er over de breede hoofd-rivieren nog eenige schipbruggen geslagen, zooals over den Rijn bij Arn-hem, over den IJssel bij Westervoort, Doesborgh, Zutfen en Deventer, over de Lek bij Vianen, terwijl de Waal bij Nijmegen door een gierbrug wordt gepasseerd en zoowel te Rotterdam, als te Gorkum en te Vlissingen, stoombooten in het verkeer met den anderen oever der rivier voorzien; al deze middelen helpen echter bij ijsgang niet, daartegen is alleen eene vaste brug bestand. Het spreekt van zelf, dat de kleinere rivieren en zij-armen door een aantal bruggen worden bespannen, onderanderen de Vecht tusschen Utrecht en Muiden door 8 bruggen.

§ 30. Onder de menigte kanalen en vaarten van Nederland zijn het belangrijkste: het Damsterdiep of de bevaarbaargemaakte Fivel-Aa en Delf, van de stad Groningen langs Appingedam naar Delfzijl, in den mond der Eems met twee sluizen mondende; — het Winschoter-diep, van de Pekel-Aa langs voormelde stad en de aanzienlijke dorpen Scheemda, Sappemeer en Hoogezand naar Groningen voerende; het benedenpand heet het Schuitendiep: verschillende belangrijke vaarten staan er mede in gemeenschap, o. a. aan de zuidzijde het Ooster- en Westerdiep, waaraan de bevolkte veenkoloniën Wildervank en Veendam liggen en die weder in verbinding staan met het Stads-kanaal langs de Drenthsche grenzen; — het Hoendiep of de trekvaart van de stad Groningen naar de Friesche grenzen, thans verbreed wordende en zich te Stroobos in twee takken splitsende, eene noordwestelijke naar Dokkum en eene zuidwestelijke door het Kolonels- of Caspar Robles-diep en het Bergumermeer naar Grouw, en door verscheidene andere binnenwateren, het Sneekermeer, het Heegermeer, het Fluessenmeer, de Geeuw en de Warnservaart te Stavoren met de Zuiderzee in verbinding staande; — de vaart van Harlingen langs Franeker, Leeuwarden en Dokkum naar de Lauwerzee: het benedenpand volgt grootendeels de voormalige Ee, en de geheele vaart is voor zeeschepen bruikbaar gemaakt; — de vaart van Leeuwarden naar het zuiden, langs Grouw en door het Sneekermeer, de Wijmers, het Slotermeer, door Sloten en de Ee-stroom naar Takozijl of ook door de Lange-sloot oostwaarts naar de Lemmer. Wij noemden alleen de voor groote schepen bruikbare vaarten in Groningen en Friesland; dat beide provinciën talrijke trekvaarten en kanalen bezitten, welke alle plaatsen van eenig belang met elkander in gemeenschap stellen, draagt veel bij tot de algemeene welvaart.

Van de stad Groningen voert het nieuw aangelegd Noord-Willemskanaal naar Assen, alwaar het in verband is gebracht met de 9 uur lange Drenthsche Hoofdvaart langs Smilde naar Meppel; bij Assen zijn stoomgemalen opgericht om beide kanalen behoorlijk

te voeden. Het plan tot verbinding der Drenther en Friesche vaarten bij Appelscha bleef nog altijd onuitgevoerd, hoe wenschelijk ook voor het algemeen belang; — oostwaarts voeren uit de Hoofdvaart het Oranje-kanaal en van Meppel de Hoogeveensche vaart en hare verlenging naar de uitgestrekte Bargerveenen in oostelijk Drenthe.

In Overijssel zijn in de laatste jaren verscheidene belangrijke kanalen gegraven; thans is Zwolle met Almelo door een kanaal vereenigd, een zijtak wendt zich naar Deventer, een andere naar Coevorden; — de Dedemsvaart van de Vecht beneden Gramsbergen naar het Zwarte Water bij Hasselt, met niet onbelangrijke zijtakken in de hooge veenen; — door het Lichtmis-kanaal is Zwolle te water in gemeenschap gebracht met de Dedemsvaart; — de Willemsvaart verbindt Zwolle met den IJssel bij het Katerveer.

In Gelderland is Apeldoorn door het Griftkanaal, de bevaarbaar gemaakte Grift, verbonden met den IJssel bij Hattum en het nieuw gegraven Kanaal naar Dieren zal de verbinding van Apeldoorn met die rivier in zuidelijke richting vormen; de Haven van Nijkerk naar de Zuiderzee is een uur lang. Deze provincie heeft voor 't overige in verhouding tot hare uitgestrektheid de minste gegraven vaarten, maar is daarentegen het rijkst aan stroomende wateren.

Utrecht bezit een hoofd-kanaal dat slechts 2 uur lang is, maar hoogstbelangrijk voor de binnen- en buitenlandsche riviervaart, de Vaartsche Rijn, van Vreeswijk aan de Lek naar Utrecht; de overige vaarten zijn allen van veel minder belang.

Noord-Holland is allerwege door vaarten en kanalen doorsneden, alleen de ringvaarten om de polders en de hoofdvaarten door die droogmakerijen zouden reeds eene belangrijke plaats innemen, maar wij zullen alleen opsommen de grootere kanalen, die voor het algemeen verkeer gewichtig zijn: het **Groot-Noord-Hollandsch Kanaal**, 78500 el lang, bijna 38 el breed en nagenoeg 6 el diep, van het IJ, tegenover Amsterdam, langs Purmerende en Alkmaar naar het Nieuwe Diep bij den Helder; met sleepbooten of door jaagpaarden worden de groote koopvaarders voor Amsterdam gebracht en kunnen dus het gevaarlijk vaarwater der Zuiderzee en de ondiepte op Pampus vermij-

den; een zijtak loopt naar den Helder, en de Zaan is in verbinding met deze hoofdvaart gebracht. Thans wordt het grootsche plan uitgevoerd, Amsterdam door de duinen bij Velzen met de Noordzee te verbinden en het IJ af te sluiten en droog te maken; — de als **Keulsche Vaart** bekende waterweg van Amsterdam naar den Rijn, wendt zich in Noord-Holland van de hoofdstad door den Amstel, de ringsloot van het Diemermeer en de Gaasp, langs Weesp in de Vecht, en wordt door kunstmiddelen in bruikbaren toestand gehouden; — trekvaarten verbinden Naarden over Muiden met Amsterdam, deze stad met Haarlem, Alkmaar met Hoorn, en de laatste over Edam en Monnikendam met het Groot Noord-Hollandsch Kanaal bij het Schouw.

Langs de trekvaart van Haarlem naar Leiden betreden wij de provincie Zuid-Holland, die bijna even rijk van water doorsneden is als hare noordelijke zuster; in het zuiden wordt zij door de breede Maas-armen doorsneden en toch is dáár het belangrijkste kanaal gegraven, het **Voornsch Kanaal**, dat dwars door het eiland Voorne, van de Nieuwsluis tot Helvoetsluis, de zeeschepen van de Maashavens naar het diepe Haringvliet voert; het is nog geen 2 uur lang, bezit eene breedte van 34 en eene diepte van ruim 5 el; als de nieuwe waterweg door den Hoek van Holland aan de verwachting beantwoordt, zal dit kanaal veel van zijn gewicht verliezen; — een ander belangrijk kanaal loopt in het oostelijk deel der provincie uit de Lek bij Vianen langs Meerkerk naar de Linge bij Arkel; dit gedeelte van de Keulsche Vaart, waardoor de Rijnschepen langs Gorkum in de Merwede kunnen komen, heet het **Zederik-Kanaal** en is ruim 3 uur lang, zonder het gedeelte dat tot de rivier de Linge behoort mede te rekenen; — de Linge ontlast bij hoogen waterstand haar water door het Kanaal van Steenenhoek, bij Giessendam in de Merwede uitmondend; — van gelijksoortigen aard is het **Kanaal van Katwijk**, als uitwatering van den Ouden Rijn mede reeds bij die rivier vermeld; — een aantal vaarten verbinden alle steden en vele dorpen: als de aanzienlijkste noemen wij de trekvaart van Leiden langs den Leidschendam en Voorburg naar Delft met een zijtak naar 's Gravenhage, — de

trekvaart van Delft over Schipluiden naar Maassluis met eene oostelijke vertakking naar Vlaardingen, en de Schie of de trekvaart van Delft naar Overschie en verder naar Rotterdam, naar Delfshaven en naar Schiedam.

Zeeland is zoo doorsneden met breede en bevaarbare rivier-armen, dat er weinig andere kanalen zijn dan de havens van Middelburg naar het Sloe (eene nieuwe naar Vlissingen is ontworpen), van Goes naar de Ooster-Schelde, en van Zierikzee naar dienzelfden stroom; thans evenwel is ook het groot scheepvaart-kanaal door Zuid-Beveland gereed, dat Wester- en Ooster-Schelde verbindt. In Zeeuwsch-Vlaanderen zijn verscheidene gegraven vaarten, met name de Passegeule, die het geheele westelijk deel doorsnijdt en in den Braakman uitwatert, doch het belangrijkste is het **Kanaal van Terneuzen**, dat van die stad naar Sas van Gent voert en de Belgische stad Gent voor zeeschepen toegankelijk maakt.

Noordbrabant en Limburg zijn verbonden door het langste onzer kanalen, de ruim 22 uur lange **Zuid-Willemsvaart**, welke 10 el breed en ruim 2 el diep is, en van 24 sluizen is voorzien; het voert van 's Bosch langs Helmond en Weert, en verder grootendeels door Belgisch Limburg naar Maastricht, alwaar het in gemeenschap staat met het kanaal van die stad naar Luik; beide bevorderen het regelmatig scheepsverkeer, omdat de Maas in het drooge seizoen zoo dikwerf onbevaarbaar is. Zijtakken op ons grondgebied zijn: de haven van Veghel, het scheepvaartkanaal naar Eindhoven en de vaart die naar het Helena-veen in de Peel voert. — Verschillende plaatsen zijn door lange havens met de bevaarbare stroomen verbonden, zooals o. a. Waalwijk met het Maasje, Oosterhout met den Dongen, Zevenbergen met de Mark en het Hollandsch Diep.

Bij het einde dezer opsomming van de aanzienlijkste gegraven vaarten en kanalen herhalen wij wat reeds boven is gezegd, dat ons land zoo rijk aan waterwegen is als geen ander ter wereld en dat dus slechts een zeer klein gedeelte is kunnen worden vermeld. Alle staan door sluizen in verbinding met de zee, met de stroomende wateren of onderling, en het bewonderenswaardig stelsel onzer waterkeeringen en spuiingen trekt de aandacht van alle deskundigen, die

ons land bezoeken, vooral omdat de meestal zeer lage ligging der drooggemalen polders bijzondere moeilijkheden in den weg leggen.

§ 31. Enkele opgaven omtrent het verkeer op deze wegen mogen niet verzwegen worden, al is het doel niet er een volledig overzicht van te geven, maar reeds eenige cijfers zullen voldoende zijn om de belangrijkheid aan te toonen. In 1862 kwamen langs het Damster- en Winschoterdiep te Groningen 19460 schepen met 707677 ton inhoud; het Hoendiep of de vaart naar Stroobos werd bevaren door 11043 schepen met een gemiddelden inhoud van 35 ton. De vaart van Dokkum naar Leeuwarden werd gebruikt door 1454 schepen, die van Leeuwarden naar Harlingen door 8417, het Kolonels-diep door 9761, het groot scheepvaarwater van Stroobos naar Leeuwarden en naar de Lemmer door 5487 schepen. Het Noord-Willemskanaal werd bevaren door 2335 schepen, gezamenlijk van 70050 ton; langs de Drenther Hoofdvaart voeren af 6202 schepen van 212282 ton en langs de Hoogeveensche vaart 10066 vaartuigen van 303144 ton. De Dedemsvaart werd bevaren door 7081, de Willemsvaart door 11922 schepen. Langs de Apeldoornsche Grift voeren 5290 vaartuigen van 217280 ton. Door de groote sluis te Vreeswijk verlieten 7268 schepen, waaronder 379 buitenlandsche, den Vaartschen Rijn, terwijl 12081 schepen van Utrecht naar Amsterdam voeren. Door de sluizen te Spaarndam voeren in 1861 nog 19280 schepen — later werden die sluizen in eens af verpacht, — door de kleine sluizen te Zaandam 4300 schepen, terwijl langs Weesp 13378 vaartuigen voeren.

Van de sluizen te Gouda maakten in 1862 gebruik 41780 schepen met 1799201 ton, waaronder ruim 1000 stoomvaartuigen, meer dan twee-derden van het geheele aantal kwamen van of waren bestemd naar de Gouwe; de vaart op het Zederikkanaal was ook levendig, want te Gorkum zijn gescht 6379 zeilschepen en 58 stoombooten; door Delft kwamen ongeveer 75000 schepen, in 1861 zelfs omstreeks 80000. Bij zulke cijfers vallen de Zeeuwsche kanalen natuurlijk weg, ofschoon het Gentsche kanaal toch door 3006 schepen met 176453 ton werd opgevaren. Aan de sluis bij 's Bosch, van de Zuid-Willemsvaart, werden 7213 schepen van

301606 ton geschut, aan de hoofdsluis te Maastricht 10630 schepen. Uit voormelde getallen blijkt voldoende, dat het verkeer op de belangrijkste waterwegen hoogst aanzienlijk is, waarschijnlijk veel grooter dan men zou hebben durven onderstellen.

§ 32. Onder al onze stroomen en wateren is de **Rijn** het belangrijkste, en deze verdient nog een oogenblik onze aandacht bezig te houden. Op zijn loop van de Alpen naar de Noordzee heeft hij eene lengte van 157 mijl, waarvan er 125 bevaarbaar zijn; van Basel af, waar hij voor de scheepvaart bruikbaar wordt, stroomt hij langs ruim 60 steden en 300 vlekken en dorpen, overal welvaart en bloei scheppend; de provinciën, welke in verschillende rijken langs zijne oevers liggen, zijn veel talrijker bevolkt dan de overige; zij bevatten op 1125 vierkante mijl ruim 8 miljoen inwoners, en het verkeer is zoo levendig dat in 1862 alleen aan onze grenzen 9951 beladen schepen van meer dan een miljoen ton inhoud binnenkwamen.

Reeds bij zijn uittreden uit Zwitserland is de Rijn 200 el breed; dit vermeerdert in de Reingau beneden Mentz tot 1150 el, maar dadelijk daarop wordt zij weder saamgeperst in het Bingerloch tot 136 el, om met eene gemiddelde breedte van ruim 300 el (bij Keulen 380 el) ons land te naderen. De diepte wisselt af naar gelang van de breedte; bij elke verwijding neemt de diepte af, zoodat er boven Straatsburg bij laag water slechts één el water staat, maar over het algemeen bedraagt zij ongeveer 2 el, bij de Meinmonding eensklaps tot bijna 4 el klimmende en op ons grondgebied dat cijfer soms nog overschrijdend. De snelheid van den stroom en de hoeveelheid binnen zeker tijdsverloop afgevoerd wordend water zijn ook niet overal dezelfde, daar zij afhangen van het grooter verval en van de telkens water toevoerende takken; bij gemiddeld hoog-water is de snelheid van den stroom in elke seconde: vóór Mentz 0,65, te Bingen 0,9, in het Bingerloch 3,4, te Keulen 1,5, in het Bylandtsch kanaal 1 el. Het verval is natuurlijk in het bergland veel sterker dan gedurende den middelloop, aldaar weder sterker dan in het lage land; gedurende de vijftig uur, dat hij Zwitserland van den St. Gotthard tot Basel doorstroomt, valt hij bijna 2000 el, vandaár

naar Kehl bij Straatsburg 110 el, tusschen Kehl en Mentz 60 el, vandaár naar Coblentz 20 el, tusschen die stad en Keulen ook ruim 20 el, van Keulen tot Wesel weder 20 el, vandaár tot onze grenzen $6\frac{1}{2}$ el, en van Lobith tot aan zee ongeveer 10 el *). Indien het verval van den Rijn over zijne geheele lengte gelijkelijk ware verdeeld, zou hij gemiddeld $1\frac{1}{2}$ el per uur afstand dalen.

Deze grootvorst van Europa's stroomen wordt door 100 stoombooten bevaren, waarvan de grootste helft sleepbooten zijn, die de reizen der gewone handelsvaartuigen, vooral stroomopwaarts, helpen bespoedigen; deze laatsten mag men veilig op meer dan 1200 schatten: geene andere rivier kan op zulk een levendig verkeer bogen als de Rijn.

III. KLIMAAT EN VOORTBRENGSELEN.

§ 33. Door het **klimaat** verstaat men dien eigenaardigen toestand van den dampkring in een zeker oord, welke door warmte en vochtigheid, door wind en weder wordt gevormd. Over het algemeen wordt de warmte eener landstreek, deze hoofdfactor van het klimaat, bepaald door de geographische breedte: daar ons land 50° van den evenaar en nog niet 40° van de noordpool verwijderd is, zou de luchtgesteldheid, hoewel gematigd, toch koeler zijn dan zij thans is, ware het niet dat de nabijheid der zee de winterkoude temperde; de gemiddelde warmte in het geheele jaar bedraagt volgens 100jarige waarnemingen bijna 10° Celsius †), en dus juist zooveel als te Coblentz, Kassel,

*) De hier vermelde afstanden zijn de volgende: van Basel tot Kehl 134000 el, van Kehl tot Mentz 273000 el, van Mentz tot Coblentz 93000 el, van Coblentz tot Keulen 96000 el, van Keulen tot Wesel 126000 el, van Wesel tot onze grens 52000 el, van onze grens tot in zee 190000 el.

†) Alle wetenschappelijke waarnemingen zijn gegrond op den bij ons minder gebruikten thermometer volgens de indeeling van Celsius, 0° = vriespunt en 100° = kookpunt; eene herleiding tot graden Réaumur, 0° = vriespunt en 80° = kookpunt, of tot Fahrenheit, 32° = vriespunt en 212° = kookpunt, is evenwel niet moeilijk en wordt op elke goede school onderwezen.

Wittenberg, Teplitz, Krakau en Odessa oostwaarts en als in Wallis en Zuidelijk Engeland ten westen van ons land; zij verschilt evenwel in onderscheidene plaatsen van ons Rijk gelijk wij hieronder zullen zien, waar tevens medegedeeld worden de gemiddelde thermometerstanden in de verschillende jaargetijden; deze oefenen toch evenveel invloed uit op het klimaat als de middelstom van het jaar; immers er zijn vele planten en dieren die zich richten naar de gemiddelde temperatuur van een land, maar zeker niet minder talrijk zijn die, welke afhankelijk zijn of wier leven afhankelijk is van de uitersten in verschillende jaargetijden: terwijl de wijnstok in Duitschland kostelijke vrucht voortbrengt en de mirt er 's winters verkwijnt, ziet men in het gematigd zuiden van Engeland de mirt overwinteren, ofschoon de druiven er wegens gebrek aan zonnewarmte niet altijd rijpen, en zoo is het met eene menigte gewassen gesteld.

In de onderscheidene oorden van Nederland was de gemiddelde warmtegraad als volgt:

	winter:	lente:	zomer:	herfst:	jaar:
Groningen	1.3	7.9	16.5	9.3	8.7
den Helder	2.3	8.1	16.4	10.4	9.3
Utrecht	1.3	9.3	17.2	9.5	9.4
Nijmegen	1.3	9.6	17.9	10.	10.4
Maastricht	2.1	10.	18.	10.4	10.1

Men bespeurt hieruit, dat hoe meer men zich van zee verwijderd, hoe verder oostwaarts, de zomer- en wintertemperaturen onderling meer verschillen en dat de jaarlijksche warmte toeneemt naarmate men zuidelijker komt, al heeft de breedte geen bepaalden invloed op de wintertemperatuur. De in tien jaar tijd te Utrecht, in 't hart des lands, waargenomen uitersten zijn 34° Celsius op 4 Augustus 1857 en — 21° op 21 Januari 1850; ofschoon de gemiddelde stand in dezelfde jaren op gemelde plaats slechts eene afwisseling aantoonde van 21° in Juli en Augustus, tot nauwelijks 1° onder het nulpunt in Januari.

§ 34. Het spreekt intusschen van zelf dat in het vlakke Nederland de bergen geen invloed op de warmte uitoefenen, maar hier zijn andere oorzaken die verschillen en afwisselingen in het leven roepen. Dat de eene of andere

plaats meer of minder beschut is door duinen, heuvels of geboomten schijnt nauwlijks merkbaar als men den warmtegraad waarneemt, en is ook bijna van geen invloed op den gemiddelden barometerstand, die te Utrecht, ter hoogte van den zeespiegel geplaatst en herleid tot een thermometerstand van 0° , zich gewoonlijk tusschen 760 en 762 streep beweegt, ofschoon als uitersten zijn opgemerkt 726 streep op 6 Februari 1850 en 785,4 op 9 Maart 1852. Bij noordoostenwind staat de barometer het hoogst, gemiddeld 764 streep; daarentegen bij zuidenwind in den zomer het laagst, gemiddeld 750,2 streep.

Grooter invloed op het klimaat oefenen in ons zoo blootgesteld land de winden uit; zoowel de kracht waarmede zij voortsnelen, als de richting waarin zij zich bewegen, dragen er het hare toe bij. Gemeenlijk beweegt de kracht van den wind zich tusschen volkomen windstilte en eene drukking van 16 pond op de vierkante el, doch bij den storm van 28 Februari 1860 steeg die drukking tot 112 pond, met windstooten van 125 pond; in zulk een buitengewoon geval heeft de luchtstroom eene snelheid van misschien wel 50 el per seconde. De richting is vooral van belang omdat daarmee de vochtigheid van de lucht in nauw verband staat; het is immers niet onnatuurlijk dat de westenwinden ons meer regen en nevel aanbrengen dan de oostenwinden, die pas hunne reis over een groot vastland hebben volbracht. In de onderscheidene maanden hebben ook verschillende winden de bovenhand; een groot deel van het jaar zijn de zuidwestelijke winden de baas, maar in Maart, April, Mei en September zijn de noordoostelijke overheerschend. Om het duidelijk te maken dat die beide richtingen het meest op den voorgrond treden, deelen wij mede dat van de honderd winden, die in tien jaar tijd te Utrecht gewaaid hebben, kwamen uit het

Zuiden	7	Westen	7	Noorden	5	Oosten	3
Z.-z.westen	7	W.-n.westen	6	N.-n.oosten	5	O.-z.oosten	2
Zuidwesten	7	Noordwesten	7	Noordoosten	8	Zuidoosten	5
W.-z.westen	10	N.-n.westen	5	O.-n.oosten	6	Z.-z.oosten	5

De heftigste stormen, die onze kusten het ernstigst bedreigen, waaien gemeenlijk uit het westen en noord-westen.

§ 35. Zonneschijn en vochtigheid helpen den bodem voort-

brengen wat de landbouwer er aan toevertrouwt, en het is derhalve wel waard dat wij daarbij een oogenblik toeven: gemiddeld rekent men in ons land op 150 regendagen, waarbij men een enkel los regenbuitje niet mede in rekening brengt; al de overige dagen van het jaar blakert de zon ons evenwel niet, althans niet even krachtig, want nevels, mist en dampen temperen haar schijnsel menigwerf, vooral in de herfst en wintermaanden; bovendien zijn die regendagen in ieder jaar niet even talrijk, hetgeen het jongstverloopen jaar duidelijk bewezen heeft; dat cijfer wisselde af van 105 tot 182, blijkens de waarnemingen van tien jaren. Zonder dat het tot regen komt, bevat de dampkring, vooral boven ons kustland, altijd eene groote hoeveelheid waterdeelen, en dat daarin ook groote afwisseling heerscht, blijkt uit de uitkomsten der waarnemingen die gemeenlijk tusschen 72 en 92 deelen waterdamp variëren, doch aantoonen dat op 1 April 1856 slechts 15, in Januari 1850 wel 96 zulke deelen aanwezig waren. De meeste regen valt bij ons in zomer en herfst, de lente is het droogste jaargetijde; toch merkt men hier niet het groote onderscheid op dat men in de keerkingslanden bespeurt, waar in het droog seizoen geen druppel regen valt en de natte moesson zich door stortbuien kenmerkt: zoo groot is het verschil hier niet, want gedurende veertien jaren viel er gemiddeld in den zomer 217, in de herfst 196, in den winter 170 en in de lente 141 streep regen, sneeuw of hagel; dat deze hoeveelheden zich evenwel zeer ongelijk verdeelen over enkele zeer regenrijke dagen blijkt onderanderen daaruit, dat volgens de waarnemingen op het meteorologisch observatorium op 21 Augustus 1858 te Utrecht 74 streep nederviel. De gemiddelde totale nederslag schijnt in Nederland in het jaar ruim $7\frac{1}{2}$ palm te bedragen; de meerdere nabijheid van de zee oefent daarop volgens de waarnemingen geen invloed uit, want de eenige gevolgtrekking, welke men heeft kunnen maken, is dat op Zwamenburg (halfweg Haarlem en Amsterdam) iets minder regen zou vallen dan te Utrecht. Het onderscheid in verschillende jaren is zeer aanzienlijk: in 1857 bedroeg de nederslag 488 streep, in 1852 daarentegen 987 streep, doch dit zijn de uitersten van tien jaren. Van den gevallen regen trekt de lucht weder een groot gedeelte als damp tot zich; het is eene eeuwigdurende wisseling: de minste uitdam-

ping valt natuurlijk op Januari, midden in den winter, nauwlijks 9 streep bedragende; in den zomer stijgt dit bedrag met de warmte der zonnestralen, met name in Juni, tot 159 streep.

Met deze meteorologische waarnemingen staan ook de donderbuien in verband; over tien jaren kwamen er jaarlijks te Utrecht 25 voor, waarvan 15 midden op den dag tusschen 8 uur 's morgens en 4 uur 's namiddags plaats grepen; verreweg het grootst gedeelte valt in de maanden Juli, Augustus en September, terwijl in dat tijdsverloop tusschen October en Maart nooit een onweder werd waargenomen.

§ 36. Uit het bovenstaande blijkt welke resultaten het wetenschappelijk onderzoek ons kan mededeelen, en tevens dat ons klimaat in alle opzichten zeer gematigd is; als wij toch weten dat de St. Gotthard 278 dagen van het jaar voor korter of langer tijd in nevel is gehuld, kunnen wij ons in dit zoogenaamd nevelachtig land nog gelukkig rekenen. De tienmaal grooter hoeveelheid regen, welke in sommige streken van Zuid-Amerika valt, zou ons land doorweken, en het totaal gebrek aan regen, dat wij in Peru en van de Sahara tot in Iran waarnemen, zou ons nog minder te stade komen, maar wij behoeven zoo ver niet te reizen om groote afwijkingen te bespeuren: in Westport in Zuid-Engeland, Nantes en Bayonne in Frankrijk regent het tweemaal zooveel streep als bij ons, te Bergen in Noorwegen stijgt dit bedrag zelfs tot het viervoudige, te Coïmbra in Portugal tot het vijfvoudige: daarentegen zien wij die hoeveelheden verminderen met éénvierde te Parijs en te Hall, met ruim één-derde te Madrid. Niet minder is dit het geval met de temperatuur; immers het verschil tusschen de koudste en warmste maand des jaars (Januari en Juli) beloopt te Amsterdam slechts 14°, en dit stijgt aanmerkelijk, hoe dieper wij in het vasteland van Europa binnendringen, in Brunswijk tot 18, in Brunn tot 23, in Astrakan tot 29°; met volle recht mag men ons klimaat dus gematigd noemen.

§ 37. Ongezonder is de luchtgesteldheid van ons land stellig niet, want ieder die wil, kan kennisnemen van den flinken bloes der jeugdige landbewoners en van den blijkaar

goeden gezondheidstoestand der plattelandsbewoners; maar het is niet te ontkennen dat in vele oorden drassige, 's winters onder water staande en 's zomers sterk uitdampende gronden plaatselijke koortsen en rheumatisme te voorschijn roepen, — dat verscheidene gestellen niet bestand zijn tegen den invloed der uitwasemingen van polders en half-droog liggende slikken of schorren, — dat vele vreemdelingen onaangenaam aangedaan worden door onze met vocht oververzadigde lucht, die vooral 's avonds een ongunstigen invloed uitoefent. In de landprovinciën, in de hooge streken van Gelderland, Overijssel, Drenthe, Noordbrabant en Limburg ondervindt men die nadeelige gevolgen niet, of althans niet zoo licht, ofschoon de buitenlander ook aldaar te recht of te onrecht over de afwisseling in de dagelijksche temperatuur en over het buiig weder blijft klagen.

Afwisselende koortsen, rheumatisme en klierziekten zijn onze landskwalen, terwijl tering in allerlei gedaanten, maar vooral van longtering, de meeste slachtoffers eischt; menig krachtig gestel wordt ook door verzuimde verkoudheden vroegtijdig gesloopt.

§ 38. Het klimaat oefent over het geheel genomen in de verschillende provinciën van ons land denzelfden invloed uit op den plantengroei en de dierenwereld; alleen gebeurt het meermalen dat de oogst in het noorden iets later moet worden binnengehaald dan in het zuiden. Het groote onderscheid in vruchtbaarheid is dus uitsluitend aan den bodem toe te schrijven, en de voortbrenging hangt natuurlijk ook in niet geringe mate af van de meerdere of mindere zorgen welke men aan den landbouw wijdt; bij den akkerbouw op het zand ziet men zoowel in zwang het meer en meer verlaten wordend drieslag-stelsel, met mestbereiding voor het bouwland doch met onbemeste weiden, als de zorgvuldige vlaamsche bouwerij met bemeste weilanden; op de klei treft men nog meer verschil in de behandeling aan: terwijl eenigen allen korenbouw met braakliggen afwisselen, vermijden anderen dit door een meer oordeelkundigen wisselbouw, — de een herschept na een 6jarigen omloop zijn bouwgrond in weiland, de ander wisselt de gewassen wel af, maar meent dat zijn bouwland steeds bouwland en zijn weiland steeds weiland moet blijven;

niet overal worden de graanakkers even zorgvuldig gewied en nog schaars stuit men op de zoo aanbevolen rijenteelt, terwijl een aantal landbouwers, hoezeer het nut van de draïneering (drooglegging door buizen) erkennende, tegen de eerste kosten opzien. In alle opzichten is echter verbetering te bespeuren, vooral door den gunstigen invloed, die de gewestelijke vereenigingen tot bevordering van de belangen der landbouwers uitoefenen.

Weer en wind oefenen natuurlijk veel invloed uit op de oogsten: het eene gewas eischt droogte, het andere daarentegen vochtigheid, en ten slotte weegt het welslagen van sommige producten dikwerf ruimschoots op tegen het mislukken van een ander gedeelte van den oogst; terwijl nachtvorsten in den laten zomer de boekweit doen te gronde gaan, lijden andere gewassen er volstrekt geen nadeel door; de ruime graanoogsten gaan soms gepaard met een klein beschot van stroo en ook omgekeerd, zoodat zeer zeldzaam een jaar in alle opzichten nadeelig is.

§ 39. Het hoofdvoortbrengsel van onzen landbouw is de **rogge**; daarop volgen naar de waarde, welke de oogsten vertegenwoordigen, **tarwe**, haver, gerst en boekweit. Eigenlijk hadden wij de **aardappelen** in de eerste plaats moeten noemen, maar het verschil in opbrengst, waaraan dit grootendeels voor binnenlandsche consumtie bestemd gewas onderhevig is, maakte dit niet wenschelijk. Op die hoofdproducten volgen dan oliezaden, erwten en boonen, vlas en hennep, tabak en meekrap; eindelijk de meer speciale teelt van cichorei, hop, fijne zaden, mangelwortelen, warmoeziersgewassen, bloemen, geneeskruiden, druiven en andere fijne vruchten, ten slotte de boomgaarden van appelen, peren, kersen en bessen. Van al het bouwland wordt gebezigd: tot den bouw van rogge 28.7, van aardappelen 14.8, van tarwe 12.4, van haver 12.2, van boekweit 9.8, van boonen en erwten 7, van gerst 6.4, van vlas en hennep 2.3, van meekrap 0.8, van fijne zaden 0.6, van tabak 0.3 pct.; met de speciale teelten te zamen bijna één-vierde van de geheele oppervlakte van Nederland beslaande. Van veel belang zijn de bosch-aanplantingen, zij maken geen onaanzienlijken tak van volkswelvaart uit en beslaan ruim

één-vijftiende gedeelte van het land; onder het opgaand geboomte ontmoeten wij meest beuken, eiken, iepen, populieren, berken, esschen, wilgen en naaldhout, zooals sparren, dennen en lorken (larixen). Het winstgevend akkermaals- of hakhout bestaat grootendeels uit elzen, beuken, eiken, wilgen, eschdoorns en eene menigte minder talrijk voorkomende soorten.

Bijna twee-vijfden van Nederland zijn toegewijd aan het hoofdbedrijf, de **veeteelt en zuivelbereiding**, en worden gedeeltelijk als wei- en gedeeltelijk als hooiland toebereid en gebruikt, terwijl op menige plaats de verbouw van voeder- gewassen met den graanbouw afwisselt, zoodat een goed deel van het wintervoedsel op die wijze wordt gewonnen.

Na aftrek van de ruimte door wegen, meren, rivieren, kanalen en huizen ingenomen, blijft er in Nederland eene oppervlakte over van ruim 3,000,000 bunder bebouwd, bebouwbaar of onvruchtbaar land; dit kan men aldus verdeelen :

duurzaam weiland	1 352000	bunder.
tarwe-bouw	85000	»
rogge en boekweit	255000	»
haver en gerst	129000	»
warmoezerij en wortelen	80000	»
aardappelen	100000	»
speciale teelten, handelsgewassen.	60000	»
braakliggend	21000	»
bosschen	225000	»
woeste gronden	702000	»

Alzoo zijn er nergens meer weiden dan in ons vaderland, tenzij in het voor den landbouw ongeschikt bergland van Zwitserland, en bijna nergens minder bosch, dan hier, niettegenstaande de veenen het bewijs van de voormalige houtrijkheid opleveren; jaarlijks wordt dan ook voor ongeveer 8 tot 10 millioen gulden timmer- en scheepsbouwhout van den Rijn en uit het Noorden aangevoerd.

Eerst sedert het verval van den handel, derhalve sedert het einde der vorige eeuw, is men zich in Nederland krachtig op den akkerbouw gaan toeleggen, en thans is deze reeds van zooveel belang, dat er gemiddeld slechts 8 tot 900000

mud graan behoeft te worden ingevoerd; dus in verhouding niet meer dan in Groot-Britanje. Hoe gewichtig de voortbrenging van den bodem is, willen wij trouwens hier in cijfers duidelijk maken.

Het plantenrijk levert jaarlijks gemiddeld:

Granen, na aftrek van het zaaigraan	f 45 000000
Handelsgewassen, ooft enz.	» 25 000000
Aardappelen, groenten.	» 35 000000
Hout	» 5 000000

Te zamen . . f 110 000000

Het dierenrijk:

Melk, boter, kaas	f 85 000000
Vleesch	» 30 000000
Wol, huiden, gevogelte, wild. . .	» 9 000000
Paardenfokkerij	» 6 000000

Te zamen . . f 130 000000

De beide afdeelingen vereenigd f 240 000000
 Dat maakt ongeveer eene bruto opbrengst van 75 gulden per bunder of als men de woeste gronden buiten de rekening houdt 120 gulden; een buitengewoon gunstige uitkomst, zonder overdrijving bereikt, want de opbrengst der zuivel van elke koe wordt daarbij op niet meer dan 100 gulden geschat; in Lombardije raamt men die wel de helft hooger en in Zwitserland, op de kruidige maar minder welige weiden, even hoog.

De uitvoeren dier landbouw- en veeteelt-producten bevestigen het medegedeelde, want men kan op een jaarlijkschen uitvoer van ruim 50 millioen gulden rekenen: slachtvee 10.5, boter 10.5, kaas 9, meekrap 6.5, vlas en hennep 6.5, haver 2.5, voorts tabak, oliezaden, bloembollen, ooft, cichorei, mosterdzaad, wol, enz. 4.5 millioen (in 1860).

Men mag dus aannemen dat de landelijke opbrengsten per hoofd der bevolking ruimer zijn dan ergens elders, want in Nederland bedragen die een cijfer van 75 gulden, in Frankrijk en België komt men slechts tot 70 en 60 gulden per hoofd; dit is evenwel niet uitsluitend in het voordeel van ons land, omdat wij wegens de hooge prijzen zooveel naar Engeland uitvoeren en er daardoor een aanzienlijk bedrag aan de voeding onzer eigen bevolking wordt onttrokken: per

saldo eten wij derhalve niet beter dan onze bureu, en onze drank is stellig minder voedzaam.

§ 40. Dat deze begrootingen voor velerlei afwisseling vatbaar zijn en slechts eene globale waarde bezitten, spreekt van zelf; evenwel verschaffen zij een overzicht over het geheel en, ons voorbehoudende bij de afzonderlijke beschrijving der provinciën meer in uitvoerigheden te treden, achten wij het toch hier de plaats te zijn, om enkele algemeene opmerkingen en gevolgtrekkingen aan het medegedeelde te ontleenen. Terwijl Zeeland, ofschoon een der kleinste gewesten, ruim één-vierde van den geheelen tarwe-oogst opbrengt, zoodat alle rangen en standen er tarwebrood gebruiken, brengt Drenthe in 't geheel geen tarwe voort; dit gewas vervult in het westen de hoofdrol bij den eigenlijk gezegden landbouw, evenals de rogge in het zuiden en oosten en als de haver en gerst in Groningen. Noordbrabant, Gelderland en Limburg brengen meer rogge voort dan de overige acht gewesten te zamen, en die graansoort is daar dus het voornaamste voedsel. Niet-tegenstaande vooral in Drenthe en Overijsel aanzienlijke bundertallen hoogveen, nadat de bovenste laag is afgebrand en de asch tot mest bestemd, met boekweit worden bezaaid, levert de zorgvuldiger verbouw van dat zaad in Noordbrabant en Gelderland evenwel de rijkste oogsten; op de vette kleigronden van de westelijke en noordelijke provinciën ontbreekt dit gewas geheel, dáár vindt men daarentegen het meeste koolzaad, de grootste hoeveelheden vlas en hennep, erwten en boonen, meekrap en cichorei. De aardappelteelt is overal doorgedrongen, op de beste klei zoowel als op het schrale duin en op de pas in cultuur gebrachte heide; hij houdt eenigermate gelijken tred met de talrijkheid der bevolking, met dien verstande, dat Gelderland voor een aanzienlijk gedeelte, Friesland en Groningen voor iets minder, in de behoeften van Holland voorzien. Sommige voorwerpen van verbouw zijn aan bepaalde oorden, althans aan zekere soorten van gronden verbonden: daarom treffen wij den tabak bijna uitsluitend aan op de Neder-Veluwe, in het Sticht en de Over-Betuwe, de meekrap in de vette kleipolders van Zeeland, Noordbrabant, de Zuid-Hollandsche eilanden en enkele

gedeelten van noordelijk Noord-Holland; de cichorei hoofdzakelijk in Friesland; de hop in Noordbrabant en Gelderland; de fijnste zaden bijna alleen in Friesland, Zeeland en de Streek tusschen Hoorn en Enkhuizen; de beet- of mangelwortelen op rijke gronden die geen last van zilt water hebben; de kostbare bloementeel en de aankweeking van geneeskrachtige kruiden aan den voet der duinen tusschen Haarlem en Leiden; de fijnste vruchten en de smakelijkste moesgroenten in het Westland bij Delft, eenige andere oorden van Zuid- en Noord-Holland. en het Bildt in Friesland.

In een gemiddeld jaar vertegenwoordigt de opbrengst der zes hoofdproducten alleen wel 115 millioen gulden en die der daarop volgende groep 25 millioen gulden, terwijl de opbrengst der speciale teelten moeilijk te schatten is, evenals de sterk in hoeveelheid en prijs afwisselende gras- en hooi-productie, waarvan men het belang echter kan bevroeden, als men weet, dat onze veestapel maandelijks ongeveer 100 millioen pond hooi tot onderhoud noodig heeft, onverminderd aanzienlijke hoeveelheden stroo, knollen en lijnkoeken.

§ 41. Dit brengt ons als van zelf tot het dierenrijk, dat in Nederland vertegenwoordigd wordt door **rundvee**, schapen, varkens, geiten, paarden en ezels, te zamen den veestapel uitmakende; door honden en katten als huisdieren; door herten en reeën, hazen, konijnen, fazanten, korhoenders, patrijzen, snippen, wilde ganzen en eenden als jachtwild; door tamme hoenders, kalkoenen, duiven, zwanen, ganzen en eenden als pluimvee; door vossen, bunsings, otters, wezels, hermelijnen en mollen als zoogenaamd schadelijk gedierte; door valken en sperwers als roofvogels; door vinken, musschen, meezen, kraaien, spreeuwen, leeuweriken, nachtegalen, koekoeken, zwaluwen, ooievaars, reigers, kievieten, kemphanen en vele anderen als zangvogels en bosch- en veldbewoners; door **haringen**, zalmen, kabeljauwen, schelvischen, botten, schollen, baarzen, palingen, snoeken en een aantal andere visschen onze zeekusten bezoekende of in de binnenwateren levende; door krabben en garnalen, oesters en mosselen, bijen en zijdewormen als nuttige vertegenwoordigers van eene menigte diersoorten van

lagere bewerktuiging. Omtrent verschillende dezer dieren zullen wel eenige bijzonderheden worden medegedeeld bij de afzonderlijke beschrijving der gewesten, vooral wanneer zij bijdragen tot de welvaart der bevolking en zulk een gewichtigen tak van nijverheid in 't leven roepen als bijvoorbeeld de visscherij is, die binnengaats aan eene vloot van 1000 en buitengaats van 400 vaartuigen, te zamen bemand met 7500 koppen, bezigheid verschaft; nopens den eigenlijken vee-stapel is het reeds hier de plaats iets naders te vermelden.

§ 42. Volgens de laatste mededeeling (over 1862) telde men in het geheele Rijk:

a. 1374030 **runderen**, waaronder 958955 koeien, 57258 ossen, 15104 stieren en 341368 kalveren; sedert tien jaren vermeerderde het geheele bedrag van dezen rijkdom van ons land met meer dan 124000 stuks, en dat niettegenstaande den toenemenden uitvoer, weshalve men overtuigd kan zijn dat de aanfokking van jong vee aanmerkelijk toeneemt; niet alleen bekleedt Friesland wat het aantal runderen betreft de eerste plaats, maar het ras is daar evenals in Holland van de beste kwaliteit; in Zeeland is het aantal in verhouding tot de bebouwde gronden en weilanden geringer dan in een der overige gewesten.

b. 882139 schapen van zeer verschillend ras, vooral uitmuntend op Texel en in geheel Noord-Holland, alwaar zij ook het talrijkst zijn; in Drenthe zijn zij mede in groote hoeveelheid aanwezig en dit is niet te verwonderen, omdat een groot gedeelte op woeste markgronden wordt gehouden; het is dus eigenlijk een verblijdend verschijnsel dat zij binnen tien jaar tijd in dat gewest met ruim 11000 stuks verminderd zijn, dit wijst op inkrimping der onverdeelde gronden; de toeneming van het geheele cijfer vindt men terug in die weidenrijke provinciën, waar de fokkerij van vette schapen door de stijging der prijzen op de Engelsche markten wordt aangemoedigd.

c. 278656 varkens hoofdzakelijk in de behoefte aan vleesch ten platten lande voorziende en wier getal dus langzaam maar voortdurend klimt; zij schijnen meer dan de overige huisdieren aan ziekten onderhevig te zijn, die door de vochtigheid van klimaat en bodem worden veroorzaakt.

d. 125330 bokken en geiten, vooral in Gelderland en Noordbrabant, en waarvan de laatste voor een aanmerkelijk deel voorzien in de behoefte der plattelandbewoners aan melk.

e. 249802 paarden, sedert tien jaren met 8500 stuks vermeerderd, niettegenstaande de buitengemeen hooge prijzen welke het buitenland, vooral Frankrijk en Duitschland, op onze markten besteedt, zoodat de landlieden alles verkoopen wat zij missen kunnen; edele rassen bezitten wij niet, maar de Geldersche paarden zijn bijzonder gezocht voor de lichte kavallerie; de Friesche zijn grooter en bekend als fraaie koetspaarden en rappe harddravers; de Zeeuwsche zijn bij uitstek zwaar gebouwd en verwant aan het Vlaamsche ras. Dat Groningen en Zeeland in verhouding der grootte de meeste paarden onderhouden, is toe te schrijven aan den zwaren, veel kracht-aanwending eischenden kleibodem dier provinciën.

f. Ruim $1\frac{1}{2}$ millioen stuks pluimvee, waaronder tweederden hoenders, evenwel niet voldoende voor de behoefte, daar jaarlijks millioenen eieren worden ingevoerd. De bijenteelt bepaalt zich hoofdzakelijk tot de bouwstreken en het aantal korven wordt op 200000 begroot. Met een enkel woord zij hier nog vermeld dat de opbrengst van het jachtveld wordt geraamd op eene gemiddelde hoeveelheid jaarlijks van 50000 hazen, 100000 patrijzen en 100000 eenden, de reeën, konijnen, fazanten, snippen buiten rekening latende.

§ 43. Hoe onbeduidend blijkens § 9 de eigenlijke delfstoffen in den bodem vertegenwoordigd zijn, zoo verdienen onder deze rubriek de **veenderijen** toch eene bijzondere vermelding, daar zij in zomer en herfst ongeveer 30000 mannen, vrouwen en kinderen bezighouden; op de uitgestrekte hooge veenen van Drenthe, Groningen, Friesland, Overijssel en de Peel wordt jaarlijks gemiddeld 25 millioen ton lange turf gegraven, terwijl de lage veenen in Friesland, noord-westelijk Overijssel, Utrecht en Holland ruim 10 millioen ton turf van veel betere hoedanigheid opleveren. Alleen in zuidelijk Limburg, bij Kerkraede, worden steenkolenmijnen ontgonnen.

IV. DE BEVOLKING.

§ 44. Over het algemeen is het Nederlandsche volk een flink slag van menschen, de mannen zijn welgebouwd en goed gespierd, de vrouwen onderscheiden zich door blankheid en vriendelijke gelaatstreken gunstig van die der meeste naburige landen; dewijl men het Germaansche type, waarvan de Nederlanders afstammen, met eenigen grond blond noemt, zijn er bij ons te veel donkeroogigen en vooral donkerharigen om niet duidelijk te ontwaren, dat er eene vreemde inmenging heeft plaats gegrepen: navorschers kunnen nu nog de grenzen onderkennen die de thans tot één volk zoo nauw vereenigde Friezen, Sakkers en Franken in dit land scheidden; ofschoon onderling menigvuldig vermengd, en wel het meest de Friezen met de Sakkers en de Sakkers met de Franken, moet men het er voor houden dat de Friesche stammen na het verdwijnen der Batavieren en andere vroegere bewoners geheel noordwestelijk Nederland bewoonden; de Maasmonden scheidden hen van de Franken die meer oostelijk over de Maas drongen, doch zich niet noordelijker dan de Waal vestigden, terwijl de later uit het oosten dalende Sakkers hun gebied niet verder westwaarts uitstrekten dan tot de Utrechtsche Vecht, en de beide eerstgenoemde volksstammen dus voor een goed deel van elkander scheidden. De oude gebruiken, nog heden in herinnering, het oude landrecht, de tongvallen en soortgelijke zaken wijzen thans meer dan lichaamsbouw of gelaatstreken de grenzen aan van de drie volkeren, waaruit onze natie is ontsproten.

§ 45. Het spreekt van zelf, dat hetgeen wij omtrent het uiterlijk in algemeene trekken mededeelden, niet overal van toepassing is; in de steden, vooral waar veel fabrieken zijn, lijdt de gezondheid reeds vroegtijdig, — de kleiboer is in den regel forscher gebouwd en uitgegroeid, dan de zand- en heidebewoner, — de vrouwelijke bevolking der noordelijke gewesten is mooier, die der zuidelijke provincien schooner, zou men kunnen zeggen; het zoogenaamd Hollandsch mooi — een rond, blond, vriendelijk gelaat — vindt men in Noordbrabant niet terug, doch enkele malen treft men

daar edele gelaatstrekken onder de vrouwen aan; onder allen is de Zeeuwsche landbevolking van de beide seksen het minst van plompheid te beschuldigen en wint het daarin waarschijnlijk van de overigen.

§ 46. De kleeding, die zeer zeker tot de eigenaardigheden van onzen boerenstand behoort en vroeger meer dan thans ook in de steden werd gedragen, kan de goedkeuring van de meesten niet wegdragen; eene in enkele streken door korte lijfjes onverantwoordelijk misvormde figuur, — het hoofddeksel, dat, hoe kostbaar ook, eigenlijk het meest gelijk op een verdedigingswerktuig, — het gemis van natuurlijke lokken aan die hoofdbekleding dikwerf opgeofferd, waren steeds zoo vele grieven, die echter door de hand des tijds worden weggeruimd, al gaat het langzaam, maar reeds worden de Noord-Hollandsche korte lijfjes geringer in aantal en wint de wijde rok zelfs hier en daar veld.

Vele hoofdtooisels zijn voor 't overige niet alleen merkwaardig wegens den vorm, maar ook wegens de kostbaarheid van de kanten, het goud of de juweelen waaruit zij worden saamgesteld; nog herkent men de Zuid-Hollandsche kap aan den rijkdom van kant, de Noord-Hollandsche kap en het Friesche oorijzer aan de massief gouden hoofdplaten en de juweelen naalden.

Jammer genoeg gaat met het overtollige ook het aanbevelenswaardige verloren, want de geschikte bovenkleeding der mannen maakt bijna overal voor meer steedsche kleedij plaats, en alleen de visschers der eilanden blijven onverdrotten gehecht aan hunne practische dracht.

§ 47. De Nederlandsche taal is die van het geheele volk. Aanmerkelijk is het verschil tusschen de spreek- en schrijftaal, daar de laatste nog maar al te veel aan zekere stijfheid en pedanterie, de eerste daarentegen aan slordigheid lijdt. De schrijftaal is vooral door mannen als Beets, Kneppelhout, van Lennep en anderen van het stijve kanselkleed ontdaan en nadert de beschaafde spreektaal, zooals die zonder inmenging van dialect behoort gesproken te worden. Bijna overal, zelfs in de beschaafde kringen, is de spreektaal eenigermate vermengd met plaatselijke of gewestelijke eigenaardigheden, die vooral in

den mond der vrouwen iets eigenaardig bekoorlijks kunnen hebben. Zoo wordt bijv. in plaats van het voornaamwoord *gij* tegenover meerderen *u* met den derden persoon van het werkwoord gebruikt, tegenover gelijken *je* en *jij*, terwijl de vervoe-
ging van het hulpwerkwoord *wezen* of *zijn* in de zeer gewone uitdrukking *je bent*, *we bennen* ook ongetwijfeld tot de eigenaardigheden der spreektaal behoort; in sommige gewesten wordt, vooral wanneer tegen meerderen gesproken wordt, in plaats van het voornaamwoord het zelfstandig naamwoord gebezigd, als: *heeft meneer dat gezien*? De zoogenaamde boekentaal, die op het tooneel wordt gesproken, verdient volstrekt geene verdediging.

De hoofdtongvallen der Nederlandsche taal zijn: 1° het Hollandsch, dat door de in de 17^e eeuw vooral in Holland bloeiende letterkunde een grooten invloed op de schrijftaal heeft verkregen, en in Holland en een deel van Utrecht wordt gesproken; — 2° het Zeeuwsch, dat met het Hollandsch de meeste overeenkomst heeft, doch in Staats-Vlaanderen naar het Vlaamsch overhelt; — 3° het Brabantsch, dat gewijzigd ook in een deel van Limburg en het zuiden van Gelderland wordt gesproken; — 4° het Nederrijnsch dat in drie hoofdtakken kan worden verdeeld: het Geldersch, het Overijsselsch en het Drentsch; — 5° het Groningsch, dat zich door eigenaardig breede uitspraak der vocalen onderscheidt, als in het gebruik van *ou* voor *oe*. Meer dan de overige wijkt deze tongval, ook door het gebruik van andere woorden, van het hollandsch af; welk Hollander toch weet dat de zegswijze: *een nuver wicht* eene lofrede op een meisje is? — Het Boeren- of Land-friesch is eene geheel afzonderlijke taal, van denzelfden stam als het Friesch dat in Sagerterland en Sleeswijk wordt gesproken, voor zooverre het *dáár* niet, als hier door het Nederlandsch, door het Duitsch en Deensch werkelijk verbasterd is; ook met het Noord-Engelsch, zooals dit in Northumberland wordt gesproken, heeft het veel overeenkomst, een natuurlijk gevolg van de nauwe verwantschap van het Oud-Friesch met het Angelsaksisch; zie hier een voorbeeld: »Waem God in hert joe foär Frieslâns tael, dy scil det erf fen tuwzenen jierren bewarje, hoask, als 't heyligst pân." In het Nederlandsch: »Wien God een hart gaf voor Frieslands taal, die zal 't erf van duizende jaren bewaren, trouw, als 't heiligst pand." — In

enkele gedeelten van Limburg heeft het Hoogduitsch burgerrecht, en in Maastricht wordt vrij dikwerf van de Fransche taal gebruik gemaakt; deze laatste is in Nederland, evenals in vele andere Europeesche landen, de taal van het hof en der diplomatie. Nevens de Germaansche bevolking leven in ons land ook een aantal afstammelingen van den Semitischen stam, met name de Israëlieten die zich naar de oorden hunner herkomst in Portugeesche en Duitsche onderscheiden; de laatsten zijn verreweg het talrijkst, de eersten bogen daarentegen op beter afkomst. De Duitsche Joden spreken in hun handel en wandel onderling een Duitsch *patois* met Nederlandsche en vreemde woorden doorregen; ook als zij Nederlandsch spreken, kan men ze gewoonlijk herkennen, doordien hunne zinsneden zooveel mogelijk met het onderwerp aanvangen: »de *waarheid* is het en niets anders'', in plaats van het meer gebruikelijke: »het is de *waarheid* en niets anders'', of wel de beide hulpwerkwoorden verwisseld worden: »ik *heb* er geweest'', in stede van: »ik *ben* er geweest.'' Deze merkwaardige natie vond in Nederland een herbergzaam toevluchtsoord, toen men ze elders in Westelijk Europa sterk vervolgde, en bij hunne op dankbaarheid steunende gehechtheid aan hun nieuw vaderland, is het te verwonderen dat zij zich nog steeds van de overige bewoners onderscheiden door lichamelijke eigenaardigheden en door hoedanigheden van den geest; meestal zijn zij begaafd met een scherp en fijn berekenend verstand, buitengemeen geschikt voor den handel en de advocatuur, — minder voor gewone ambachten; in den regel onderdanig, slaat die geaardheid ook wel eens tot het tegenovergesteld uiterste over.

§ 48. Het karakter van den Germaanschen Nederlander is door den onophoudelijken strijd met de elementen van een vasten stempel; hij is flegmatisch, ernstig, koel berekenend, steeds gelaten, volhardend, ondernemend, spaarzaam, scherpzinnig, ordelievend en zindelijk, goed vaderlander en aan het oude gehecht. Het spreekt van zelf, dat eene algemeene karakterschildering niet op ieder persoonlijk van toepassing is, en dat de bewoners van verschillende gewesten, oorden en plaatsen ook in geaardheid onderling van elkander afwijken. Zoo spreekt men van hoofdige Friezen, slimme Twenthers, gulle Gelderschen, ronde Zeeu-

wen, enz., zonder dat men daardoor wil te kennen geven, dat al die provincialen deze eigenschappen bezitten. Maakt men nu opzettelijk studie van de karaktertrekken die op den voorgrond treden, zeer zeker zal men dan de oorzaak ontdekken waarom de een rond, de ander slim genoemd wordt; en wellicht zou het dan blijken, dat achter elk dier uiteenlopende benamingen even goede grondslagen verborgen liggen. Duidelijker springt het in 't oog, dat alle Nederlanders een sterk ontwikkeld gevoel van vrijheidsliefde met zich omdragen, en daarom misschien minder geschikt zijn voor den constitutioneelen regeeringsvorm dan men wel wil beweren: hun onafhankelijkheidsgevoel ontaardt immers nog dikwerf in gebrek aan belangstelling, wanneer het de belangen als staatsburger betreft. Ieder jeugdig Nederlander mag zich derhalve wel in 't gemoed planten, dat flauwheid onmogelijk hand aan hand gaat met wélgeplaatste vaderlandsliefde.

Eene oppervlakkige kennismaking met de bewoners der noordelijke en zuidelijke gewesten zal dadelijk doen bespeuren, dat de eerste ernstiger, minder toenaderend zijn dan de opgewekte, joviale Brabanter of Limburger; maar het zal een punt van overweging kunnen uitmaken, of het gemis dier gezellige deugden bij den Hollander, Fries of Groninger niet ruimschoots vergoed wordt door de ondervinding, dat hunne vriendschapsblijken, wanneer eens het ijs gebroken is, stellig gemeend zijn, geen bloote wellevendheid de drijfveer is.

§ 49. Aan alle Nederlanders is een wélgeplaatst gevoel van zedelijkheid eigen en weldadigheid een aangeboren karaktertrek van allen, onverschillig waar zij wonen en gevestigd zijn; dit laatste brengt ons van zelf in herinnering, dat zij nog al gehecht zijn om op hunnen geboortegrond te leven en te sterven, misschien wel wat al te sterk, als men let op de gunstige gevolgen die de vestiging van jongelieden in vreemde landen vooral voor den handelstand kan hebben; onze koopsteden worden dan ook overstroomd met vreemdelingen, terwijl de Nederlander er bijna niet toe kan besluiten zijn kind naar buiten te zenden, gelijk de Brit en de Duitscher doen.

De eigenaardigheden van den boerenstand strekken, hoe-

wel gemeenlijk met natuurlijkheid en eenvoud gepaard gaande, niet altijd tot het vellen van een gunstig oordeel; onoverwinlijke stijfhoofdigheid en een zekere boerentrots maakten hen niet bemind bij den stedeling, doch sedert de gelijk onderricht ook op het platteland is doorgedrongen, verdwijnen die gebreken meer en meer.

Omtrent de spaarzaamheid moet hier eene opmerking volgen; zij is te huis bij den Nederlander, dat is niet te ontkennen, maar of zij zoo algemeen is, zoo goed wordt toegepast als wel wenschelijk voorkomt, moet men betwijfelen: immers de spaarbanken telden bij ons in 1862 slechts 65391 deelhebbers met een te goed van f 9 000000,—, in het minder bevolkte Zwitserland telde men in datzelfde jaar 353855 deelhebbers met een zevenmaal grooter te goed dan het onze.

De strijd, dien de Nederlanders voortdurend tegen het water voeren, heeft hen evenwel niet tot eene krijgshaftige natie gevormd, al verdedigen zij met leeuwenmoed en ijzeren volharding land en vrijheden wanneer deze bedreigd worden, en al vervolgen zij met overleg en koenheid den oproerling in de koloniën, want worden zij niet tot handelen geroepen, dan ziet men onze landgenooten slechts schoorvoetend en uit gehoorzaamheid aan de wetten de wapenen tot oefening aangrijpen; het is uit plichtbesef dat de Nederlanders in de gelederen van het staande leger treedt, het is evenzeer uit plichtbesef dat hij als schutter dienst doet, en het is eene uitzondering als dit uit vrije keuze geschiedt. De waardige Arndt schetste ons goed, toen hij zeide: de zeeleeuw ligt daar rustig op zijn zandbank uitgestrekt, maar terg hem niet, want eenmaal ontwaakt toont hij een geduchte vijand te zijn.

Een nationaal vermaak is evenwel de buksen- en de boogschietery; over het algemeen houdt de Nederlander anders veel van passieve genoegens: vandaar het aantal vereenigingen waar men verhandelingen gaat hooren, — de menigte middelmatige concerten, die elders onvermijdelijk met een dans zouden eindigen, — de kermisvermaken, die gemeenlijk bestaan in alles te zien en te hooren wat de spellen en tenten opleveren, als zij niet in woeste brooddronkenheid ontaarden; als liefhebber van een kaartpartijtje wordt hij daardoor op een handelend terrein overgebracht, maar het gebrek aan kracht of vaardigheid ontwikkelende volksspelen en aan lust om voetwandelingen te maken,

springt iedereen in 't oog, die met zulke oefeningen is ingenomen.

§ 50. Na België is ons land het dichtst bevolkte rijk van Europa; want er wonen volgens de uitkomsten der laatste algemeene volkstelling op elke duizend bunder 1008 personen of op iedere vierkante mijl 5550 *); sedert is die bevolking van 3 310 000 inwoners nog toegenomen, daar de vermeerdering jaarlijks op 1 pct. is te schatten. Onder dat cijfer waren 6200 personen die in vreemde landen werden geboren, het aantal vrouwen overtrof dat der mannen met ruim 50000, en men telde 522500 gehuwde paren. Tegenover de herwaarts overgekomen buitenlanders staan de vertrokkenen en landverhuizers in geene verhouding, daar deze jaarlijks nauwelijks 1000 beloopten en nog voor een goed gedeelte personen zijn, die zich in onze overzeesche bezittingen gaan vestigen.

§ 51. Tot de gestadige vermeerdering dragen de gebornten, die gemeenlijker veel talrijker zijn dan de sterfgevallen, het meest bij; in de laatste jaren rekende men ééne geboorte op iedere 28 inwoners en één sterfgeval op elke 40 bewoners; dat die verhouding niet overal dezelfde is, spreekt van zelf: op het platteland zou de toeneming het sterkst wezen als niet overal toestrooming van arbeiders en dienstboden naar de steden plaats greep. Evenzoo is de bevolking niet in alle gewesten of in iedere streek van ons land even dicht, dat wil zeggen even talrijk in verhouding tot de uitgestrektheid van den grond; niet alleen wordt de gelijkmatigheid verbroken door de steden, die natuurlijk op een klein gebied veel inwoners tellen, maar het land zelf is niet overal even sterk bevolkt en de meerdere of mindere vruchtbaarheid oefent daarop den meesten invloed uit: daarom is Drenthe de schraalst bevolkte provincie, er zijn weinig steden en de bodem is minder vruchtbaar, terwijl Zuid-Holland ruim 5maal dichter bewoond wordt, omdat er zooveel aanzienlijke steden zijn en de grond grootendeels zeer vruchtbaar is; in de laatste dertig jaren echter vermeerderde de bevol-

*) In België 9000, in Frankrijk 3700, in Groot-Britanje 5100, in Duitschland 3800.

king van Drenthe met bijna de helft, terwijl die van Zuid-Holland slechts met ruim één-vierde toenam, Limburg met nauwelijks 15 ten honderd. Ofschoon eene buitengewoon dichte bevolking soms eene nadeelige zijde kan hebben, mag men dat verschijnsel in den regel met vreugde begroeten; het pleit gemeenlijk voor de welvaart en ontwikkeling van land en bewoners, en vele staathuishoudkundigen zien, uit dat oogpunt beschouwd, ook gaarne veel groote centrums voor de beschaving, dat wil zeggen vele talrijk bevolkte plaatsen, hetzij men ze dan steden, vlekken of dorpen noemt: de kunstvaardigheid kan er beter bloeien, de ambachten bereiken er een hooger standpunt, de gelegenheden om iets te leeren zullen er ruimer vertegenwoordigd zijn. In dit opzicht bekleedt Nederland trouwens mede eene der eerste plaatsen, want bijna een millioen inwoners leven in een dertigtal gemeenten van meer dan 10000 zielen*) en kunnen dus in staat worden geacht van al de voordeelen der beschaving te genieten zonder al te groote opofferingen, en buitendien telt het nog vijfendertig middelmatig groote of kleine steden, welke door het bijéénwonen van meer dan 4000 zielen ook nog veel hulpmiddelen aanbieden tot het verstrekken van goed onderwijs en tot het beschaafd en gezellig verkeer; talloze dorpen bezitten kommen van meer dan 1000 inwoners en hoewel in ons land evenals elders de bevolking zich over duizende steden, vlekken, dorpen en gehuchten verspreidt, telt men echter slechts 1136 afzonderlijke gemeenten, waarvan meestal het meerendeel der bevolking in eene buurt of kom te zamen woont. Gemiddeld wonen er dus in elke gemeente bijna 3000 menschen, maar dit wisselt af van het kleine dorpje St. Anna ter Muiden bij Sluis met nauwelijks 250 inwoners, tot de hoofdstad des Rijks welke er ruim duizendmaal meer telt; de grootste der gemeenten is even uitéénlopend, want Blokzijl beslaat 16 en Apeldoorn 33940 bunder. Uit den aard der zaak zijn de verschillende oorden des lands ook op onderscheidene wijzen aangelegd en gebouwd; in de lage polderlanden en dáár waar breede vaarten de wegen en dijken begeleiden, vindt men steeds langgestrekte dorpen en soms meerdere dor-

*) De vijf Friesche voormalige grietenijen met meer dan 10000 inwoners laten wij hier buiten rekening, omdat zij veelmeer slechts verzamelingen van dorpen zijn.

pen, die eene lange straat of reeks vormen, zooals de Langstraatsche dorpen in Noordbrabant, de zeven dorpen in de Streek tusschen Hoorn en Enkhuizen. Op de hooge gronden in de heide- en zandprovinciën en in Zeeland liggen de dorpsstraten om eene kom waar de kerk staat; bij vele dier dorpen, vooral in het zuiden en oosten des lands, is dit middelpunt zeer uitgestrekt en soms wel eens bebouwd of als weideplaats ingerigt; men noemt die ruime pleinen »brinken'', wanneer eene gemeente dan boven anderen bloeit, kan zulk eene brink als »square'' worden beplant en versierd, gelijk men onder anderen te Assen kan zien. De Nederlandsche steden munten uit door nette bouwde en een zeker waas van welvarendheid, welke men nergens buitenlands zoo algemeen aantreft, al prijken onze groote steden niet met zulke prachtgebouwen als men elders ziet verrijzen; als type van eene nette en welvarende Nederlandsche stad zou men Leeuwarden mogen aanmerken; welk een hemelsbreed onderscheid met Gelderlands elegante hoofdstad of met het deftige Middelburg! Toch kunnen alle met goed gevolg wedijveren met de steden van gelijke grootte in den vreemde, waar men wel schoone wijken maar zeldzaam fraaie steden ziet.

§ 52. De Nederlanders wonen niet alle in huizen, want bijna 30000 personen bewonen 6700 schepen; toch behoeven wij niet te zeggen dat het meerendeel zijn te huis werkelijk in eene van dak en deur voorziene woning vindt, al is er menig stroo-stulp onder de meer dan 550000 woonhuizen van ons land, waarbij men nog voegen moet ongeveer 40000 gebouwen, die als pakhuis, stal, kerk, school of fabriek gebezigd worden; in ieder huis wonen gemiddeld 6 personen, maar naar den aard der bouwde wisselt het aantal bewoners af in de verschillende oorden en gewesten des lands; in de steden is de bevolking natuurlijk het meest opgehoopt, — in de dorpen der veeboeren, waar minder hulp bij den arbeid vereischt wordt dan in de bouwprovinciën, is het getal bewoners van elk huis iets geringer dan elders.

Tafel van bevolking en grootte der provinciën *).

Namen der Provinciën.	Grootte in		Inwoners	Op elke V.G.Mijl	Procenten d. bevolking.		
	Bunders.	V.G.Mijl.			Protest.	R.Kath.	Israël.
Groningen. . .	229000	42.	208000	4970	90.5	7.5	2.
Friesland . . .	327500	60.	274500	4600	90.	9.	1.
Drenthe. . . .	266500	48.5	95000	1960	93.5	4.	2.5
Overijssel . . .	332000	60.5	235000	3900	66.5	32.	1.5
Gelderland . .	508500	92.5	403500	4350	61.	38.	1.
Utrecht. . . .	138500	25.	160000	6350	62.	37.	1.
Noord-Holland	273000	50.	524000	11350	67.5	27.5	5.
Zuid-Holland.	299000	54.5	619500	10530	73.5	24.5	2.
Zeeland. . . .	176500	32.	166000	5170	73.5	26.	0.5
Noordbrabant	513000	93.5	408000	4360	11.5	88.	0.5
Limburg . . .	220500	40.	215500	5370	2.5	97.	0.5
Het Rijk	3 284000	598.5	3 309000	5530	60.	38.	2.

§ 53. De gemeenten boven de 10000 inwoners, en de uit een volkshuishoudkundig oogpunt ook nog belangrijke stedelijke gemeenten van tusschen de 4 en 10000 bewoners deelen wij hier mede, en onderscheiden de provinciale hoofdsteden door een cursief-letter.

A. Gemeenten boven de 10000 zielen. *)

Amsterdam	N. H.	243000	<i>Leeuwarden</i>	F.	25500
Rotterdam	Z. H.	106000	<i>Arnhem</i>	G.	25000
's Gravenhage	Z. H.	78000	<i>'s Hertogenbosch</i>	N. B.	23000
<i>Utrecht</i>	U.	53000	Dordrecht	Z. H.	23000
Leiden	Z. H.	37000	Nijmegen	G.	21500
<i>Groningen</i>	Gr.	36000	Delft	Z. H.	20000
<i>Haarlem</i>	N. H.	28000	<i>Zwolle</i>	O.	19000
<i>Maastricht</i>	L.	27000	Deventer	O.	16500

*) Naar de uitkomsten der algemeene volkstelling, omdat de latere opgaven dikwerf niet den toets der nauwkeurigheid kunnen doorstaan. Ten behoeve van het schoolgebruik zijn hier hoofdzakelijk ronde getallen medegedeeld.

<i>Middelburg</i>	Z.	16000	<i>Zaandam</i>	N. H.	12000	} <i>zie platelands gemeenten.</i>
<i>Tilburg</i>	N. B.	16000	<i>Vlissingen</i>	Z.	11000	
<i>den Helder</i>	N. H.	15000	<i>Alkmaar</i>	N. H.	10500	
<i>Schiedam</i>	Z. H.	15000	<i>Weststellingwerf</i>	F.	12000	
<i>Breda</i>	N. B.	15000	<i>Opsterland</i>	F.	11500	
<i>Gouda</i>	Z. H.	15000	<i>Apeldoorn</i>	G.	11500	
<i>Zutphen</i>	G.	14000	<i>Schoterland</i>	F.	11000	
<i>Kampen</i>	O.	14000	<i>Tietjerksteradeel</i>	F.	10500	
<i>Amersfoort</i>	U.	12500	<i>Wonseradeel</i>	F.	10500	

B. *Stedelijke gemeenten van 4000 tot 10000 inwoners. *)*

<i>Harlingen</i>	F.	9800	<i>Culenburg</i>	G.	5400
<i>Hoorn</i>	N. H.	9250	<i>Assen</i>	D.	5400
<i>Gorkum</i>	Z. H.	9100	<i>Wageningen</i>	G.	5300
<i>Bergen op Zoom</i>	N. B.	9000	<i>Enkhuizen</i>	N. H.	5250
<i>Oosterhout</i>	N. B.	8600	<i>Winschoten</i>	Gr.	5000
<i>Sneek</i>	F.	8500	<i>Edam</i>	N. H.	4850
<i>Roermond</i>	L.	8400	<i>Sittard</i>	L.	4800
<i>Vlaardingen</i>	Z. H.	8100	<i>Enschede</i>	O.	4400
<i>Nijkerk</i>	G.	7400	<i>Dokkum</i>	F.	4400
<i>Zierikzee</i>	Z.	7300	<i>Bolsward</i>	F.	4400
<i>Venlo</i>	L.	7300	<i>Purmerend</i>	N. H.	4250
<i>Tiel</i>	G.	7000	<i>Brielle</i>	Z. H.	4250
<i>Meppel</i>	D.	6800	<i>Helvoetsluis</i>	Z. H.	4250
<i>Weert</i>	L.	6800	<i>Delfshaven</i>	Z. H.	4200
<i>Harderwijk</i>	G.	6500	<i>Woerden</i>	Z. H.	4200
<i>Franeker</i>	F.	6000	<i>Doesborgh</i>	G.	4000
<i>Helmond</i>	N. B.	5750	<i>Steenwijk</i>	O.	4000
<i>Goes</i>	Z.	5700			

Op deze lijsten is Zuid-Holland (Z.H.) wel 13maal tegenwoordigd, Drenthe (D.) daarentegen het zwakst met 2 kleinere steden. In het westen is over het algemeen het stadswezen zeer ontwikkeld, en het aantal groote steden in het rayon tusschen Amsterdam en Rotterdam wordt slechts in enkele gedeelten van België en Engeland overtroffen, bij opeenhooping van fabrieksbevolking.

V. DE MIDDELEN VAN BESTAAN.

§ 54. Een aanzienlijk gedeelte der bevolking houdt zich met den **veeteelt** bezig en de runderen staan daarbij op den voorgrond. In § 42 hebben wij reeds vermeld hoe belangrijk onze runderkudden zijn; een goed deel daarvan is ter vetweiding bestemd en voorziet in de behoefte aan slachteeve binnenslands, terwijl het uitgevoerd rundvee eene waarde van ruim 8 millioen gulden vertegenwoordigt; een nog grooter gedeelte wordt aangehouden voor de veefokkerij en voor de daarmede gepaard gaande zuivelbereiding ten diensten der eigen consumtie en voor den handel naar het buitenland. Op de laatst bekende lijsten van uitvoer komt de boter voor met eene waarde van 14 millioen gld., de kaas ter waarde van 10 millioen gld.; vooral Friesland, Noord- en Zuid-Holland bekleeden in dit opzicht eene eerste plaats. — De schapenteelt is met het oog op den uitvoer ook van gewicht, want er wordt voor ongeveer $2\frac{1}{2}$ millioen gld. aan schapen en lammeren, en voor ruim 6 millioen gld. schapenwol naar het buitenland verzonden. Varkens en geiten worden meer uitsluitend ter voorziening in eigen behoefte aangefokt, maar de waarde der uitgevoerde varkens bedraagt toch nog 2 millioen gld.; voegt men daar nu de waarde der door het buitenland gekochte paarden bij, ongeveer $1\frac{1}{4}$ millioen gld., dán verschaffen die opgaven de overtuiging der belangrijkheid van dezen tak van volkswelvaart. *)

De aankweeking van pluimvee is hier te lande niet van groot belang en treedt evenals de bijenteelt bij dit overzicht op den achtergrond, al zal er bij de beschouwing der afzonderlijke gewesten nog wel eens op gewezen worden.

§ 55. Eene andere afdeeling van voortbrengselen uit het dierenrijk komt echter nog in aanmerking als er sprake is van de

*) Hoe aanmerkelijk de opbrengst van den veestapel is, kan men natuurlijk uit den uitvoer alleen niet opmaken, daartoe zouden meer cijfers noodig zijn; men bedenke slechts dat Amsterdam jaarlijks voor eigen consumtie aanvoert ruim 13000 runderen en ruim 6000 kalveren.

bestaanmiddelen der Nederlanders; het is de **vischvangst**, welke niet onopgemerkt mag blijven, want al heerscht er oogen-schijnlijk weinig welvaart onder de bevolking der visschersdorpen, sedert eeuwen leven duizenden uitsluitend van dezen tak van nijverheid; de buitengaatsche visscherij is van het meeste belang, al is het aantal vaartuigen geringer dan dat voor de vischvangst op Zuiderzee, Zeeuwsche stroomen en binnenwateren gebezigd. De groote of zoutharing-visscherij is de belangwekkendste tak, hoewel niet vooruitgaand: Vlaardingen en Maassluis zijn de hoofd-zetels; de bloeiende versch-haringvangst wordt vooral door Scheveningen, Katwijk en Noordwijk gedreven; de walvischvangst en robbeslag, voorheen zoo belangrijk, zijn bijna geheel te niet gegaan; voor 't overige houdt de buitengaatsche visscherij zich bezig met kabeljauw-, schelvisch- en schrobnet-visscherij. De Zuiderzee is een ruim veld voor de binnenvisschers: op de eilanden Urk en Marken en in enkele kustplaatsen, zooals Vollenhove, Harderwijk, Huizen en Volendam behooren de meeste vaartuigen te huis, die al naar het jaargetijde tot de bot-, panharing-, ansjovisch- of garnalen-vangst worden gebezigd; bij Texel zijn voorts aanzienlijke oesterbanken en een aantal schepen wordt gebruikt voor de schelpenvisscherij op de Wadden en zandplaten, ten behoeve der kalkbranderijen, of voor de inzameling van zee gras bij Wieringen. Eigenaardig is weder de visscherij op de Zeeuwsche stroomen, alwaar oesters, mosselen bij Bruinisse en Philippine, ansjovis bij Bergen op Zoom het meeste vertier verschaffen. Onder de binnenwateren zijn de Friesche meren het vischrijkst, de palingvangst is daar van veel gewicht, maar de zalmvangst op Maas, Lek en Merwede, de baarzen en snoeken der kleinere stroomen en plassen zijn ook niet onbelangrijk. Te zamen voorziet deze tak van nijverheid in de aanzienlijke eigen behoeften en bovendien wordt er nog voor een bedrag van 2 millioen gulden uitgevoerd. De wisselvalligheid der vangst en de gedrukte marktprijzen, zoodra zij zeer gunstig is, zijn belemmeringen voor de welvaart der visschers.

§ 56. De eigenlijk gezegde **landbouw** ligt nu aan de beurt en schaart zich waardig nevens de veeteelt, al voor-

ziet de graanoogst niet geheel in onze behoeften; dit is hoofdzakelijk toe te schrijven aan de uitnemende geschiktheid van een groot deel van onzen rijken kleibodem om met goed gevolg andere gewassen voort te brengen; immers koopt men liever elders tarwe en rogge, dan dat men zich het voordeel zou ontfangen dat de ruimere oogsten van koolzaad, haver, gerst, meekrap en fijne zaden thans opleveren; dit roept een levendigen handel in 't aanzijn, die nog versterkt wordt door den aanvoer van aanzienlijke hoeveelheden graan ten dienste onzer jeneverstokerijen en van talrijke scheeps-ladingen zaden ten behoeve onzer olieslagerijen, welke beide takken van nijverheid ook voor het buitenland werken. In § 40 werden cijfers medegedeeld, die een denkbeeld omtrent de belangrijkheid der oogsten helpen vormen en zonder groote, onvoorziene rampen niet verminderen zullen, omdat er telkens meer zorg aan den landbouw wordt besteed, steeds oordeelkundiger met de mestspeciën wordt omgegaan en het welslagen van sommige proefnemingen de belangstelling heeft opgewekt. Het meeste bouwland ligt in Noordbrabant, Gelderland, Groningen, Limburg en Zeeland; het lijdt geen twijfel of de bodem dier provinciën biedt er dus de meeste geschiktheid voor aan, en werkelijk zijn de kleistreken dier gewesten bijzonder gunstig bekend; doch ook in de overige houdt dit bedrijf velen bezig, en dat dit niet overal samenhangt met de uitgestrektheid der met veldvruchten bezette gronden, is buiten twijfel; immers vorderen de warmoezierderijen, de meekrap- en tabaksteelt, de bloementeel en zoo vele andere speciale takken in verhouding veel meer arbeid dan de bestelling van uitgebreide graanvelden. Meestal is de ooftteelt te begrijpen onder de overige werkzaamheden en vordert deze geene afzonderlijke arbeiders, doch waar de verbouw van fijne vruchten, zooals te Aalsmeer, Boskoop, in het Westland en in en om Beverwijk het hoofdbestaan uitmaakt, vergrooten deze het aantal der door den landbouw bezig gehouden wordende handen; de uitgestrekte boomgaarden vindt men in de Betuwe, den Tielerwaard, Utrecht, op de Zuid-Hollandsche eilanden, bij Hoorn en langs de IJsselboorden: jaarlijks wordt er voor een bedrag van 1 à 2 miljoen gulden uitgevoerd.

Eindelijk behoort de houtcultuur onder deze rubriek te

huis, en al dekt zij bij lange na de behoefte niet, toch is zij, vooral wegens de opbrengst van rijshout, brandhout en schors, aanzienlijk genoeg om op de griendwaarden in den Biesbosch en langs vele rivierarmen, de akkermaalsbosschen van Noordbrabant, Utrecht, Gelderland, Overijsel en Drenthe, en de dennen-aanplanting op zoo menig heideveld te wijzen.

§ 57. Ofschoon Nederland wegens gebrek aan de onvermijdelijkste grondstoffen, — steenkolen en ijzer, — geen eigenlijk fabriekland is, heeft de **nijverheid** zich sedert de scheiding van België zoozeer weten uit te breiden en te verheffen, dat in menig opzicht de mededinging van het buitenland kon worden overwonnen; het is thans niet alleen de binnenlandsche markt welke een aantal takken doet bloeien, maar de zekerheid ook in de uitgestrekte koloniën koopers en verbruikers te vinden, droeg daartoe veel bij. De meeste bedrijvigheid heerscht in de verwerking van **ka-toen**, wolle en vlas, in de steen- en pannenfabrieken, de ijzer- en werktuig-fabrieken, bij den scheepsbouw en de daaraan verbonden touwslagerij; daarna komen hoofdzakelijk in aanmerking eenige zeer belangrijke doch dikwerf plaatselijke nijverheidstakken, zooals: tabakverwerking, diamantslijperij, suikerraffinaderij, papierfabrieken, schoenfabricatie, maten- en biezenweverij, glas- en aardewerkvervaardiging, goud- en zilversmederij en branderijen. Wanneer wij de verschillende provinciën doorwandelen, zal nog menige bloeiende werkplaats ons in 't oog vallen, wij zullen dan leeren inzien hoe gewichtig de gewone ambachtsnijverheid voor vele oorden is, maar de eigenlijke fabriekarbeiders werken voor het grootst gedeelte in bovengenoemde vakken: Noordbrabant, Noord-Holland, Zuid-Holland en Overijsel tellen de meeste dier werklieden; deze gewesten bevatten dan ook wel drie-vierden van het honderdduizendtal fabriekarbeiders in Nederland en de aanzienlijkste fabriekmatige werkplaatsen, gelijk uit onderstaande opgave der in 1862 in de verschillende provinciën aanwezige stoomwerktuigen (met de paardenkrachten) is op te merken:

Zuid-Holland	245	(3195)	Limburg	85	(1290)
Noord-Holland	211	(5500)	Gelderland	77	(1147)
Noordbrabant	141	(1452)	Zeeland	52	(436)
Overijsel	73	(1544)	Groningen	36	(437)
Utrecht	34	(441)	Drenthe	4	(25)
Friesland	25	(351)	Het Rijk	983	(15824)

Als men weet dat deze laatste cijfers tien jaar vroeger waren: 364 (6537), zal de overtuiging veld winnen, dat de nijverheid vooruit gaat.

§ 58 Zij is derhalve belangrijk genoeg om de gewichtigste takken eenigszins meer van naderbij te beschouwen: de **katoennijverheid** houdt de meeste handen bezig, zeker meer dan 10000 vaste werklieden; zij bloeit vooral in Twenthe, alwaar de geheele bevolking min of meer belang bij den bloei van deze industrie heeft, want de veldarbeider wordt er 's winters fabriekarbeider; Haarlem, verscheidene oorden in de Meierij van 's Hertogenbosch en de Achterhoek van Gelderland nemen levendig deel in de katoen-industrie, die zich tot heden nog te weinig toeleigde op het vervaardigen van kettinggarens, zoodat het grootst gedeelte van de grondstof benoodigd voor de scheringdraden uit de Britsche fabrieken als twist werd aangevoerd; tegenwoordig verrijzen echter overal nevens de bloeiende stoomweverijen ook stoomspinnerijen, daar de proeven goede uitkomsten opleverden; de drukkerij en verwerij van een aanmerkelijk deel der voor de Koloniën bestemde katoenen goederen verschaft vooral te Haarlem veel vertier, alwaar ook, evenals in Twenthe, stoombleekerijen ten diensten der fabrikanten bestaan. Het grooter deel van de hier te lande vervaardigde katoenenstoffen is bekend onder den naam van calicots, maar men zou zich verwonderen als men van nabij zag in hoevele takken deze industrie zich splitst, en hoe zij onderanderen door de halfwollenfabricaten van zelve een overgang vormt tot de

Wolfabrieken, die in Tilburg haren hoofdzetel hebben, alwaar vooral laken vervaardigd wordt; daarna komt Leiden in aanmerking, alwaar zoowel laken als dekens en duffels, greinen en polemieten worden geweven en saaiet, garens, boezels en kousen geproduceerd; Utrecht, Geldorp bij Eindhoven en Vaals in Lim-

burg bezitten ook belangrijke fabrieken van wollengoederen en houden veel handen bezig, terwijl men in Groningen een aantal wolkammerijen vindt; de vervaardiging van kunstwol uit afval enz. neemt ook sterk toe, en enkele plaatsen zooals Roermond en Helmond bloeien door de fabricatie van halfwollenwaren; de bereiding, zoogenaamde appretuur, van laken en dekens is zeker niet het onbelangrijkst gedeelte van deze industrie, die ongeveer 10000 personen een bestaan verschaft. De linnen-vervaardiging voor eigen gebruik is bijna over het geheele platteland verbreid, maar de fabriekmatige inrichtingen van dezen nijverheidstak zijn niet zoo algemeen: in de Meierij van den Bosch zijn deze het talrijkst vertegenwoordigd: Helmond, Bortel, Woensel staan aan het hoofd. Nevens de katoenindustrie bloeit ook deze tak in Twenthe; in Gouda zien wij de machinale garenavvaardiging op den voorgrond treden en in en om Krommenie de zeildoekweverij. Over het algemeen kan men zeggen, dat Nederland zijn ouden roem in de vlas- en hennepverwerking niet heeft staande gehouden al leveren sommige werkplaatsen uitmuntende voortbrengselen, ook in het damast-vak; men schat dat in de fabrieken 3 tot 4000 werklieden bezigheid vinden.

Steen- en pannenfabrieken zijn van overoude tijden hier te lande inheemsch en talrijk geweest: de bouwde van woonhuizen, vesting- en waterbouwkundige werken roept veel vertier in 't leven, verschaft ruim 10000 personen arbeid en langs al de Rijn takken, enkele kleinere stroomen en ook elders vinden wij eene menigte arbeiders in het voorjaar en in den zomer bezig; nabij Nijmegen aan de Waal liggen de bloeiendste dezer werkplaatsen, bouwsteen en dakpannen bij millioenen en dakpannen bij honderdduizenden zijn de hoofdproducten, die echter te vermeerderen zijn door tegels, kookpannen en potten, tabakspijpen en draineerbuizen in verschillende oorden. De kalkbranderijen zijn overal verspreid; in verhouding bezitten Groningen en Friesland de meeste, hetgeen in verband staat met de schelpenvisscherij op de Wadden.

De fabrieken ter bewerking van **ijzer** en de daarmee nauwverbonden **werktuigfabrieken** nemen in ons land voortdurend toe: de onbelemmerde invoer van de grondstoffen bevordert dien bloei, en als men in aanmerking neemt,

dat ijzer en brandstof grootendeels van buiten moeten aangevoerd worden, is het merkwaardig, dat Amsterdam, Fijenoord (tegenover Rotterdam) en meer andere oorden met zooveel arbeiders werken; in het geheele land beloopt dit meer dan 5000. Talloos zijn de verschillende soorten van vervaardigde artikelen, want in de handelsprovinciën vragen scheepsbouw en uitrusting weder andere zaken als de molens en fabrieken elders; hekken tot versiering en afsluiting, wapens en gereedschappen zijn hier of daar hoofdzaken, al naar gelang de behoefte ze vraagt en deze nijverheid er beter ontwikkeld is.

De **scheepsbouw** is echt nationaal, dit behoeft niet herinnerd te worden; jammer genoeg kwijnt deze tak, gedeeltelijk door het minder bezoeken van vreemde havens in overzeesche gewesten en in de laatste jaren vooral door den vroeger te krachtigen aanbouw van groote zeeschepen; van zelf laat deze nijverheid zich splitsen in den bouw van binnenvaartuigen, welke onafgebroken op honderde scheepstimmerwerven, in het geheele land verspreid, plaatsgrijpt, en in den bouw van schepen voor de groote vaart; de vervaardiging van stoombooten behoort gedeeltelijk onder deze rubriek en gedeeltelijk onder de werktuigfabrieken te huis, en is steeds toenemend. Maar dit is niet het geval met de scheepswerven voor zeeschepen, zooals men die vindt vooral te Amsterdam, te Rotterdam en hooger op aan Maas en Lek; deze verkeeren in veel gedrukker toestand dan de bouw van kofschepen, schoeners en dergelijke vaartuigen in de provincie Groningen: evenwel wordt het aantal werklieden, dat meestal goede betaling ontvangt, op 4000 begroot. De houtzaagmolens, wier aantal ongeveer 450 bedraagt, staan hiermede wel eenigermate in verband, maar ondervinden den druk niet zoo sterk als de talrijke touwslagerijen, lijnbanen en taanderijen, die, ofschoon nog met 2000 arbeiders werkende, niet vooruitgaan.

§ 59. Wij noemden deze takken van nijverheid de belangrijkste, maar somden nog eenige andere gewichtige op, en willen ook daar een oogenblik bij stilstaan: de tabakverwerking breidt zich onderanderen allerwege uit, het toenemend gebruik van sigaren vordert telkens meer handen, en enkele plaatsen hebben zelfs in het artikel tabak eene ei-

genaardige industrie, zooals de snuiffabrieken te Eindhoven; in Amsterdam en Utrecht zijn de meeste sigaren- en tabaksfabrieken, en in 'tgeheele land telt men wel 3000 werklieden; — uitsluitend te Amsterdam behoort de belangwekkende diamantslijperij te huis, zoo zelfs dat het buitenland te vergeefs poogt mede te dingen; er leven 3000 meest Israëliëtische arbeiders van; — niet zoo uitsluitend, maar toch hoofdzakelijk bloeit de suikerraffinaderij in die hoofdstad; wél dingt Rotterdam mede en verrijzen telkens meer beetwortelsuikerfabrieken, maar de riet-suikerraffinaderij blijft het aanzienlijkst en is voor Amsterdam een hoofdbron van welvaart; — onze papierfabrieken trotseerden voorheen alle mededinging: sedert goedkoopte op den voorgrond trad en duurzaamheid op den achtergrond week, is dat veranderd, maar evenwel is de nijverheid in dit opzicht zeer belangrijk en gevestigd aan de Zaan, in Limburg, den zuidelijken en oostelijken zoom der Veluwe en enkele andere oorden, alwaar zij te zamen 2000 werklieden bezighouden; speelkaarten, behangselpapier en dergelijke artikelen worden meer en meer hier te lande vervaardigd; — geheel anders is het met de schoenenvervaardiging en de daarmede veeltijds in verband staande leerlooierijen gesteld; deze industrie neemt steeds in omvang en bloei toe, vreemde aanvoer wordt meer en meer verdrongen, en de dorpen in en nabij de Langstraat vervullen de hoofdrol: alleen dáár telt men 1700 schoen- en laarzenmakers; — de matten- en biezenvlechterij voert ons weder naar een ander oord, want te Genemuiden en Blokzijl is haar hoofdkwartier gevestigd; de grondstof groeit in die streken en ruim 1300 lieden vinden een bestaan in deze schijnbaar onbeduidende nijverheid; — alleen in Maastricht houdt ééne enkele werkplaats evenzooveel personen bezig met glas- en kristalvervaardiging en aardewerkfabricatie; vormers, bakkers, slijpers, kleurders verdeelen het werk onderling; ook elders in ons land bloeien vooral de flesschenfabrieken; — de tapijtfabriek te Deventer alleen zou reeds voldoende zijn om dezen nijverheidstak hier te vermelden, zoo deugdzaam en smaakvol is het product, maar in verschillende vormen bloeit hij ook elders, te Delft, Breda en Hilversum, in laatstgenoemde plaats met koehaarspinnerij vereenigd: wel 2500 personen vinden er een middel van

bestaan in; — ruim zooveel vermaardheid hebben de gouden zilversmederijen, waarvan het aantal eenigszins in verhouding staat tot het gebruik van vrouwelijke sieraden, vooral ten platten lande, terwijl de groote steden in Holland ook verscheiden groote werkplaatsen van dien aard bezitten; sedert lang is het vak in Schoonhoven een hoofd-bestaanmiddel; — eindelijk mogen de branderijen, jeneverstokerijen, gistmakerijen, destilleerderijen en likeurstokerijen, te zamen ééne groep vormende, niet worden vergeten; de aanvoer der grondstoffen alleen, vooral van gerst en rogge, houdt honderde schepen bezig en Schiedam is het centrum van die beweging; met Delfshaven en Rotterdam bevat het verreweg het grootste aantal jeneverstokerijen. De likeurfabrieken van Amsterdam zijn het aanzienlijkst en leveren de gezochtste waar; hoofdzakelijk wordt voor het (helaas, hoogst belangrijk) binnenlandsch verbruik gewerkt, maar het buitenland trekt ook veel gedestilleerd van allerlei aard uit Nederland.

§ 60. Bij de beschrijving der provinciën zal nog uitvoeriger worden gewezen op menigen tak van nijverheid welke van uitsluitend plaatselijk belang is; dán zullen ook enkele bloeiende ambachten moeten worden genoemd, maar reeds hier is het de plaats om te vermelden, dat er nog een aantal fabriekmatige bedrijven zijn, waarvan de bloote opsomming, wil men een eenigszins volledig overzicht van onze industrie hebben, niet mag ontbreken, zooals: de zeilmakerijen in de handelsprovinciën, de zeevaartkundige instrumentmakerijen, de orgelen pianofabrieken, de rijtuigmakerijen, de verfmolens, de meêstoven in Zeeland, Zuid-Holland en Noordbrabant, benevens een toenemend aantal garancine-fabrieken, de chemische fabrieken van zeer onderscheiden aard, de zeepziederijen, de olieslagerijen vooral aan de Zaan, de zoutziederijen belangrijk door de vischzouterij en droogerij, de weder herlevende bierbrouwerijen en de azijnfabrieken, de koren- en pelmolens en stoommeelfabrieken, de cichoreifabrieken hoofdzakelijk in Friesland, de hoedenfabrieken, de gasfabrieken, de was- en stearinekaarsenfabrieken, eindelijk de talrijke boek- en steendrukkerijen. Terwijl in andere landen deze rubiek ook voor een goed deel aan mijnwerken is toegewijd, hebben wij hier alleen te herinneren aan

hetgeen reeds vermeld is van de turfveenderij, de enkele steenkolenmijnen en de ijzeroer-graverij in het Graafschap Zutphen en het oosten van Noordbrabant.

§ 61. Nederland is door **handel** groot geworden, zegt men algemeen, en zeer zeker hebben de steden er haren groei en bloei aan te danken; nog is ons aandeel in den wereldhandel hoogst belangrijk, al overtreft Groot-Britanje ons veelvoudig, maar het algemeen verkeer wast steeds aan, de behoeften worden telkens grooter en veelvuldiger, en daarom kunnen ook wij bloeien al nemen anderen nevens ons toe; doch hoe gewichtig het buitenlandsch verkeer voor de welvaart moge wezen, het **binnenlandsch vertier** is nog altijd van meer belang, en juist omtrent dit aanzienlijk deel van onzen handel mist men alle opgaven, elk punt van vergelijking, tenzij men zich wil vergenoegen met het in § 31 omtrent het scheepsverkeer medegedeelde of met een blik op hetgeen ter markt wordt aangevoerd; doch niet alles wordt met scheepsgelegenheid af- en aangevoerd, duizende vrachtwagens zijn dagelijks ook in de weêr, en niet alles wordt op de markten verhandeld, sedert de boer aan een agent aflevert of zelf zijne producten verscheept.

§ 62. In de eerste plaats komen de reeds genoemde hoofdvortbrengselen van veeteelt en landbouw in aanmerking; en als wij dan enkele cijfers mededeelen, zal men zich kunnen voorstellen van hoeveel belang goede wegen en vaarten voor het binnenland zijn: te Gorkum en Hoorn worden jaarlijks groote veemarkten gehouden, waarop in ieder der beide plaatsen wel 10000 stuks koeien worden verhandeld, te Barneveld worden jaarlijks meer dan 25000 schapen ter markt gebracht. Te Alkmaar werden op de kaasmarkten aangebracht in 1861 ruim $4\frac{1}{3}$ millioen, te Hoorn bijna $2\frac{2}{3}$ millioen pond kaas, te Delft ruim 700000 pond boter, te Meppel meer dan een millioen, in de Friesche steden, — Leeuwarden en Sneek in de eerste plaats, — 7 à 8 millioen en nog meer dan 2 millioen pond kaas. Op de vijf hoofdmartplaatsen van Overijssel, — Zwolle, Deventer, Kampen, Steenwijk, Almelo, — kwam ruim 3 millioen pond boter ter markt. Te Utrecht werden op de markten ruim 200000 duizend mudden granen, erwten, boonen en

aardappelen aangevoerd. In de stad Groningen worden telkens jare ruim 4000 lasten granen en zaden gemeten. De te Leeuwarden ter markt gebrachte granen en zaden bezaten eene waarde van meer dan $2\frac{1}{2}$ millioen gulden. Bewijzen genoeg, dat het vertier op die markten levendig is; maar ook elders heerscht naar verhouding evenveel drukte, al willen wij niet vermoeien door de mededeeling van meerdere cijfers; behalve genoemde plaatsen zijn immers ook Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Gouda, Purmerend, Tiel, 's Hertogenbosch, Zwolle, Middelburg, Goes en zoovele andere steden wegens het marktbezoek bekend. Onafhankelijk daarvan is de binnenlandsche groothandel wel niet geheel, maar toch deelt niet elke plaats daarin in juiste verhouding tot hare markten, want verscheidene steden hebben uitgebreide handelsbetrekkingen met oorden ver buiten haar markt-rayon gelegen, zooals Deventer, Nijmegen, Arnhem, Zutphen, Amersfoort, Dordrecht, Breda, Zierikzee, Zaandam en vele der vroeger genoemde.

Als bijdrage tot het levendig binnenlandsch verkeer, kan nog worden medegedeeld, dat het aantal stoomvaartuigen op onze binnenwateren was aangegroeid in 1862 tot 232 schepen met 13100 paardenkrachten.

§ 63. Ons vaderland drijft een levendigen **zeehandel** en handhaaft zijn rang in dit opzicht waardiglijk, als men dien vergelijkt met den buitenlandschen handel der overige Staten van het vasteland van Europa; op 1° Januarij 1860 bezaten wij eene koopvaardijvloot van meer dan 2400 zeeschepen met ongeveer 600000 ton inhoud, waaronder 42 zeestoombooten van 1400 ton; hoofdzakelijk nemen zes havens aan het overzeesch verkeer deel: het zijn **Amsterdam, Rotterdam**, Dordrecht, Schiedam, Harlingen en Groningen, terwijl Middelburg, Vlaardingen, den Helder, Purmerend, Zaandam, Edam, Zwolle, Kampen en Delfzijl eerst van verre volgen. In 1862 kwamen 8361 schepen met ongeveer 1 700000 ton inhoud binnen, en 4872 schepen met ruim 1 100000 ton inhoud verlieten de havens; de vaartuigen in ballast zijn hierbij buiten rekening gelaten. Voegt men hierbij de 22826 schepen met ruim 1 820000 ton, welke geladen langs de rivieren

binnenkwamen, en de 12617 schepen met ongeveer 1 100000 ton die geladen stroomopwaarts de grenzen passeerden, dan kan men zich eenigermate een denkbeeld van den belangrijken omzet maken. Nog duidelijker spreken de cijfers der in- en uitgevoerde waarden: de algemeene invoer bedroeg in datzelfde jaar 445 millioen gulden, de algemeene uitvoer 384 millioen gulden; toch nog iets minder dan in de beide voorafgaande jaren, door den Amerikaanschen oorlog, want krijg, wáár ook gevoerd, heeft dadelijk invloed op het wereldverkeer.

§ 64. Onze handel strekt zich uit tot bijna alle Europeesche havens, de meeste handelslanden en onze overzeesche bezittingen; het grootst aandeel in het verkeer ter zee komt, wat de tonnemaat betreft, op Groot-Britanje, Noorwegen, Java en Rusland, maar als men de belangrijkheid der totale in- en uitgevoerde waarde nagaat, dan blijkt dat de buitenlandsche handelsomzet hoofdzakelijk plaatsgrijpt, bij den invoer: met Groot-Britanje, Java enz., het Tolverbond, België, Frankrijk, Rusland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, — bij den uitvoer: met het Tolverbond, Groot-Britanje, België, Java enz., Frankrijk, Rusland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika; waaruit reeds dadelijk blijkt, dat wij naar het eene land meer uitvoeren, uit een ander weder meer invoeren, en dit niet altijd in verband staat tot de gebezigde scheepsruimte; eene lading Noordsch hout heeft dan ook niet dezelfde waarde als eene even groote lading koloniale waren, specerijen, manufacturen of verfstoffen. Ofschoon het onmogelijk is al de artikelen op te noemen waarin onze kooplieden handeldrijven, zoo worden hier enkele vermeld in volgorde hunner belangrijkheid; bij den invoer: suiker, garens, koffie, granen, katoenen manufacturen, wollen goederen, rijst, ijzer, hout, ruw katoen, tabak en sigaren, zaden, steenkolen; bij den uitvoer: suiker (geraffineerd), garens, koffie, granen, boter, slachtvee, katoenen manufacturen, tabak en sigaren, kaas, goud en zilver, ruw katoen, vlas, indigo.

Dit kort maar zakelijk overzicht van den buitenlandschen handel besluiten wij met de vermelding, dat de vooruitgang der laatste jaren meestal ten bate der Zuid-Hollandsche

havens komt, doch dat men in 't oog moet houden, dat de rechtstreeksche aanvoeren (de zoogenaamde eigen handel) het aanzienlijkst zijn te Amsterdam, terwijl een groot deel der handelsbeweging te Rotterdam aan commissiehandel en doorvoer is toe te schrijven; voor den uitvoer is deze haven echter verreweg het belangrijkste, zij overtreft daarin Amsterdam met meer dan het dubbele.

§ 65. Reeds in § 1 wezen wij op de gunstige ligging van Nederland, maar toch moest 's menschen overleg te hulp komen om een doeltreffend gebruik van dat natuurlijk voordeel te kunnen maken. In de vroegste tijden konden de bewoners dezer streken reeds de waterwegen bezigen voor een onderling verkeer, dat elders nog in windselen lag; langzamerhand werd men er op bedacht de landwegen in alle jaargetijden bruikbaar te maken, en tegenwoordig is er moeilijk een dorp in Nederland te vinden, dat niet van goede verkeerwegen is voorzien; toen eenmaal het Rijksbestuur onder Koning Willem I het voorbeeld had gegeven, door de hoofdstad door middel van straatwegen met het zuiden, oosten, noord-oosten te verbinden, was het ijs niet alleen gebroken, maar overal erkende men welke zegeningen een gemakkelijk verkeer verspreidt; het aantal straat- en kunstwegen nam steeds hand over hand toe, en nog altijd wordt aan de voltooiing van het uitgestrekte net gearbeid. Om onze havens toegankelijk te maken werden geene sommen gespaard, op dezen oogenblik wordt er gearbeid aan betere en kortere wegen naar zee voor de beide grootste koopsteden; bovendien moesten onze gevaarlijke kusten ook 's nachts te naderen zijn, en de kolossale vuurtorens op Schiermonnikoog, Terschelling, Vlieland en Eierland, bij den Helder, Egmond, Scheveningen en Goeree, op Schouwen en Walcheren verspreiden een lichtkring, die uren ver in zee te zien is, terwijl talrijke kleinere vuren den weg naar elke haven wijzen.

Nieuwe wenschen moesten bevredigd worden, wilde men niet bij andere volkeren ten achter staan en reeds spoedig was Nederland in het bezit van een zich telkens uitbreidend net van meer dan 5 millioen el telegraafdraad van rijkswege in allerlei richtingen gespannen; dit verbindt bereids 75 plaatsen onderling en met het buitenland, terwijl

bovendien eenige particuliere maatschappijen nog een zeker aantal langs spoorwegen en aan de Maasmonden gelegen oorden in vereeniging brengen; met Engeland heeft dit verkeer plaats door twee onderzeesche kabels van Zandvoort naar Dunwich en naar Lowestoft, — België is door zeven, — Pruisen door acht, — Hannover door drie draden verbonden. Welk een gebruik wordt er van die gemeenschap gemaakt! Reeds in 1862 werd meer dan een half millioen berichten gewisseld, en dat niettegenstaande de brievenposterij rusteloos zwoegt onder de vrachten der verzonden brieven, welke in 1864, zonder de nieuwsbladen, drukwerken en dienstbrieven te rekenen, tot ruim 22 millioen waren geklommen, terwijl 2500 personen zorgden, dat zij langs een kruisnet van meer dan 20 millioen el uitbreiding in de afgelegenste hoekjes van het land ter bestemming kwamen.

§ 66. Het goedkoop verkeer langs de waterwegen maakte, zoo meende men, de uitbreiding der spoorwegen minder noodzakelijk, en men bepaalde zich aanvankelijk tot den aanleg van eenige belangrijke lijnen; maar onze burenen stonden niet stil: gebrek aan vaarten en stroomen noopte hen onverwijld handen aan 't werk te slaan, en het bleek alras, dat in onze eeuw spoed zoo goed als contant geld is en dat wij onze belangen zouden verwaarloozen, als wij geene concurrentie met onze eigene rivieren en binnenwateren gingen openen. Zoo kwam het grootsche plan, dat thans wordt uitgevoerd, tot stand om Nederland in de voornaamste richtingen met spoorwegen te doorsnijden, de breede stroomen te overbruggen, en met de buitenlandsche spoorwegnetten op verschillende plaatsen in verbinding te komen. In den zomer van 1866 waren voor het publiek verkeer opengesteld de volgende **spoorwegen**:

De Hollandsche spoorweg, 84.5 Nederl. mijl lang, van Amsterdam, over Haarlem, Leiden, 's Gravenhage, Delft en Schiedam naar Rotterdam.

De Rijnspoorweg, 114.7 Nederl. mijl lang, van Amsterdam grootendeels langs de Vecht naar Utrecht, en van Rotterdam langs Gouda en Woerden naar Utrecht; vandaar bijna rechtuit naar Arnhem — en over den IJssel langs Zevenaar naar Emmerik in Pruisen.

De Centraal-spoorweg, van Utrecht langs Amersfoort, Nijkerk, Harderwijk en Hattem over den IJssel naar Zwolle, 88 Nederl. mijl, en van die stad naar Kampen, 13 Nederl. mijl lang.

De Rotterdam-Antwerpsche spoorweg, van Rotterdam langs Dordrecht per stoomboot naar den Moerdijk, en vandaar langs Zevenbergen, Oudembosch en Rozendaal naar de grenzen en verder naar Antwerpen, met een zijtak op ons grondgebied van Rozendaal naar Breda.

De Aken-Maastrichtsche spoorweg, van Aken in Pruisen langs Valkenburg naar Wijk, overschrijdt de Maas ten noorden van de stad Maastricht naar Hasselt, de hoofdstad van Belgisch-Limburg.

De Luik-Maastrichtsche spoorweg, verbindt het station Wijk met Luik langs den rechter Maas-oever, grootendeels op Belgisch grondgebied.

De Nijmeegsche spoorweg, 2. Nederl. mijl, waarvan 15 op Nederlandsch gebied, van Nijmegen naar Kleef.

De Almelo-Saltzbergische spoorweg, van het Almelo-sche kanaal langs Hengelo, Oldenzaal en Bentheim naar het station Saltzbergen aan de Hannoversche Westbaan.

§ 67. Tot dusver maakten wij alleen melding van de door particuliere krachten tot stand gekomen banen, en zullen thans het in Augustus 1860 door de Regeering bekrachtigd net van staatsspoorwegen vermelden, met aanwijzing van de verschillende bereids geopende sectiën door cursieve letters:

Van *Arnhem* langs *Zutphen*, *Deventer*, *Zwolle*, *Meppel*, *Steenwijk*, *Heerenveen* tot *Leeuwarden*, lang 166½ Nederl. mijl.

Van *Harlingen* langs *Franeker*, *Leeuwarden*, *Groningen*, *Winschoten* naar de Hannoversche grenzen, lang 127 Nederl. mijl.

Van *Groningen* langs *Assen* naar *Meppel*, juiste maat nog niet bekend.

Van *Zutphen* langs *Goor*, *Hengelo* en *Enschede* naar de Duitsche grenzen, lang 58 Nederl. mijl.

Van *Maastricht* langs *Roermond*, *Venlo*, *Helmond*, *Eindhoven*, *Boxtel* en *Tilburg* tot *Breda*, lang 179.5 Nederl. mijl.

Van *Rozendaal* langs *Bergen op Zoom*, *Goes*, *Middelburg* tot *Vlissingen*, lang $84\frac{2}{3}$ Nederl. mijl.

Van *Venlo* naar de *Pruisische* grenzen, lang ongeveer 6 Nederl. mijl.

Van *Utrecht* langs *Culenburg*, *Zalt-Bommel*, 's *Her-togenbosch* tot *Boxtel*, lang 59.5 Nederl. mijl.

Van *Rotterdam* langs *Dordrecht*, *Willemsdorp*, *Moerdijk* tot *Breda*, lang 47 Nederl. mijl.

Van *Amsterdam* door de *Zaanstreek* langs *Uitgeest*, *Alkmaar* tot het *Nieuwediep*, lang 80 Nederl. mijl. In verband met dezen laatsten weg werkt de *Hollandsche* spoorweg-maatschappij thans aan eene verbindingslijn tusschen *Haarlem* en het station *Uitgeest*, lang 18 Nederl. mijl; de afstand *Haarlem-Nieuwediep* zal dan bedragen 76 Nederl. mijl.

Als al deze lijnen geheel gereed zullen zijn, en de voorgenomen overbrugging van de breede stroomen, welke daarmede in verband staat, zal zijn volbracht, zullen ook nog enkele particuliere maatschappijen hunne plannen hebben volvoerd, en met name de in aanbouw zijnde spoorwegen van *Eindhoven* naar *Hasselt* en van *Terneuzen* naar *St. Nicolaas* gereed zijn.

§ 68. Om een juist begrip van de belangrijkheid der voltooide en gebouwd wordende spoorwegen te ontvangen, moeten eene spoorwegkaart ter hand nemen, en het zal dan blijken, dat noord en zuid, oost en west onderling verbonden zijn, en alle eenigszins gewichtige steden en fabriek-oorden in het net zijn opgenomen: als centrum kunnen wij *Utrecht* beschouwen, dat juist midden in ons land gelegen langs vijf banen kan worden genaderd; van *Zwolle*, *Hengelo*, *Rozendaal* en *Maastricht* breiden zich naar vier zijden spoorweglijnen uit; te *Groningen*, *Leeuwarden*, *Meppel*, *Zutphen*, *Amsterdam*, *Haarlem*, *Uitgeest*, *Rotterdam*, *Moerdijk*, *Breda*, *Boxtel* en *Venlo* vereenigen zich de wegen uit drie richtingen, terwijl binnen onze grenzen de steden *Harlingen*, *Kampen*, *Almelo*, *Nieuwediep* (den *Helder*) en *Vlissingen* aan het uiteinde van onderscheidene spoorbanen zullen gelegen zijn, vanwaar de koopwaren dan verder met scheepsgelegenheid moeten worden vervoerd of werwaarts ze op die wijze moe-

ten worden aangebracht. De plaatsen, waar meerdere zulke wegen te zamen treffen, noemt men aanknooppunten, en evenals de later genoemde overladingspunten gaan zij eene schoone toekomst te gemoet als stapelplaatsen van handels-artikelen, althans wanneer de inwoners tijdig de gelegenheid weten ten nutte te maken.

PROVINCIEËN.	<i>Verkeerwegen in 1860.</i>				
	Wegen. Kanalen. Spoorwegen.			Verbeterde wegen per 100 bunders. 100 inwoners.	
	MIJLEN.			ELLEN.	
Groningen	550	311	—	360	360
Friesland	656	511	—	350	350
Drenthe	200	206	—	150	430
Overijssel	778	317	—	320	460
Gelderland	1644	361	50	370	512
Utrecht	494	167	85	540	450
Noord-Holland	1246	278	44	570	291
Zuid-Holland	1439	317	108	650	296
Zeeland	383	—	—	230	220
Noordbrabant	822	211	32	206	259
Limburg	586	267	43	370	370
Nederland	8798	2946	362	361	360

VI. DE ZEDELIJKE ONTWIKKELING.

§ 69. Aan dit opschrift willen wij hier een ruim begrip toegekend hebben; al wat tot stand is gebracht om het duurzaam welzijn van eenen Staat te verzekeren, al wat beraamd is of wordt om het standpunt te bereiken en te behouden, dat een beschaafd land in de wereld-maatschappij moet innemen, behoort te huis onder de zedelijke ontwikkeling: godsdienst, onderwijs, kunst en wetenschap, inrichting van het staatsbestuur, wetgeving en rechtspleging hangen alle nauw te zamen en hangen alle af van de min of meer juiste

begrippen, welke de inwoners bezielen op het punt van het goede, edele, schoone en rechtmatige; het volk, dat het best zedelijk ontwikkeld is, zal ook het minst dwalen in het toepassen van recht of onrecht, het spoedigst zijne ware belangen begrijpen, het meeste afkeer hebben van rustverstoring, den grootsten eerbied koesteren voor de wetten van zijn land en voor het bestuur, dat zijne belangen moet behartigen.

Niet alle volken verkeerden in dit opzicht in een gunstigen toestand en voor den Nederlander is het vooral van groot belang dit te begrijpen, omdat de bevolking der koloniën in geenen deele op gelijken trap van ontwikkeling staat als die van het moederland, en derhalve maatregelen, welke hier billijk moeten geacht worden, dáár niet van pas zouden zijn, en omgekeerd dáár verordeningen in het aanzijn moeten worden geroepen, welke hier om het onbevangeo oordeel van de ingezetenen overbodig zijn.

Immers men onderscheidt de tot volkstammen vereenigde menschen in wilde, halfbeschaafde en beschaafde volkeren: — de eersten kennen geen grondbezit, geen landbouw, hun zorg strekt zich niet verder uit dan tot den dag van heden, aan een geregeld bestuur zijn zij niet te onderwerpen, het begrip van godsdienst is slechts flauw bij hen vertegenwoordigd; slechts enkele, meestal binnenlands gevestigde stammen in Oost- en West-Indië, behooren tot dezen laagsten trap. — De halfbeschaafden maken het meerendeel der bevolking van den Oost-Indischen Archipel uit; zij zijn aan een geregeld bestuur, dat zich echter dikwerf daden van willekeur veroorloofde, gewend, hunne godsdienst is op menig punt in strijd met Christelijke beginselen, hunne bezittingen zijn niet volkomen tegen geweld verzekerd, maar toch houden zij zich met landbouw, handel en enkele handwerken bezig; kunsten en wetenschappen kennen zij evenwel nauwelijks bij naam. — De beschaafde volkeren staan op veel hooger trap, geweld en willekeur zijn hun een gruwel, hunne maatschappelijke instellingen zijn op Christelijke deugden gegrondvest, gewetensvrijheid staat op den voorgrond en lust tot studie, tot kunst en wetenschap bevordert de algemeene ontwikkeling, verheft het handwerk tot kunst, en maakt de kunst tot genot, de wetenschap tot levensgids.

A. Staats-inrichting.

§ 70. Uit het medegedeelde blijkt duidelijk, dat het een voorrecht is in een beschaafd land te leven, en dit zal te eerder worden toegestemd als wij met de inrichting van het staatsbestuur kennis hebben gemaakt; dáár is men niet aan de bandeloosheid van het volk overgelaten en de despotieke willekeur is er onbekend, want in al zulke landen is der Regeering door vaste regelen de te bewandelen weg aangewezen.

Evenals in de meeste Europeesche landen is in Nederland het opperbestuur in handen van een **erfelijk vorst**, bij ons den titel van Koning voerende, en in die betrekking volgens de wet onschendbaar; boven de meeste andere natiën heeft de onze het voorrecht een regeerend Stamhuis te bezitten, dat sedert de 16te eeuw lief en leed met het Nederlandsche volk deelt, — dat verscheidene zijner leden in den vrijheidskamp voor vaderland en volk zag sneuvelen, — dat beroemde helden en niet minder beroemde staatslieden heeft opgeleverd, welke alle hunne krachten en vermogens aan de welvaart van ons volk wijdden, — dat in tijden van gevaar steeds bereid was zich aan de spitse te stellen, en dat dus volkomen de liefde, het vertrouwen en de dankbaarheid verdient, die ieder rechtgeaard Nederlander het Stamhuis van Oranje-Nassau van ganscher harte toedraagt. De kroon is erfelijk in de mannelijke linie van dit stamhuis, en de vermoedelijke troon-opvolger voert den titel van Prins van Oranje.

§ 71. De Koning heeft het recht van oorlog verklaren en van het maken en bekrachtigen van vredes- en andere verdragen met vreemde mogendheden; hij heeft het opperbestuur der buitenlandsche betrekkingen en der koloniën, het oppergezag over zee- en landmacht; hij benoemt en ontslaat alle ambtenaren van de hoogere rangen, dit laatste voorzover zij niet voor het leven zijn aangesteld; hij heeft het recht van gratie van gerechtelijke straffen, draagt de wetten voor, welke nieuw ontworpen worden, en bezit de uitvoerende macht.

De macht des Konings is echter verre van onbeperkt: evenals in alle werkelijk beschaafde landen is eene grondwet

aanwezig, waaraan deze opperbestuurder zoowel als alle andere burgers van den Staat onderworpen is; volgens deze grondwet gaat de Koning bij alle gewichtige voorstellen te rade met eenen Raad van State, die zijne gedachten daarover mededeelt, en stelt hij ministeriële Departementen in, waarvan hij de hoofden benoemt en ontslaat; deze zorgen voor de uitvoering der wetten, zijn deswege verantwoordelijk en onderteekenen daarom alle koninklijke beschikkingen, hun departement betreffende.

§ 72. Het volk wordt in alle krachtens eene grondwet bestuurde landen (constitutioneele rijken) vertegenwoordigd door afgevaardigden, die bij ons verdeeld zijn in eene Eerste- en Tweede Kamer, te zamen de Staten-Generaal uitmakende. Deze worden op verschillende wijzen verkozen: de Tweede Kamer-leden door meerderjarige burgers, overeenkomstig de plaatselijke gesteldheid *f* 20. tot *f* 160. in de directe belastingen betalende, voor ieder 45000 inwoners één (dus tegenwoordig 75), tot welk einde het Rijk in kiesdistricten is ingedeeld; de Eerste Kamer-leden door de leden der Provinciale Staten uit de hoogst aangeslagenen in de directe belastingen, voor de verschillende provinciën in de volgende verhouding: Noord-brabant 5, Gelderland 5, Zuid-Holland 7, Noord-Holland 6, Zeeland 2, Utrecht 2, Friesland 3, Overijsel 3, Groningen 2, Drenthe 1, Limburg 3, te zamen 39. De Tweede Kamer-leden genieten eene vaste schadeloosstelling van *f* 2000. 's jaars en voorts reiskosten; de leden der Eerste Kamer alleen vergoeding van reis- en verblijfkosten. De Voorzitter van de Eerste Kamer wordt door den Koning gekozen, die der Tweede Kamer benoemt hij uit eene door de Kamer aangeboden opgave van drie leden.

De leden der Tweede Kamer moeten 30 jaar oud zijn, en houden op leden te zijn als zij een bezoldigd Staatsambt aannemen; krijgslieden, geestelijken en enkele burgerlijke ambtenaren kunnen niet, te gelijk leden der Kamers zijn. De leden der Tweede Kamer onderzoeken alle voorgestelde wetten, en hebben het recht er wijzigingen (amendementen) in voor te stellen; hun zittingstijd duurt vier jaren, doch zij zijn dadelijk weder herkiesbaar. De leden der Eerste Kamer moeten meerderjarig zijn, en hebben gedurende negen jaren zitting;

zij onderzoeken alle door de Tweede Kamer aangenomen wetten en zenden die daarna ter goedkeuring aan den Koning, welke ze dan afkondigt en uitvaardigt, zoodat de Wetgevende macht door den Koning met de beide Kamers der Staten-Generaal wordt gedeeld. Mogt er onverhoopt geene behoorlijke overeenstemming bestaan tusschen de zienswijze der Ministers en die van de meerderheid der leden van één der Kamers of der beide Kamers, dan heeft de Koning het recht óf zijne Ministers te ontslaan, óf beide, óf wel één der Kamers te ontbinden, in welk laatste geval binnen 40 dagen eene nieuwe keuze van vertegenwoordigers moet worden gedaan. Een der gewichtigste gedeelten der bemoeiingen van regeering en vertegenwoordigers is het jaarlijksch onderzoek der begrooting van inkomsten en uitgaven der verschillende departementen van bestuur, wier geldelijk beheer wordt gecontroleerd door eene Algemeene Rekenkamer, waarvan de leden door eene levenslange benoeming een geheel onafhankelijk standpunt bekleeden.

§ 73. Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat in Europa uit de elf provinciën: Noordbrabant, Gelderland, Zuid-Holland, Noord-Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen, Drenthe en Limburg, behoudens de betrekkingen van het Hertogdom Limburg, met uitzondering van Maastricht en Venlo, tot het Duitsch Verbond*). In ieder der gewesten wordt door den Koning een Commissaris aangesteld ter uitvoering zijner bevelen en tot toezicht op de verrichtingen der Provinciale Staten, die telkens voor den tijd van drie jaren op ongeveer dezelfde wijze als de leden der Tweede Kamer worden gekozen, over de belangen en het binnenlandsch bestuur der provinciën raadplegen en besluiten, van nabij toezien op de handelingen der gemeente-besturen, daartoe gemeenlijk slechts een paar maal 's jaars bijeenkomende, doch uit hun midden een Collegie van Gedeputeerde Staten benoemende, waaraan de dagelijksche leiding en uitvoering van zaken is toevertrouwd;

*) Dat wij bij het afdrukken, in den aanvang van Juli 1866, nog niet bekend zijn met de wijziging die deze verhouding wellicht zal ondergaan, laat zich gereedelijk begrijpen.

in de vergaderingen dezer beide Collegiën is de Commissaris des Konings voorzitter.

Iedere gemeente bezit een afzonderlijk bestuur om de huis-houding der gemeente te regelen; een Raad van 7 tot 39 leden, naar gelang der bevolking, wordt tot dat einde gekozen door meerderjarige ingezetenen, welke overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid *f* 10. tot *f* 80. in de directe belastingen betalen; de Koning benoemt telkens voor zes jaar tijds den voorzitter, die den titel van Burgemeester voert, zelf ook als lid van den raad verkiesbaar is, en in het dagelijksch bestuur wordt bijgestaan door een getal van twee tot vier, uit de raadsleden te kiezen Wethouders.

In korte trekken is hier het algemeen, provinciaal en gemeentelijk bestuur geschetst, en men bespeurt uit het medegedeelde, hoe aan de natie de meest voldoende waarborgen zijn verschaft, dat hare belangen niet worden uit het oog verloren. Het is niet aan de Grondwet te wijten, dat hare weldadige bedoelingen door kortzichtigheid of eigenbelangzucht der personen, die met het vertrouwen van Koning of Volk zijn vereerd, kunnen worden miskend en verwaarloosd; maar ook in dit opzicht mag Nederland zich gelukkig rekenen, daar de bezadigdheid bij de beraadslagingen geeene aanleiding tot storing der openbare orde geeft, en die bezadigdheid kan alleen duurzaam zijn als regeeringspersonen en vertegenwoordigers elkander onderling achting toedragen.

§ 74. Nevens de Wetgevende Macht bestaat in eenen goedgeordenden constitutioneelen staat eene macht, die waakt voor de richtige toepassing en uitlegging van de verschillende wetten en verordeningen, in de eerste plaats van de bepalingen voorkomende in de algemeene wethoeken van burgerlijk recht, van koophandel, van strafrecht en van burgerlijke rechts- en strafvordering, welke tot grondslag voor de uitspraken der rechterlijke collegiën dienen; de leden der rechtbanken van de verschillende rangen (behalve de Kantonrechtters) worden voor hun leven aangesteld, tenzij een rechterlijk vonnis hen onwaardig verklaart de betrekking te bekleeden. De Hooge Raad is voor het geheele rijk het opperste gerechtshof, hij heeft het toezicht op de rechtsspraak van alle rechterlijke collegiën en kan dier uitspraken vernietigen en herzien; hij

is tevens de rechtbank voor alle Hooge Staatsbeambten en voor de leden der Staten-Generaal. De Gerechtshoven (thans nog provinciaal) oordeelen onderanderen, met uitzondering der aan den Hoogen Raad opgedragen zaken, over alle misdrijven waarop eene onteerende straf is bedreigd en in hooger beroep over de correctioneele en burgerlijke zaken, waarin door de rechtbanken in hun ressort vonnis is gewezen. De Rechtbanken, in ieder arrondissement gevestigd, nemen kennis van alle aan hooger beroep onderworpen vonnissen door de kantonrechters gewezen en wijzen vonnis in de aangebrachte verschillen en de met correctioneele straffen bedreigde misdrijven, ingeval de vorderingen of straffen een zeker bedrag niet overschrijden. De Kantonrechters eindelijk worden over een rayon van eene of meer gemeenten voor vijf jaren aangesteld en vonnissen over alle zaken van minder belang, zooals vorderingen beneden *f* 200, overtreding van politie-reglementen en mondelingen hoon, en zijn in velerlei opzichten geroepen tegen de verkorting der belangen van minderjarigen te waken. In Nederland is onkreukbare eerlijkheid een kenmerkend sieraad der rechters.

§ 75. De eigenlijke uitvoerende macht is opgedragen aan de ministers en de ambtenaren, die onder hunne bevelen bij de verschillende afdeelingen van bestuur werkzaam zijn. Er zijn zeven Ministers aan het hoofd geplaatst van evenzooveel departementen, terwijl de voormalige beide departementen van eeredienst onder leiding van administrateurs zijn toegevoegd, dat van Hervormde en andere eerediensten aan Financiën, en dat van den Roomsch-Katholieken eeredienst aan Justitie. — Deze Ministers zijn die van:

Binnenlandsche zaken: belast met al wat betrekking heeft op het algemeen binnenlandsch bestuur, den waterstaat en openbare werken, de militie en schutterijen, het onderwijs, de kunsten en wetenschappen, de nijverheid, het armwezen, de gezondheidsmaatregelen, de spoorwegen en de telegraphie.

Justitie: waaronder, behalve het reeds beschreven rechtswezen, de regeling der politie behoort; het gevangeniswezen, de jacht en visscherij, zijn zaken die mede onder dit departement behooren. Eene bijzondere afdeeling vormt thans de administratie van den Roomsch-Katholieken eeredienst.

Financiën: belast met de zorg voor 's lands inkom-

sten en uitgaven, de posterijen, de regeling der nationale schuld, het kadaster, het muntwezen en de burgerlijke pensioenen. Eene bijzondere afdeeling vormt thans de administratie der Hervormde en andere eerediensten (behalve den R. K. eeredienst).

Oorlog: waaronder ressorteert al wat met de verdediging te lande in verband staat, het onderhoud van leger en vestingen.

Marine: hieronder behoort de verdediging onzer zeegaten, kusten en koloniën, zoowel het personeel: de benoemingen, als het materieel: de vloot.

Koloniën: belast met de zaken betreffende het burgerlijk en staatkundig opperbeheer der bezittingen in vreemde werelddeelen, de cultures, de belastingen, de overbrenging der producten naar het moederland.

Buitenlandsche zaken: de betrekkingen met het buitenland onderhoudende en regelende, door en met de Nederlandsche vertegenwoordigers en consuls in den vreemde, en die van wege vreemde mogendheden hier te lande aangesteld.

§ 76. Een goed geregelde Staat wordt wel eens bij een goed ingericht huisgezin vergeleken, en in nauwlettende zorg voor de belangen van al de leden van het maatschappelijk gezin behoort de regeering den huisvader te evenaren, maar in ééne hoofdzaak verschillen beide stellig: terwijl het hoofd des gezins steeds moet zorgen dat zijne behoeften en derhalve zijne uitgaven de inkomsten nimmer overschrijden, is het bestuur van den Staat daarentegen verplicht, in de eerste plaats de behoeften te raadplegen, de eischen van de bronnen van welvaart, der middelen van bestaan en der instellingen welke de opleiding en ontwikkeling van het volk beoogen, der defensie en van eene goede rechtsbedeeling te overwegen, en in verhouding daarvan de inkomsten te regelen. Om in al die noodzakelijke behoeften te voorzien, wier belangrijkheid hoofdzakelijk afhangt van de meerdere of mindere zorgen, welke de regeering voor het welzijn van het algemeen draagt, en die ook gedeeltelijk ontstaan uit renten en aflossingen van vroeger door den staat gemaakte schulden, worden belastingen geheven, hetzij rechtstreeks op de bezittingen, uitgaven, inkomsten en personen (directe belastingen), — of op voorwerpen van gebruik, eigendoms-overgangen en erfelingen

(accijnsen, zegels, registratie- en successie-rechten), — of als in- en uitvoerrechten, tollën, brievenposterij, — of op zoodanige andere wijze als het meest in overeenstemming is met de gewoonten en eigenaardigheden der bevolking. De begrooting der inkomsten en der uitgaven wordt het budget genoemd.

§ 77. In tijden van gevaar, als buitenlandsche vijanden dreigen, is de handhaving der onafhankelijkheid van den Staat en de beveiliging van het grondgebied een der eerste plichten van den ingezetenen. De Koning zorgt dat er echter ten allen tijde eene toereikende land- en zeemacht wordt onderhouden, om naar omstandigheden in of buiten Europa te dienen; bij gebrek aan genoegzame vrijwilligers om in dien dienst te voorzien, wordt het staande leger, de nationale militie, voltallig gemaakt door loting uit de mannelijke ingezetenen, die hun 20ste jaar zijn ingetreden en in vreedestijd na vijfjarigen dienst worden ontslagen, doch in buitengewone omstandigheden tot langeren dienst kunnen verplicht worden; gewoonlijk wordt de lichte van het loopend jaar slechts eenige maanden onder de wapenen gehouden, terwijl een gedeelte van de militie voor de zeedienst wordt bestemd. In de gemeenten zijn buitendien schutterijen aanwezig, die in tijd van oorlog dienen tot verdediging van het land en ten allen tijde tot behoud der inwendige rust; ieder ingezetene is daaronder te begrijpen van zijn 25ste tot zijn 34ste jaar, doch de werkelijke dienstduur slechts vijf jaren. De schutterijen zijn te onderscheiden in dienstdoende, waartoe de schutterijen in de steden behooren, en in rustende, ten platten lande, welke in tijd van vrede ongewapend is en geen dienst doet, tenzij het plaatselijk bestuur dit voor de bewaring der rust noodig acht.

§ 78. De onder de wapenen staande legermacht is saamgesteld uit: infanterie, de hoofdmacht, bestaande uit een staf, een regiment grenadiers en jagers, acht regimenten infanterie, een instructie-bataillon, een algemeen depôt van discipline en een koloniaal werfdepôt; — de speciale wapens; aldus genoemd omdat zij op verschillende wijzen geroepen zijn de infanterie te beschermen en hulp te bieden: de kavallerie, bestaande uit een staf en vijf regimenten dragon-

ders; de artillerie, bestaande uit een staf, een regiment veld-, drie regimenten vesting- en een regiment rijdende-artillerie, benevens een korps pontonniers en eene instructie-compagnie; de genie, bestaande uit een korps ingenieurs en een bataillon mineurs en sappeurs; de maréchaussées, in twee divisien verdeeld. Te zamen een leger vormende van 50000 man en 3000 paarden, waarvan slechts de kleinste helft het geheele jaar onder de wapenen wordt gehouden.

De vloot welke onze kusten, zeegaten en koloniën beschermen moet, telt ruim 6000 koppen, waarvan bijna de helft dienst doet in de overzeesche bezittingen; het aantal schepen en vaartuigen bedraagt bijna 140, waarvan 60 in 1863 in dienst waren gesteld, te zamen 656 kanonnen dragende en waaronder 30 van stoomvermogen waren voorzien; het grootste schip dat toen in dienst was gesteld, is een fregat met stoomvermogen van 400 paardenkrachten, gewapend met 51 stukken en bemand met ruim 500 koppen. — Een korps mariniers van 2000 man voorziet in den gewonen militairen dienst op de schepen.

Aan de land- en zeezijde wordt Nederland verdedigd door een vrij aanzienlijk getal vestingen en forten, doch de meest afdoende hulp bij een vijandelijken aanval biedt het water; niet alleen dat de breede stroomen het voorwaarts dringen belemmeren, maar de Noordbrabantsche vestingen kunnen onderling verbonden worden door eene inondatie-linie, die kunstmatig onder water kan gezet worden, evenals de drie inondatie-liniën welke het hart des lands beschermen, waarvan de uiterste langs de Grebbe en den Eem loopt, de middelste van de Lek bij Vreeswijk langs de Vecht, waarvan de forten bij Utrecht het centrum uitmaken, de derde in Noord-Holland van de Zaan langs Purmerende naar de Zuiderzee. De voornaamste vestingen en bevestigde plaatsen van Nederland zijn langs het oostelijk frontier: Groningen, Delfzijl, Deventer, Zutphen, Doesborgh en Nijmegen; langs de zuidelijke grenzen en meer binnenwaarts: Maastricht, Venlo, Grave, 's Hertogenbosch, fort St. Andries, fort Loevestein, Gorkum, Woudrichem, de stelling van Heusden, Geertruidenberg, Willemstad, Breda, Bergen op Zoom, fort Bath, fort Ellewoutsdijk, Terneuzen, Breskens en Vlissingen; langs de westelijke

kusten voorts: Helvoetsluis, Brielle en het zeer versterkte den Helder; ten oosten van Amsterdam liggen de vestingen Naarden, Muiden en Weesp.

B. Godsdienst, onderwijs, wetenschappen.

§ 79. Ter beoordeeling van den trap van ontwikkeling dien een volk bereikt heeft, dient men bekend te zijn met den godsdienstigen toestand; immers niet overal wordt God op dezelfde wijze vereerd en zelfs geloofd de helft des menschdoms aan meerdere goden. In Nederland zijn alleen *monotheïsten*, aanbidders van één God, gevestigd en de groote meerderheid is den Christelijken godsdienst toegedaan, terwijl 60000 Israëlieten den Mozaischen eeredienst belijden.

Het op § 52 volgende overzicht, doet zien hoe de belangrijkste afdeelingen der Christelijke kerk zich in de verschillende gewesten tot elkander verhouden; het blijkt daaruit dat in het noord-oosten de Hervormde leer bijna uitsluitend wordt beleden, in het zuiden daarentegen de overgroote meerderheid den Ro'omsch-Katholieken Eeredienst is toegedaan, terwijl beide in de middelste provinciën zeer dooreen gemengd voorkomen en de hervormden het grooter aantal uitmaken. Bij de laatste algemeene volkstelling waren er:

		1808307 met 1297 gemeenten		
Protestanten	Nederduitsch-hervormden	9689	17	„
	Waalsch- „	5270	22	„
	Remonstranten	65520	226	„
	Christelijk afgescheidenen	41815	120	„
	Doopsgezinden	54313	60	„
	Evangelisch-Lutherschen	9827	8	„
	Herstelde evangelisch-Lutherschen	334	1	„
	Hernhutters	580	2	„
	Engelsche Episcopalen	96	1	„
	Schotsche gemeente	424	4	„
	Engelsche Presbyterianen	1225171	918	„
	Roomsch-Katholieken	5337	25	„
	Oud-Roomschen	37	2	„
	Grieken	60499	} 158	„
	Nederduitsch Israëlieten	3018		„
	Portugeesche „	3430	—	„
	Onbekenden			

te zamen 2682 kerken en kapellen bezittende.

Het kerkbestuur van ieder Protestantsch genootschap, met uitzondering der Doopsgezinden, die geen centraal bestuur hebben, berust in handen eener vergadering van afgevaardigden, Synode genaamd; voorts zijn de belangen der gemeenten van de Hervormden aan provinciale collegiën toevertrouwd, deze weder in klassen verdeeld, en de klassen eindelijk in ringen, ieder van 5 tot 25 gemeenten bevattende. Het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap telt ook 7 ringen.

Als Roomsch-Katholiek gewest is Nederland verdeeld in 5 diocesen, namelijk het Aartsbisdom Utrecht en de daaraan onderhoorige bisdommen van Haarlem, 's Bosch, Breda en Roermond, ieder in verschillende decanaten afgedeeld.

§ 80. Lang vóórdat de meeste andere natiën er op bedacht waren, had Nederland het **volks-onderwijs** geregeld; men begreep dat ieder mensch met eigen oogen moet kunnen zien, op zijn eigen beenen moet kunnen staan, om een onafhankelijk standpunt in de maatschappij te kunnen bewaren, en daartoe moet in de eerste plaats onderricht dienen. Het is de taak van het lager onderwijs daarin te voorzien, en dat is derhalve toegankelijk gemaakt, door de volksscholen voor de mindere standen kosteloos open te stellen; lezen, schrijven, rekenen en eenige beginselen van natuurkennis, geschiedenis en aardrijkskunde kan dus ieder kind leeren, zoodat men veilig tot het besluit kan komen, dat volslagen onkunde het gevolg is van eigen schuld, hetzij van de ouders, hetzij van het kind; die verwaarloozing van eigen belangen verdwijnt evenwel slechts langzamerhand en dat in het eene gewest meer prijs op onderricht wordt gesteld dan in het andere, blijkt uit de cijfers, die aantoonen dat wel één-achtste der bevolking van Nederland ter schole gaat, doch de verhouding in Noord-Holland en Utrecht veel ongunstiger is dan in Friesland, Drenthe en Groningen; het schijnt dat vooral het schoolgaan bij de meisjes nog al te wenschen overlaat. Het lager onderwijs wordt op allerlei wijzen bevorderd: dui-zende kinderen worden op de bewaarscholen voorbereid; een aantal particuliere onderwijzers wedijveren met de gemeente-inrichtingen en zorgen voor het verschaffen van meer uitgebreid lager onderwijs; afzonderlijke handwerkscholen, tee-

kenscholen, zangscholen en gymnastiekscholen werken de ontwikkeling in velerlei richtingen in de hand, en duizenden, wier opleiding is verwaarloosd, vinden op zondags- en herhalingscholen gelegenheid tot het bekomen van onderwijs.

§ 81. Sedert eenige jaren is het lang verwaarloosd middelbaar onderwijs, eigenlijk eene voortzetting van het gewone lager onderwijs, uit het verval opgeheven en een dertigtal meest nieuwe inrichtingen vormen tegenwoordig de jongelieden op eene wijze, die hen in de gelegenheid stelt bij hun intreden in de maatschappij met eenige kennis van zaken hunne keus te bepalen op het vak, waartoe zij de meeste geschiktheid bezitten; eene bouwkundige en nijverheidsschool te Delft, eene landbouwkundige school te Groningen, de militaire instellingen te Breda, Kampen, Schoonhoven, Nieuwediep en Utrecht zorgen met nog menig andere inrichting voor de opleiding tot speciale vakken.

§ 82. Ook voor geleerde studiën en het verkrijgen van academische graden is de gelegenheid opengesteld; de latijnsche scholen en gymnasiën bereiden daartoe voor door het onderricht in oude talen en andere noodzakelijke takken van onderwijs, en te Leiden, Utrecht en Groningen zijn hoogeschoolen voor de faculteiten der godgeleerdheid (hervormde leer), rechtsgeleerdheid, geneeskunde, wis- en natuurkunde, wijsbegeerte en letteren openge teld; te Amsterdam en Deventer is mede gelegenheid zich aan athenæën voor te bereiden tot de examens, welke aan de academiën ter verkrijging van den graad van doctor in eene der genoemde faculteiten worden afgenomen, terwijl de roomsch-katholieken, lutherschen, remonstranten, doopsgezinden, christelijk afgescheidenen en israëlieten afzonderlijke seminariën ter opleiding hunner geestelijken bezitten; evenzoo zijn er bijzondere inrichtingen voor de bekwaming tot genees-, heel-, en verloskundige, tot militair geneeskundige en tot veearts.

Ook voor de opvoeding en het onderwijs van blinden en doofstommen is gezorgd; trouwens in het kort kan men zeggen, dat in Nederland de gelegenheid is opengesteld om zich in allerlei richting te bekwamen.

Tot het bereiken van het groote doel, dat het veelzijdig onderwijs in dezen tijd beoogt, zijn een aantal rijks- en open-

bare verzamelingen van boeken, handschriften, naturaliën, penningen, oudheden en werktuigen in de academie-steden en andere groote plaatsen van het Rijk voor een ieder toegankelijk gesteld; met de kabinetten van schilderijen, prenten en zeldzaamheden, en met de botanische tuinen vormen zij een geheel, dat door geen land van gelijken omvang wordt overtroffen, want het is van algemeene bekendheid, dat een aantal bibliotheken, verzamelingen en kabinetten van particulieren, steden en genootschappelijke instellingen zich waardig scharen nevens de rijks-muséums.

§ 83. Dit brengt ons van zelve tot de vermelding, dat er in Nederland een aantal maatschappijen of vereenigingen zijn opgericht ter bevordering van wetenschappen en kunsten, waarvan vele bij de beschrijving der steden zullen worden vermeld, en wij hier alleen enkele der gewichtigste opnoemen: de Koninklijke Academie van Wetenschappen, die der Beeldende kunsten en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Amsterdam; de beide eersten de aankweeking van wetenschap en kunst beoogende, de laatste met het doel de volksbeschaving practisch te bevorderen; — Teyler's stichting en de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Nijverheid te Haarlem, de eerste meer aan studie, de tweede aan de belangen der nijverheid gewijd; — de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden; — de Hollandsche Maatschappij van fraaie kunsten en wetenschappen te 's Hage; — het Koninklijk Instituut van ingenieurs te Delft; — de Maatschappij ter bevordering van toonkunst en het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam, waarvan vooral de eerstgenoemde maatschappij zich op practisch gebied beweegt; — de Provinciale Genootschappen tot bevordering van wetenschappen en kunsten te Middelburg, Utrecht, 's Hertogenbosch en Leeuwarden.

§ 84. Het is niet alleen in deze wetenschappelijke en de beoefening der kunsten bevorderende richting, dat ons land met goede instellingen prijkt; wij mogen ons ook verheugen in een aantal vereenigingen van personen en kapitalen de ontwikkeling der welvaart ten doel hebbende; ook deze lijst, ware zij volledig, zou te breed worden, doch zonder

stilzwijgen mogen niet voorbijgegaan worden inrichtingen als: de Nederlandsche Bank, opgericht met de bestemming het geldelijk verkeer tusschen handelaars en particulieren onderling of ook voor het Rijk te vergemakkelijken; de Nederlandsche Handelmaatschappij, bevordering van handel, scheepvaart en nijverheid ten doel hebbende, en zich belastende met den overvoer en verkoop der Oost-Indische producten voor rekening van het Gouvernement; de Maatschappij tot ontwikkeling van Volkswijf, hoofdzakelijk door tentoonstellingen daartoe medewerkende, benevens zoovele anderen verzekering tegen brand- of zeeschade, of dergelijke nuttige bedoelingen beoogende, die alle strekken om handel, nijverheid en verkeer te bevorderen en in de hand te werken.

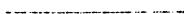
§ 85. De overtuiging, dat vele burgers aan den Staat zich op eene of andere wijze onderscheiden, door zich jegens het vaderland bijzonder verdienstelijk te maken, heeft geleid tot de instelling van ridderorden als: de Orde van den Nederlandschen Leeuw in drie klassen, met de zinspreuk »deugd adelt,” ingesteld voor alle burgers, die bewijzen gegeven hebben van beproefde vaderlandsliefde, bijzonderen ijver en trouw in het volbrengen hunner burgerplichten, of buitengewone bekwaamheden; voor nuttige daden, zelfopoffering of menschenliefde kan men als Broeder aan die orde verbonden worden. De Militaire Willemsorde, met de zinspreuk »voor moed, beleid, trouw”, uitsluitend aan militairen toegekend wordende en uit vier klassen bestaande.

De Luxemburgsche Orde van de Eikenkroon, door den Koning als Groot-Hertog van Luxemburg tot belooning van burgerlijke en militaire diensten, en van uitstekende kunstenaars ingesteld, in vijf klassen.

De leus van oud-Nederland was steeds »Eendracht maakt macht,” en de zinspreuk van het Rijkswapen luidt kernachtig »Je maintiendrai”, dat is »Ik zal handhaven.” Dat wapen stelt voor een met rood (keel) getongden en geklauwden, met eene koninklijke kroon gesierden gouden leeuw op een met gouden blokken bezaaid veld van azuur. De leeuw heeft in den rechterklauw een gouden zwaard, in den linker een

bundel zilveren pijlen met de gouden punten naar boven, en door een gouden lint gebonden. Het wapenschild is gedekt door de koninklijke kroon en wordt door twee leeuwen, ook met de koninklijke kroon versierd, vastgehouden; daaronder op een wapperend lint het pasgenoemd devies. Het geheel omhangen met een purperen, met hermelijn gevoerden mantel, gedekt door de koninklijke kroon.

Onze eeuwen-oude driekleurvaan, Neêrlands vlag, bestaat uit de horizontaal onder elkander geplaatste banen: rood, wit en blauw.

N E D E R L A N D .

Ten gebruike bij het Middelbaar onderwijs

zijn bij HUGO SURINGAR te Leeuwarden verschenen
de navolgende kaarten:

Kuyper's kaart van **Nederland**.
Kuyper's kaart van **Noordbrabant**.
Kuyper's kaart van **Zuid-Holland**.
Kuyper's kaart van **Noord-Holland**.
Kuyper's kaart van **Gelderland**.
Kuyper's kaart van **Zeeland**.
Kuyper's kaart van **Utrecht**.
Kuyper's kaart van **Friesland**.
Kuyper's kaart van **Groningen**.
Kuyper's kaart van **Drenthe**.
Kuyper's kaart van **Overijssel**.
Kuyper's kaart van **Limburg**.
Kuyper's kaart van **Java**.
Kuyper's kaart van **Oost-Indie** (O. helft).
Kuyper's kaart van **Oost-Indie** (W. helft).
Kuyper's kaart van **West-Indie**.

De kaart van **Noordbrabant** met vermelding van de overgangen, breedte, diepte en den middelbaren waterstand van sommige Nederlandsche hoofd rivieren.

Iedere kaart in twee kleuren gedrukt.

Prijs per kaart . . f 1,25.

J. KUYPER'S Kaarten van Nederland, O. I.,
Java en W. I. bij elkaar in half linnen band f **6,75**.

NEDERLAND,

ZIJNE PROVINCIEËN EN KOLONIEN.

LAND EN VOLK BESCHREVEN DOOR

J. K U Y P E R.

TWEEDE AFDEELING

De elf povincien:

Bestanddeelen, grootte, bevolking, eigenaardigheden,
middelen van bestaan, topographie.

LEEWARDEN,
HUGO SURINGAR.
1868.

Snelpersdruk van **G. T. N. Suringar** te Leeuwarden.

DE ELF PROVINCIËN.

I. GRONINGEN.

§ 86. Van ouds bekend onder den naam van Friesland beoosten de Lauwers of Klein-Friesland, is Groningen eerst in 1536 als heerlijkheid ingelijfd bij het Rijk van Karel V, den eersten Vorst, die alle Nederlandsche gewesten onder zijn schepter vereenigde; als Groningen en Ommelanden in 1579 tot de Unie te Utrecht toegetreden, bevat het de volgende historische bestanddeelen: de Stad Groningen, — de Ommelanden, bestaande uit het Goorecht, het Woud-Oldambt en het Klei-Oldambt, — het rechtsgebied der Stad, als Hunsingo, Fivelgo met Appingedam en Delfzijl, en het Westerkwartier, — Westerwolde of Wedde, vroeger als Heerlijkheid aan de Stad Groningen behoorende, — en het eiland Rottum. De tegenwoordige provincie bevat ééne stad en 56 gemeenten ten plattelande en is verdeeld in drie gerechtelijke Arrondissemementen en zeven kantons: Arrt. Groningen, met de kantons Groningen, Hoogezand en Zuidhorn; Arrt. Appingedam, met de k. Appingedam en Onderdendam; Arrt. Winschoten, met de k. Winschoten en Zuidbroek.

De provincie wordt begrensd ten noorden door de Noordzee en de Groninger Wadden, die vastland en eilanden scheiden, ten oosten door den Dollart en het koninkrijk Hannover, ten zuiden door Drenthe en ten westen door Friesland en de Lauwerzee; derhalve is zij de noordoostelijkste van de Nederlandsche provinciën. Bodem, stroomende wateren en kanalen werden in het algemeen gedeelte beschreven; aan de wegen is in de laatste jaren veel ten koste gelegd, de zand- en veenstreken in het zuid-oosten en zuid-westen zijn tegenwoordig nog het minst met kunstwegen doorsneden.

Op 42 vierkante geogr. mijlen of 230000 bunders wonen 208000 inwoners in 35000 woonhuizen; nog slechts één-achtste

ligt ongebruikt en de geringe uitgestrektheid der boschgronden maakt eene beplanting der daarvoor geschikte heidevelden dubbel wenschelijk. Het grootste deel van het gewest bestaat uit rijke kleipolders, die naar het noorden en oosten voortdurend in uitbreiding winnen, terwijl, zonderling genoeg, menig binnenpolder lager ligt dan de pas aan Dollart of Wadden ontwoekerde nieuwe gronden.

§ 87. De welvaart der bevolking is buitengemeen groot en geeft aan jong en oud eene eigenaardige onafhankelijkheid; misschien de terugwerking van den vroegeren toestand, toen enkele heeren het gros der bevolking, de landlieden, meer dan elders onder den duim hielden; de invloed van de stad was dan ook zeer groot, de oppermacht niet minder en de belangen van het platteland werden opgeofferd aan die der stad; de uitoefening van een aantal neringen werd bijvoorbeeld dáár verboden om het ter markt komen en den bloei hier te bevorderen. Ruim 90% der bevolking zijn protestantsch, 7½% roomsch-katholiek en ongeveer 2% israëlietisch; wellicht is in geen ander gewest de plattelands bevolking zoo aan goed volks-onderwijs gehecht, de uitkomsten zijn dan ook zeer gunstig, en tot voortzetting der studiën biedt niet alleen de hoogeschool in de hoofdplaats, maar nog menig andere inrichting goede gelegenheid; nergens treft men zulk een ontwikkelden boerenstand aan als in Groningen. Aan natuurschoon is het gewest in geen deele rijk en wegens de afgelegen ligging is het vreemdelingen-bezoek er niet groot; de nieuw aankomende bewoner is er dus ook niet zeer gezocht en wordt, zou men kunnen zeggen, een weinig gewantrouwd; maar later, als men zich overtuigd heeft, dat hij zoo kwaad niet is, en zich naar zeden en gewoonten schikt, keert het blaadje om, en een waarlijk welgemeend welkom wordt dan toegeroepen.

Onder de provinciale vermaken staat schaatsenrijden boven aan; dán vloeit het bloed sneller door de aderen en iedereen viert feest: daar de winterkoude hier eenigszins gevoeliger is dan in de meeste andere onzer gewesten, onderanderen ook wegens het gemis van beschuttende bosschen of hoogten, begeeft men zich op 't ijs als er in Holland nog niet aan kan gedacht worden.

§ 88. De bevolking houdt zich vooral bezig met **landbouw**, **veeteelt**, turfgraverij, **handel** en eenige nijverheid; de hoofdstad is nog altijd het ware centrum der provincie, dáár vereenigen zich de belangen der meeste bewoners, het handelsvertier is er het aanzienlijkst; de academie en velerlei andere instellingen geven haar ook in het wetenschappelijk opzicht overwicht; alle belangrijke kanalen en vaarwaters en de meeste wegen vereenigen er zich.

a) Landbouw. Deze bloeit hier nog krachtiger dan elders in Nederland, gedeeltelijk een gevolg van den rijken bodem, voorts van de uitmuntende zorgen aan de bewerking van den grond besteed, eindelijk van het eigenaardig provinciaal gebruik, het zoogenaamd bekleemrecht *); kenners uit alle oorden van Europa verklaren, dat nauwlijks in het beroemde Lombardije en het niet minder gunstig bekende Land van Waes (in Oost-Vlaanderen) de wedergade van zulk eene rijke productie wordt gevonden als Groningen oplevert, maar dat ook de moeite, welke de landbouwer zich getroost, die uitkomst verdient. Wáár zal men zich zooals dáár den arbeid getroosten om den nog niet uitgeputten, een el diep liggenden ondergrond naar de oppervlakte te werken; men noemt dat kleidelven. Wáár is de draineering der landen, de rijenteelt, de zorgvuldige wieding der akkers meer in zwang dan in Groningen, alwaar ook zeker in verhouding der overige gewesten de meeste landbouwwerktuigen van nieuwe vinding in gebruik zijn. Het is de eenige provincie van ons land waar het bouwland het weiland in bundertal overtreft (met één-vijfde). De belangrijkste oogsten zijn die van **haver**, **koolzaad**, garst, tarwe, rogge, aardappelen, boekweit en erwten en boonen; door eene oordeelkundige afwisseling der verbouwde gewassen verdwijnt het braakliggen bijna geheel. Slechts ruim een half percent van den bodem is aan hout-

*) Het bekleemrecht, eene soort van niet vervallende pacht, is het recht om eene zekere uitgestrektheid land tegen betaling eener jaarlijksche rente, die de eigenaar nimmer kan verhoogen, in gebruik te nemen en wel met recht van erfaling op dezelfde voorwaarden, mits de bekleemde meier den eigenaar eene vooraf bepaalde vergoeding betaalt, indien de erfaling op eene zijlinie overgaat, en mits het landgoed nimmer gesplitst wordt. De zekerheid van zelf (of de erfgenamen) de vruchten te plukken van al hetgeen men aan het land ten koste legt, noopt de Groningsche boer tot het aanwenden van moeiten en kosten, welke geen ander zich getroost, wanneer hij minder zeker van eene ongestoorde voortdurende pacht is.

teelt gewijd. De warmoezierderijen zijn er niet belangrijk, en de ooftteelt is ook nog niet algemeen in aanzien bij de landbouwers.

b) Veeteelt. Hoewel eerst in de tweede plaats tredende, is de veeteelt voor Groningen van veel belang; ruim 100000 runderen, meer dan 80000 schapen, 17000 varkens en bijna 30000 paarden vinden hier kostelijk voedsel, gedeeltelijk op de weiden en gedeeltelijk door de stalvoeding met allerlei gewassen. Het runderras is uitnemend goed, en vetweiderij en boterbereiding leveren de meeste voordeelen; ook het schapenras is gunstig bekend, terwijl van de paarden vrij veel uitgevoerd worden, ofschoon de zware kleigrond wegens de moeilijke bewerking aan het grootst aantal bezigheid verschaft.

Alleen in het zuidoosten op de zandgronden wordt de bijenteelt op groote schaal uitgeoefend; dáár is ook de fokkerij van pluimvee het belangrijkste. De visscherij kan in deze provincie geen middel van volksbestaan genoemd worden, ofschoon te Zoltkamp en aan de Eems-monding die tak van nationale nijverheid niet uit het oog verloren wordt; de binnenwateren zijn echter in het geheel niet rijk aan visch.

c) Veenderij. Deze levert aan velen een middel van bestaan op, en al zijn bereids een aantal hooge veenen geheel afgegraven, toch blijft er nog in het zuiden en oosten veel turf van goede hoedanigheid beschikbaar; vooral van het Stadskanaal onder Wildervank en Onstwedde wordt vrij wat lange of fabriek-turf afgevoerd; in 't geheel wordt ruim $3\frac{1}{2}$ millioen ton turf jaarlijks aan den man gebragt.

d) Handel. De rijke oogsten en de schoone veestapel zouden alleen reeds voldoende zijn een levendig verkeer te doen geboren worden, maar de bewoners dezer provincie schijnen zich reeds van vroege tijden af op den zeehandel te hebben toegelegd, en de scheepvaartkanalen, die het geheele gewest doorkruisen, bevorderden dien; de uitgebreide scheepsbouw in verscheiden oorden riep ook veel vertier in 't leven en zoo is menig dorp, maar vooral de hoofdstad, eene aanzienlijke handelsplaats geworden, ofschoon de zeereizen zich meestal tot westelijk en noordelijk Europa bepalen. Granen en zaden zijn de hoofd-artikels van uitvoer; ijzer, manufacturen, hout en mest worden veel ingevoerd. Van veel meer belang is echter de binnenlandsche handel in voortbrengselen

en niet minder aanzienlijk is de voorziening in de behoeften van het platteland door de stad Groningen, die zeer aanzienlijke markten bezit; Appingedam is ook eene druk bezochte marktplaats en Winschoten volgt daarin op den voet; bij de plaatsbeschrijving zullen wij nog met menige marktplaats kennismaken.

e) Nijverheid. Fabrieken bezit dit gewest niet vele, maar er werken evenwel enkele takken van nijverheid op eene wijze die afzonderlijke vermelding verdient; in de eerste plaats de scheepsbouw in Hoogezand, Veendam en naburige oorden, die jaarlijks bijna een honderdtal koffen en andere kleine zeeschepen oplevert, en met de aanverwante bedrijven vrij wat vertier aanbrengt; de olieslagerij, de wolkamerij, de kalkbranderij en steenbakkerij zijn mede niet van belang ontbloomt, terwijl de hoofdstad een aantal nijverheidstakken en handwerken ziet bloeien.

§ 89. **Groningen** met 36000 inwoners, draagt den stempel eener groote stad; niet alleen is zij ruim gebouwd en met flinke particuliere woningen versierd, maar de winkels en magazijnen zijn er groot en talrijk; zij is trouwens niet alleen hoofdstad van een bloeiend gewest, maar de eenige groote stad uren in den omtrek, derhalve het middelpunt van een uitgestrekt gebied en door de afgelegen ligging, meer nog dan andere plaatsen van gelijke grootte, geroepen in veler behoeften te voorzien; bovendien strekken de havens des winters tot ligplaats van talrijke schepen. Door het Reitdiep en Damsterdiep wordt een niet onbelangrijke handel met het buitenland onderhouden, meestal bestaande in uitvoer van de producten en aanvoer van grondstoffen en steenkolen; de zeer levendige binnenhandel wordt gesteund door de nijverheid van stad en omliggende plaatsen welke door goede water- en landwegen onderling in verbinding staan; onder de fabriekmatige werkplaatsen noemen wij: zeepziederijen, eene zoutziederij, likeurstokerijen, bierbrouwerijen en azijnfabrieken, een stoom- en verscheidene windkorenmolens, eene ijzergieterij, eene gasfabriek, eene machinale vlasspinnerij, eene koordfabriek, eene loodwitfabriek, olie- en chicoreimolens, gedeeltelijk met stoomkracht werkende; de nijverheid is dus nog beperkt, maar neemt steeds toe. Onder de handwerken zijn goud- en zilversmederijen in de eerste plaats te noemen.

Groningen is eene vesting; reeds in de 9de eeuw als bloeiende handelstad bekend, werd zij in de twaalfde ommuurd, in 1698 door Coehoorn versterkt en thans is zij, geholpen door eene inondatie-linie, het belangrijkste vaste punt in het noord-oosten van ons rijk. De fraaie marktplaatsen zijn zeer ruim en prijken met enkele schoone gebouwen, zooals de Groote- of Martinikerk, met een toren van 91 el hoogte, en het sierlijk stadhuis; het provinciehuis, het nieuwe academiegebouw, het doofstommen-instituut en verscheidene andere goede gebouwen liggen in andere stadsgedeelten; niet minder noemenswaardig zijn de kabinetten van landbouwkundige werktuigen en van natuurlijke historie, de bibliotheek en de kruidtuin. Op fraaie omstreken kan de stad zich niet beroemen, ofschoon er eenige zorg wordt gedragen voor de instandhouding van het Sterrebosch aan de zuidzijde.

De landbouwkundige school is gevestigd te Haren, een uur van de stad; deze fraaie gemeente telt ongeveer 3000 inwoners en bezit een aantal buitengoederen.

§ 90. Ten zuidoosten der hoofdstad liggen de zes welvarende veenkoloniën Hoogezand, Sappemeer, Veendam, Wildervank, Oude- en Nieuwe Pekela, waarbij tegenwoordig nog gevoegd moet worden eene zevende, het onder Wildervank en Onstwedde behoorend Stadskanaal, dat steeds verder in de veenen doordringt en de Hannoversche grenzen nadert; zij zijn alle rijke en fraaie dorpen, langs vaarten en wegen uitgestrekt, waar landbouw zich aan scheepsbouw paart; behalve een vijftigtal scheepstimmerwerven vindt men er veel bedrijvigheid door houtzaagmolens, oliemolens, kalkbranderijen, steen- en pannenfabrieken, aardappelenmeelfabrieken en branderijen, en eene ijzergieterij; deze gemeenten zijn dan ook zeer volkrijk: Hoogezand telt ruim 7000, Sappemeer bijna 4000, Veendam 9000, Wildervank 7000, Oude- en Nieuwe-Pekela ieder 4 tot 5000 inwoners, die ook de ontwikkeling van den geest niet verwaarloozen, gelijk onderanderen blijkt uit de zeevaartkundige school te Veendam; jaarlijks worden op de werven dezer gemeenten wel zeventig zeeschepen gebouwd, en meer dan 750 scheepsgezagvoerders behooren er te huis.

Wij zijn de zandgronden van het Westerwolde genaderd, alwaar mede over het algemeen veel welvaart heerscht, al gren-

zen zij aan het Bourtanger-moeras, te midden waarvan de eenzame schans van dien naam lag, welke thans als vestingwerk is opgegeven; van meer belang zijn er de gemeenten Wedde, Vlagtwedde, Onstwedde en Bellingwold. — Winschoten is eene bloeiende platteland-stad van 5000 inwoners, in het Old-Ambt aan drukke waterwegen gelegen, de omstreken zijn er vruchtbaar en boomrijk; nevens den levendigen handel vindt men er nog al industrie, eene gasfabriek, steenbakkerijen, oliemolens, tabaksfabrieken en eene groote bierbrouwerij. Een uur ten westen van Winschoten ligt het gehucht Heiligerlee, vermaard in de geschiedenis, omdat daar Graaf Adolf van Nassau 21 Mei 1568 sneuvelde als eerste slachtoffer van den tachtigjarigen strijd; een eenvoudig gedenkteeken werd er ter herinnering in 1816 opgericht en ingewijd.

Ten noordoosten van deze plaats ligt eene merkwaardige streek; de vruchtbaarheid spant hier de kroon: Finsterwolde met 2000 en Beerta met 3500 zielen zijn er de aanzienlijkste gemeenten; vooral is het dorp Nieuw-Beerta vermaard door de kostbare en smaakvolle landhoeven der rijke landleiden, die hunne bezittingen uitbreiden door grond-aanwinning in den wijden Dollart.

Delfzijl is eene niet onbeduidende vesting aan de breede Eemsmonding, maar een klein stadje van 1600 zielen, ofschoon de gemeente met een paar aanhoorige dorpen wel 5000 bewoners telt; het bezit eene vrij ruime haven en de levendigheid is er dikwijls groot, wanneer tegenwind vele schepen noopt hier binnen te vallen; de zeehandel der plaats is ook van eenig belang door den aanvoer van hout, teer, graan en zaad.

Veel bloeiender nog is het vlek Appingedam, een uur ten westen van Delfzijl aan het Damsterdiep, met 2000 inwoners in de kom en dubbel zooveel in de geheele gemeente; de markten zijn er aanzienlijk en vooral de paardenmarkten algemeen bekend.

Het rijke kleiland van Groningen tusschen Reitdiep, Noordzee en al de reeds genoemde oorden gelegen, van ouds Hunsingo en Fivelgo, is bezaaid met welvarende dorpen, welke echter uitsluitend belang inboezemen door den welslagenden landbouw; in zeer enkelen heerscht industrie, zooals te Zuidbroek met 2000 zielen; Noordbroek is slechts weinig grooter; in het uitgestrekt Slochteren met ruim

7000 zielen zijn veel veenderijen en in de omstreken liggen de meeste buitengoederen der rijke stadbewoners, vooral rondom het vriendelijk gelegen dorpje Harkstede; Baflo, Bedum, Bierum, Eenrum, Kantens, Leens, Loppersum, Middelstum, Midwolda, Muntendam, Scheemda, ten Boer, Termunten, Uithuizen en Uithuistermeeden, Ulrum en 't Zandt zijn alle landelijke gemeenten van tusschen de 2000 en 4000 zielen, waaronder het tot de gemeente Bedum behoorend dorp Onderdendam eene bijzondere vermelding verdient, omdat het als middelpunt van het uitgestrekte platteland ten noorden van Groningen kan gelden; kalkbrandery, steenbakkerij en draineerbuizen-vervaardiging houden veel handen in deze streken bezig. Aan den westelijken uithoek ligt Zoltkamp, alwaar eenige bedrijvigheid heerscht door de visscherij en het vertier dat de haven verschaft.

Het voormalig Westerkwartier, ten westen van het Reitdiep en de hoofdstad, is in het noorden met geen minder rijken kleibodem gezegend: Aduard en Oldenhove tellen meer dan 2000 bewoners, maar levendiger is het centrale dorp Zuidhorn met 2000 zielen, evenals Grijskerk met 3000 ingezetenen aan den grooten weg naar Friesland gelegen; het uitgestrekt Grootegast telt bijna 4000 inwoners en ligt iets zuidelijker, reeds gedeeltelijk op den hoo-gen grond, alwaar wij ook de aanzienlijkste en bloeiendste gemeente van dit kwartier vinden, namelijk de Leek met ongeveer 5000 zielen, nabij de Drenth'sche grens, waar veel veenderijen in ontginning zijn en drukke veemarkten worden gehouden, vooral in het daaronder behoorend dorpje Tolbert of 't Oldebert; naar de Friesche grenzen ligt de bijna 4000 inwoners bevattende gemeente Marum.

Het eilandje Rottum ligt te midden van zandbanken, slechts door zeer ondiepe Wadden gescheiden van de noordkust van Groningen; het eilandje wordt alleen door een strandvoogd en zijn gezin bewoond en is natuurlijk zeer onbeduidend; veel eieren worden er ingezameld, want tallooze scharen watervogels leggen die hier in menigte. De zeevloed en wijzen telkens de gedaante van dit eiland.

II. FRIESLAND.

§ 91. Het tegenwoordig Friesland tusschen Fliestroom en Lauwers is als stamland der van Rijn- tot Wesermond wonende Friezen te beschouwen en als Heerlijkheid in 1524 ingelijfd in het Rijk van Karel V; tot de Unie van Utrecht in 1579 toegetreden, is het de eenige provincie, die onafgebroken onder een stadhouderlijk bestuur is gebleven, meestal met Groningen, doch tot 1747 bijna altijd afgescheiden van 't stadhouderschap der overige vijf gewesten; het bestaat uit de volgende deelen: het kwartier Westergo, bijna de geheele westelijke helft der provincie met de 8 steden Franeker, Harlingen, Bolsward, Sneek, IJlst, Workum, Hindeloopen en Stavoren, en 9 plattelandsgemeenten, — het kwartier Oostergo, het noordoostelijk gedeelte, met de 2 steden Leeuwarden en Dokkum, en 11 plattelandsgemeenten, — het kwartier Zevenwolden in het zuiden en oosten, met de stad Sloten en 10 plattelandsgemeenten te zamen 11 steden en 30 plattelandsgemeenten *): voorts de eilanden Ameland, eene vroeger van de republiek onafhankelijke heerlijkheid, en Schiermonnikoog. De tegenwoordige provincie is verdeeld in drie gerechtelijke arrondissementen en veertien kantons: Arrt. Leeuwarden met de kantons Leeuwarden, Rauwerd, Harlingen, Berlikum, Holwerd, Dokkum en Bergum; Arrt. Sneek met de kantons Sneek, Bolsward, Hindeloopen en de Lemmer; Arrt. Heerenveen, met de kantons Heerenveen, Beetsterzwaag en Oldeberkoop.

De provincie wordt begrensd ten noorden door de Noordzee en de Wadden, die vastland en eilanden scheiden, — ten oosten door de Lauwerzee, Groningen en Drenthe, — ten zuiden door Drenthe, Overijssel en de Zuiderzee, welke laatste ook de westzijde bespoelt. Grond en wateren werden in het algemeen gedeelte beschreven, en omtrent de wegen moet worden opgemerkt dat, hoewel eerst in 1829 met den aanleg van straat- en grintwegen een begin is gemaakt, thans reeds

*) Daar de belangen van stad en land vooral vroeger nogal uit elkander liepen, en deze steden en gemeenten (vroeger grietenijen) gezamenlijk de gemeenschappelijke belangen beraamden, is ongetwijfeld de spreekwijze „hij wil het op zijn elf-en-dertigst hebben” dat is *volmaakt*, van dit bestuur afkomstig.

bijna alle dorpen aan zulke harde wegen liggen en het net, vooral in de noordelijke kleistreken, hoe langer zoo rijker wordt.

Op ongeveer 60 vierkante mijlen of 327500 bunders leven 275000 inwoners in ruim 50000 huizen; nog slechts één-veertiende ligt ongebruikt en kwalijk één-veertigste is met bosch beplant, meestal in het voormalig kwartier van Zevenwolden, zoodat het noorden en westen onafgebroken vergezichten aanbiedt. Het grootst gedeelte van Friesland bestaat uit rijke kleigronden, in het noorden bouwland, in het westen wei- en hooiland, naar het zuidoosten in veenen zandgronden overgaande en dáár talrijke meren en veenplassen bevattend. Voor een goed deel ligt de bodem zeer laag, en daar duinen ontbreken is de geheele provincie aan de zeezijde door dijken omgord, welke vooral langs de westkust buitengemeen sterk zijn gemaakt, omdat hier het gevaar bij westelijke stormen grooter is dan aan de door ondiepe Wadden begrensde noordkust, alwaar veel land wordt aangewonnen.

§ 92. Van de bevolking is 90% protestantsch, 9% roomsch-katholiek en 1% israëlietisch; het onderwijs is algemeen en vooral in Leeuwarden, Sneek, Harlingen en Dokkum wordt bijzondere zorg gedragen om in alle eischen te voorzien. Als men den kostelijken grond van het grootst gedeelte der provincie in aanmerking neemt, zou men meenen dat algemeene welvaart onvermijdelijk is, en evenwel is dit niet zoo onvoorwaardelijk het geval; het meerendeel der landerijen is het eigendom van groote grondbezitters, die veelal, bij openbare verpachting, die gronden aan den meestbiedenden huurder (gewoonlijk voor 7 of 8 jaar) afstaan; zij trekken er dus de grootste voordeelen van, en de landbouwer zelf is meer afhankelijk van goede oogsten en goede marktprijzen; een ander niet onbelangrijk gedeelte is in zulke kleine brókstukken verdeeld, dat velen dier kleine boeren er zelfs geen koe op kunnen nahouden en 's winters armlastig worden; in geen gewest is de armenbelasting dan ook zoo drukkend als in Friesland. Toch is ieder Fries, rijk of arm, nog onverbasterd: vastheid van karakter, liefde voor vrijheid en gehechtheid aan den geboortegrond, paren zich nog als van ouds aan eene fierheid, welke geene onverdiende miskenning duldt. Evenals de Groninger zal de Fries den vreemdeling niet ter-

stond als bekende. behandelen, eerst later leert deze zijne oprechtheid en gastvrijheid waardeeren en wordt de vriendschap voor goed gesloten. Hoewel in de laatste jaren vooral door het verkeer met vreemdelingen de zeden, met name in de steden en groote dorpen, veel gewijzigd hebben, vindt men er nog veel degelijkheid en eenvoudigheid, de hoofd-eigenschappen der vroegere geslachten, en die kenmerkende karaktertrekken moesten wel lang onveranderd aanwezig blijven, omdat de eigenaardige taal een hinderpaal voor vreemden invloed was; thans kent ieder Friesch het Nederlandsch, al bedient hij er zich niet dagelijks van.

Het landschap biedt vrij veel afwisseling aan, met name in het zuiden en oosten; als men de rijke bouwakkers in het noorden en de breede strook weilanden in het midden en westen, met zindelijke dorpen gestoffeerd, verlaten heeft, betreedt men het meer- en boomrijk, zandig en veenachtig zuidoostelijk gedeelte, dat menig fraai bosch aan 't oog vertoont en met een aantal schoone buitengoederen prijkt; vooral rondom Beetsterzwaag en in het Oranjewoud zal men zich verrast vinden door liefelijke partijen, terwijl het heuvelrijk Gaasterland eene afwisseling van meer en bosch is. Bloeiende boekweitvelden nemen in de zoogenaamde woudstreken de plaats in van het koolzaad of de tarwe der kleipolders, maar zijn niet minder geschikt het oord te verfraaien.

Onder de eigenaardigheden van dit gewest zijn de harddraverijen te rangschikken, die de belangstelling van jong en oud gaande maken en waartoe menig stad of dorp prachtige premiën uitlooft; soms geschiedt de mededinging met paard en chais, doch langzamerhand treedt dit volksvermaak op den achtergrond sedert elders de minder doeltreffende wedrennen in zwang zijn geraakt. Gelukkig behoeft men dit nog niet te zeggen van de hardrijderijen op schaatsen: als de wintervorst zijne bruggen gelegd heeft, geraakt die liefhebberij in vollen gang en ziet men niet alleen mannen in enkele seconden dozijnen ellen achter zich laten, maar allerlei grappen paren zich daaraan; maskeraden, wedstrijden van mannen, vrouwen en van jonge paartjes, dat het een lust is om te aanschouwen. Een goed schaatsenrijder hecht er aan zich te kunnen beroemen de Friesche steden op één dag te hebben bezocht: in zulk een tijd is elk in de weêr, vroolijkheid en opgewektheid straalt van elks gelaat.

Nog meer dan in Groningen is die liefhebberij 's winters aan de orde van den dag; bijna geen enkel der 357 dorpjes kan men opnoemen, dat niet door eene vaart te naderen is, en zoo is het van tijden her de gewoonte dat vrienden en bloedverwanten elkander op schaatsen bezoeken en de bezigheden op zulke dagen voor die vlugge lichaamsbeweging moeten achterstaan.

§ 93. De **veeteelt, landbouw, veenderij, visscherij, handel** en sommige takken van nijverheid verschaffen leven en vertier; de welvaart komt overal te voorschijn, in stad en in dorp, en sedert de handelsbetrekkingen met Engeland zich hebben uitgebreid, bezit de landbewoner een prikkel te meer om aan den rijken grond te ontwoekeren wat deze kan voortbrengen; de handel en de markten der steden zijn verlevendigd, en hetzelfde gewest alwaar vroeger de leer werd gehuldigd, dat afsluiting het welzijn bevorderde, begroet thans met onverholen vreugde den aanleg van verschillende spoorweglijnen.

a) Veeteelt. Hier vinden wij op de rijke graslanden het krachtigst **rundvee** grazen en het aantal is ook grooter dan elders in ons land: 206000 runderen vormen den rijkdom van den boerenstand in het midden en westen. Op de Friesche markten werden in 1862 ruim $7\frac{1}{4}$ millioen pond boter en ruim 2 millioen pond kaas aangebracht; — 100000 schapen van uitnemend goed ras nemen toe op den kleigrond, doch verminderen in aantal op de heidevelden, die meer en meer ontgonnen worden; het aantal varkens is geringer dan in de andere provinciën en beloopt 11000 stuks; bokken en geiten zijn er mede weinig. Wegens de paarden treedt Friesland meer op den voorgrond: de zware kleigrond vordert veler hulp, maar vrij wat uitvoer van het statige, meestal pikzwarte ras vindt plaats, en er worden goede prijzen voor bedongen; het aantal bedraagt ruim 23000. De weiden zijn zoo overvloedig dat niettegenstaande den belangrijken vee-stapel nog een groot aantal runderen van buiten af wordt aangevoerd, om in Friesland vetgemest te worden; er wordt jaarlijks dan ook 4 tot 500 millioen pond hooi gewonnen. Behalve een 100000-tal hoenders is de fokkerij van pluimvee niet zeer aanzienlijk, maar zeer gewichtig is de opbrengst der eendekooien in deze provincie verspreid.

Door de teelt van koolzaad en de heideplanten is de bijenteelt voor velen van belang, doch geen hoofdzaak.

De talrijke meren maken de jacht op waterwild zeer voordeelig en op de bouwgronden zijn hazen en patrijzen het geliefkoosd doel der jagers.

b) Landbouw. Ten noorden van de hoofdstad Leeuwarden ligt bijna al het bouwland, op den langzamerhand ingepolderden kleibodem; vooral het Bildt, dat pas sedert twee eeuwen is ingedijkt, moet in de eerste plaats genoemd worden. Het braakliggen wordt tegenwoordig meestal vermeden door een oordeelkundigen wisselbouw der hoofdproducten: bijv. het eerste jaar sterk gemest voor koolzaad, het tweede jaar volgt tarwe of wintergerst, het derde erwten, boonen of aardappelen, het vierde eindelijk chicorei of vlas. Op de gemeenlijk 30 tot 40 bunders groote pachthoeven worden, wegens den zwaren grond, bijna evenveel paarden als runderen aangehouden en de opbrengsten zijn uitnemend, maar de voordeelen worden zeer ongelijk verdeeld door de verbazend hooge pachten; overal ziet men verbeteringen aanbrengen, ofschoon de onzekerheid, of men na verloop van 5 à 7 jaren weder huurder wordt, die belemmert; sedert de wegen algemeen verbeterd zijn, is de ontwikkeling van den landbouw evenwel allerwege duidelijk zichtbaar. Het spreekt van zelf dat op den zandgrond de landbouw op geheel andere wijze wordt gedreven, daar legt de boer zich ook meer op houtteelt toe. De verhouding van het bouwland tot het grasland is in Friesland als 1 tot 4; toch zijn de oogsten hoogst belangrijk en wel vooral van **tarwe**, **koolzaad**, haver, rogge, gerst, boonen en erwten, boekweit, aardappelen, **cichorei** en vlas. Warmoezerij en ooftteelt zijn er nog weinig ontwikkeld.

c) Veenderij. De verveeningen zijn hier zeer gewichtig en geven, gedurende verscheidene maanden, aan nagenoeg 7000 personen werk; zij hebben echter hare grootste hoogte bereikt. Vooral rondom Heerenveen wordt de meeste baggerturf uit lage veenen gewonnen, de meer oostwaarts liggende hooge veenen zijn van weinig minder belang. Men kan de opbrengst der lage en hooge veenderijen schatten ieder op ruim 2 miljoen ton turf.

d) Visscherij. Zoowel de zee- als de binnenvisscherij is niet onaanzienlijk; de kustvisschers van het eiland Ameland

en van Nes, Wierum, Paesens en het Moddergat vangen met hun 40tal vaartuigen vooral aanzienlijke hoeveelheden schelvischen, voorts schollen, tongen en kabeljauwen; ook is de schelpenvisscherij op de Wadden niet van belang ontbloot. Een blik op de kaart doet zien dat de binnenwateren aanzienlijk genoeg zijn om veel visch te kunnen bevatten; dit is dan ook werkelijk het geval, en de winstgevendste zaken worden gemaakt met de palingvangst te Gaastmeer, Heeg en Workum, die eenen aanmerkelijken handel op Engeland in 't leven heeft geroepen; de uitvoer bedraagt immers van die vischsoort jaarlijks wel een ton gouds of meer.

e) Handel. Zooveel vaarten en zooveel wegen roepen een levendig binnenlandsch verkeer te voorschijn, vooral te Leeuwarden en Sneek is het marktbezoek verbazend toegenomen, en met de welvaart op het platteland vermenigvuldigden zich ook de behoeften. Velerlei zijn de artikelen die ter markt worden gebracht of de schipperij bezig houden, maar turf, boter, kaas en granen zijn van het meeste belang. De buitenlandsche handel is tegenwoordig bijna geheel gericht op Harlingen, dat uitnemend voor de scheepvaart is gelegen en door eene meer en meer toenemende stoombootvaart een der aanzienlijkste zeehavens van ons land werd; Dokkum, Workum, Stavoren, Lemmer en Makkum nemen ook deel aan den buitenlandschen omzet: boter, kaas, rundvee en schapen, steenen en dakpannen, cichoreiwortelen, graan, wild en visch worden uitgevoerd, terwijl hout, zout, steenkolen, granen en talk worden aangevoerd.

f) Nijverheid. Als veeteelt en landbouw hoofdzaken zijn, treedt natuurlijk de industrie minder op den voorgrond, maar toch is zij verre van onbeduidend en met de handwerken of gewone ambachten verschaffen de fabriekmatige inrichtingen, al zijn er geene op groote schaal, aan velen brood en ruime verdiensten. Eigenaardig zijn de ruim 80 cichoreidrogerijen en de Jouster hangklokvervaardiging, zeer bloeiend de 120 goud- en zilversmederijen met smaakvolle magazijnen in de steden; voorts noemen wij een groot getal houtzaag-, olie-, koren-, gort- en pelmolens, steen- en pannenbakkerijen, kalkbranderijen, touwslagerijen, scheepstimmerwerven, zeilmakerijen, molenmakerijen, leerlooierijen, blokmakeijen en tabaksfabrieken; de overige takken van nijverheid

zullen bij de plaatsbeschrijving vermeld worden, wanneer zij eenigszins belangrijk zijn.

§ 94. De hoofdstad **Leeuwarden** werd in de twaalfde eeuw als zeestad aangelegd, want toen drong de Noordzee tusschen Ameland en Terschelling nog zoo diep landwaarts in, thans is zij een aan breede vaarten liggend centrum van straat- en spoorwegen, de drukste marktplaats van ons land, alwaar de halve bevolking der provincie ter markt komt; wegen en vaarten zijn dus telken vrijdag met wagens en schuiten bezaaid en de 26000 inwoners verheugen zich in een groot vertier; de stad is netter gebouwd dan eenige andere van die grootte en maakt door de fraaie winkels en sierlijke particuliere woonhuizen een aangenamen indruk, al zijn de straten en grachten niet breed en niet kaarsrecht; het koninklijk paleis — deze stad is de tweede residentieplaats van Nederland — is eenvoudig, stadhuis en paleis van justitie zijn bezienswaardiger; bekend zijn de strafgevangenis en het uitgestrekte en rijke St. Antonie-gasthuis. De kerken zijn er niet buitengemeen fraai, doch de dikke Oldehoofster-toren is merkwaardig wegens de oudheid; binnen de in wandelingen herschapen stadswallen ligt de veel bezochte Prinsentuin, thans een uitspanningsoord; op een voormalig bastion is de nieuwe kazerne Prins Frederik gebouwd, en buiten de grachten treft men de voorsteden 't Vliet, Oud-Galileën en Camstraburen, en het fraaie kerkhof aan. Binnenlandsche handel is de hoofdbron van welvaart, maar de nijverheid brengt ook hêt hare bij door eenige olie- en houtzaagmolens, goud- en zilver-smederijen, sigaren- en tabaksfabrieken, zeepziederijen, eene zoutziederij, eene ijzergieterij en eene aanzienlijke pianofabriek; ook de ambachten houden gelijken tred met de toenemende behoeften. Leeuwarden ligt in het zuidwesten van Oostergo dat zich tot de Lauwerzee uitstrekt en nog bevat de stad

Dokkum, welke te midden van de rijkste bouwlanden aan het groot scheepvaartkanaal ligt, dat de Lauwerzee over Leeuwarden met de Harlinger haven verbindt; de Dokkumer-nieuwezijlen aan de oostelijke monding van het diep zijn kolossale sluiswerken; de stad zelve verheugt zich in eenigen buitenlandschen handel en een levendig binnenlandsch verkeer, doch bezit, behalve drie bierbrouwerijen, eene zeepziederij, eene zoutziederij en enkele olie- en houtzaag-

molens, weinig of geene fabrieken; de Martinikerk en vooral het deftig stadhuis zijn bezienswaardig; als eene bijzonderheid vermelden wij hier eene algemeene of vereenigde christelijke gemeente. Er zijn 4500 inwoners.

In de elf plattelandsgemeenten van Oostergo liggen een aanmerkelijk aantal aanzienlijke dorpen; in de kleistrecken komen vooral in aanmerking: Holwerd met het veer op Ameland; Ferwerd, Hallum, Ternaard en Anjum, een aantal cichoreidrogerijen en steen- en pannenbakkerijen zijn in die streek verspreid; meer zuidwaarts liggen: Akkerwoude met cichoreibereiderij en het door landgoederen omringd, 2500 zielen tellend, Kollum; Buitenpost nabij de Groninger grenzen met veel doortocht; Bergum bij het meer van dien naam in een met buitenplaatsen gesierd landschap en bijna 3000 inwoners; Dragten een zeer aanzienlijk vlek van ruim 4000 zielen, met houtzaag- en olie-molens, kalkbranderijen en markten; meer westwaarts het scheeprijke Grouw, bloeiend door boterhandel, scheepsbouw, houtzagerij, zeilmakerij en leerlooierij, 2000 inwoners tellend; zoowel hier als elders zijn de hoofdbestaanmiddelen dezer streek vee-teelt, landbouw en veenderijen.

§ 95. De meeste steden liggen in Westergo, dat in het zuiden meerrijk is, grootendeels graslanden bevat en waar derhalve vee-teelt en zuivelbereiding het hoofdbestaanmiddel uitmaakt, terwijl het noorden door prachtige bouwlanden uitmunt; men vindt er de steden:

Harlingen, de welvarendste zeehaven van geheel Friesland en door den aanleg der spoorwegen nog beter toekomst te gemoet gaande; de nieuw gebouwde havenwerken blijken reeds te klein te zijn, terwijl de stad aan de landzijde op uitbreiding bedacht is. De bevolking belooft 10000 zielen en houdt zich vooral bezig met het levendig verkeer der zeeschepen en der stoomvaart op Engeland; vier binnenvaarten vereenigen zich in de breede binnenhaven, alwaar 's winters een aantal vaartuigen eene veilige ligplaats zoekt; ruim 600 zeeschepen komen jaarlijks met hout, ijzer, steenkolen, granen, zaden en ruw zout uit het buitenland, en vertrekken derwaarts met voortbrengselen van het gewest. Die beweging zal trouwens nog gestadig toenemen, want de ligging der stad is allergunstigst; slechts zeldzaam belemmert het ijs den toe-

gang, en het grootst verkeer met Holland vindt ook over deze haven plaats. Vier gewichtige zoutziederijen zijn de belangrijkste fabrieken der stad, in wier onmiddellijke omstreken eenige houtzaag- en oliemolens, steen- en pannenfabrieken, cichoreidrogerijen en kalkbranderijen liggen; eene stoomfabriek van werktuigen, eene ijzergieterij en verscheidene met de scheepvaart in verband staande industrieën paren zich hieraan. De Groote kerk is een der fraaiste van Friesland en het prachtig stadhuis prijkt in de raadkamer met de portretten der Friesche Stadhouders. Ten zuiden der stad staat op den zeedijk de Steenen man, een gedenkteeken opgericht ter eere van den Spaanschen Landvoogd Caspar Robles, die veel ten koste legde aan de dijken en vaarten van het gewest. Er is eene goede en druk bezochte school voor de zeevaart.

Franecker ligt aan de vaart en den spoorweg van Harlingen naar de hoofdstad en is tegenwoordig eene welvarende landstad, met eene fraaie kerk en het voormalig academiegebouw, thans tot provinciaal krankzinnigenhuis ingericht; de 6000 inwoners houden zich meer op met handel dan met nijverheid. Bekend is het in 't laatst der vorige eeuw verwaardigd planetarium, vooral omdat een eenvoudig wolkenmer, Eise Eisinga van Dronrijp, het samenstelde.

Bolsward ligt iets zuidelijker aan de vereeniging van meerdere vaarten, heeft drukke markten en 4500 inwoners, die bezigheid vinden in steen-, pannen- en pottenbakkerijen, eene zwartverwerij en drukkerij, eene leerlooierij en eene wolwasscherij; binnen de hooge in plantsoenen herschapen wallen is de Groote kerk, de fraaiste van Friesland, bezienswaardig, vooral ook om den schoonen predikstoel en ander snijwerk, en de gedenkteeken van den Frieschen dichter Gijsbert Japiks en enkele voorname Friesche familiën; het stadhuis is mede bijzonder sierlijk.

Sneek is eene levendige handelplaats, net, welvarend en gewichtig door de aanzienlijke boter- en kaasmarkten, te midden van veerijke weiden gelegen; oliemolens, potten- en steenbakkerijen, kalkbranderijen, eenige wollenstoffen-weverijen en wasscherijen benevens twee zeepziederijen en eene bierbrouwerij vertegenwoordigen hier de nijverheid. De zee-schuimer Lange Pier ligt hier begraven in de Groote kerk; deze is fraai, maar de overige publieke gebouwen zijn zeer

eenvoudig. Bekend zijn de jaarlijksche hardzeilpartijen op het Sneekermeer beoosten de 9000 inwoners tellende stad.

Het onbelangrijk stadje IJlst ligt een uur zuidwestelijk van Sneek; de 1500 inwoners bestaan van landbouw, handel, houtzagerij en scheepsbouw.

Workum bestaat uit 2 straten en een paar steegjes benevens een fraai marktplaats, doch telt toch nog 3500 inwoners, met inbegrip van den zoogenaamden Klokslag van Workum; door eene vrij lange haven met de Zuiderzee verbonden, drijft het eenigen zeehandel, maar veel gewichtiger is het binnenlandsch verkeer op de omringende meren en vaarten; er zijn verscheidene potten- en pannenfabrieken, oliemolens, kalkovens, eene taanderij, eene stijfselfabriek en eene huidenzouterij.

Veel onaanzienlijker is het nauwelijks 1000 zielen bevattend Hindeloopen, dat slechts overblijfselen van vroegere grootheid vertoont, doch voorheen merkwaardig was wegens de eigenaardige kleeding der vrouwelijke bevolking; hoewel de haven aan de Zuiderzee verstrand is, woont er nog een aantal welgezetten families en staan er nog enkele flinke woonhuizen, die echter dikwijls minder waard zijn dan de schatten aan oud porcelein en versierselen welke zij vroeger bevatten.

Stavoren aan den zuidwestelijksten hoek telt 600 inwoners en was nog erger in verval dan Hindeloopen, maar herleeft eenigszins, doordien de haven weder genaakbaarder is dan vroeger, toen het Vrouwezand den toegang geheel belemmerde; de kapitale zeesluis is zeer gewichtig voor de afwatering van het gewest.

Ten plattelande trekt het noordelijkst gedeelte het eerst de aandacht: de burgerlijke gemeente het Bildt met de dorpen St. Jacobi-, St. Anna- en Lieve Vrouwe Parochie, telt niet alleen 7000 inwoners, gelijk kleeding, tongval en lichaamsbouw aanduiden grootendeels van Hollandschen oorsprong, maar de rijke landhoeven zijn vermaard. Het fraaie dorp Berlikum met 1650 inwoners; Beetgum en Menaldum beide iets kleiner; het neringrijk Dronrijp aan den grooten weg van Leeuwarden naar Harlingen met steenbakkerijen en cichoreibranderijen, 1700 inwoners tellende; Minnertsga en Sexbierum, ieder met 1200 tot 1300 ingezetenen, — liggen alle met een aantal andere welvarende dorpen

op den bouwgrond. In de zuidelijker weidestrecken zijn vooral noemenswaardig: Arum en Witmarsum, beide met ongeveer 1200 zielen, het laatste dorp met de kleine Doopsgezinde kerk waarin reeds Menno Simonsz predikte; het kleine dorpje Wieuwerd met een grafkelder onder de Hervormde kerk waarin de lijken niet vergaan maar verdrogen; Wommels met veel doortocht en welvaart; het vlek Makkum met 2000 zielen, eene haven aan de Zuiderzee, eenigen hout-handel, scheepstimmerwerven, kalkovens, pannen- en tegelbakkerijen, olie- en papiermolens; Koudum, hoog gelegen tusschen breede meren, met fraaie koepelkerk en 1200 inwoners; het zonderling aangelegd Molkwerum »Friesland's doolhof"; de veenrijke dorpjes Oudega en Nijega bij het Fluessen-meer; Heeg, met 1200 zielen, scheepstimmerwerven en aanzienlijke palingvangst op het Heeger-meer; ten zuiden daarvan Wordsend met 1800 inwoners, scheeprijk en welvarend door werven en touwslagerij en handel op de Oostzee.

§ 96. Op den veenbodem en de zandgronden van het Zevenwolder kwartier vinden wij slechts ééne kleine stad: Sloten met nog niet 1000 zielen, te midden van druk bevaren meren, plassen en vaarten; belangrijker is het welvarend, ruim en net gebouwd vlek Heerenveen, met ruim 4000 inwoners, een middelpunt van vaarten en groote wegen, tegenwoordig Arrondissements-hoofdplaats; omringd van veenderijen, heeft het een levendigen handel en eenige fabrieken, zooals houtzaagmolens, leerlooierijen en oliemolens; het Oranjewoud met verscheiden sierlijke buitengoederen ligt slechts een uur zuid-oostelijker; de Boven- en Beneden-Knippe zijn welvarende veenkoloniën en in Nije-Haske, aan de andere zijde van Heerenveen met ruim 1500 inwoners, is veenderij ook hoofdzaak; het welvarend dorp Akkrum is even bevolkt, en Oldeboorn telt wel 1800 zielen, beide bestaan hoofdzakelijk van vesteelt; in een boschrijk en met buitengoederen prijkend oord ligt het fraai dorp Beetsterzwaag en nog oostelijker treft men de bloeiende veenkoloniën bij Haule en Haulerwijk aan; te midden der hooge veenen en zandgronden in het zuid-oosten der provincie liggen verschillende groote dorpen, zooals Donkerbroek, Appelscha, Oosterwolde en Noordwolde, dat wel 2600 inwoners telt, waaronder een aantal hutbewoners, afkomstig uit de na-

burige Koloniën van Weldadigheid. Gorredijk is een scheeprijk vlek met 1750 inwoners, van handel, landbouw en veenderij bestaande, er is voorts een stoommeel- en pelmolen en een houtzaagmolen; aan den grooten weg van Leeuwarden naar Overijssel ligt het net en levendig Wolvega met 1700 inwoners; noordelijker Joure, een zeer goed gebouwd, welvarend vlek van ongeveer 3000 inwoners, met eene kopergieterij, eene oliemolen en eene cichoreifabriek, eene uitgebreide boomkwekerij en veel vertier door handel en markten; hier worden de bekende Friesche hangklokken vervaardigd. Aan de Zuiderzee ligt het neringrijk, 2800 zielen tellend vlek de Lemmer, met eene zeevaartkundige school, zeilmakerijen, touwslagerij, scheepsbouw, houtzaagmolens en bokkingrookerijen, de buitenlandsche handel bepaalt zich tot aanvoer van hout en enkele andere artikelen uit Noorwegen en Londen; aanzienlijke veenen liggen in de omstreken. Balk, de hoofdplaats van het meer- en boomrijk Gaasterland, is fraai en levendig en telt 1400 inwoners; hier liggen eenige uitgestrekte landgoederen, waaronder Rijs het belangrijkste is; zuidwaarts rijst de grond tot heuvels naar het Oldemirdumer Klif aan de Zuiderzee, en niet ver vandaar, onder Mirns, ligt de Wilde-markt, een stuk land midden in de bosschen, waarop een jaarmarkt wordt gehouden.

§ 97. Het eiland Ameland ligt ten noorden van Friesland en is door duinen tegen de Noordzee-golven beschut; het bevat de dorpen Hollum, Ballum, Nes en Buren, en de 2000 inwoners houden zich zoowel met landbouw en vee-teelt als met visscherij bezig. — Schiermonnikoog ligt oostelijker, is kleiner en vooral het vruchtbare gedeelte minder uitgestrekt, doch sedert eenige jaren heeft eene nieuwe inpoldering veel welvaart verspreid; er zijn ruim 800 inwoners. De Wadden, welke deze eilanden van den vasten wal scheiden, zullen ongetwijfeld binnen een zeker aantal jaren voor den nijveren landbouwer aan de zee ontwoekerd worden; een kustlicht op Schiermonnikoog verspreidt zijn weldadig schijnsel tot bij Borkum en Terschelling.

III. DRENTHE.

§ 98. In 943 werd het landschap Drenthe door den Duitschen Keizer Otto den Grooten aan den Bisschop van Utrecht geschonken; deze hebben het werkelijk tot 1536 altijd als een hun behoorend gewest behandeld, hoewel de bewoners het den Bisschop dikwerf lastig genoeg maakten, totdat in gemeld jaar Karel V het bij zijn Rijk inlijfde. Daar het ten tijde van de Unie nog grootendeels in Spaansche handen was, kon het niet dadelijk tot dit verbond der provinciën toetreden en hoe-veel moeite de Drenthers zich ook vóór en ná getroost hebben om als achtste provincie te worden erkend, doorgaans denzelfden Stadhouder als het naburig Groningen kiezende, hun hoop werd steeds teleurgesteld en zij bleven op zich zelve staan, althans slechts met zwakke banden aan de Republiek verbonden. De tegenwoordige provincie Drenthe was vroeger verdeeld in: I. het Landschap Drenthe met de dingspelen Zuideveld, Beilen, Diever, Rolde, Noordeveld en Oostermoer; II. de Heerlijkheid Koevorden. Zij bestaat thans uit één gerechtelijk Arrondissement en de Kantons Assen, Meppel en Hoogeveen.

Drenthe grenst ten noorden en noordoosten aan Groningen, ten zuidoosten aan het koninkrijk Hannover, ten zuidwesten aan Overijsel en ten westen aan Friesland. Niettegenstaande de bevolking hier sneller toeneemt dan in de overige gewesten, wonen volgens de uitkomsten der laatste tienjarige volkstelling op 48,5 vierkante mijl of ruim 266000 bunder slechts 95000 inwoners in 17500 huizen, zoodat er ruimte genoeg overig is om menigeen te kunnen bergen; de voortdurend toenemende verdeeling der markgronden benevens de ontginning der afgegraven hooge veenen toonen duidelijk aan, dat van die gelegenheid wordt gebruik gemaakt, terwijl noeste vlijt alléén reeds menig heide-ontginner tot een gezeten landbouwer heeft verheven. Geheel Drenthe behoort tot de *diluviale* gronden en bestaat dus uit zandbodem en veenen, waarvan een aanmerkelijk gedeelte tegenwoordig in cultuur is gebracht, zoodat nauwelijks nog één-derde deel uit woeste gronden bestaat; deze laatste vindt men het meest in het midden en in het oosten, alwaar thans echter de nieuw gegraven vaarten leven en vertier te voorschijn roepen.

§ 99. Van de geheele bevolking zijn bijna 94% protestantsch, 4% roomsch-katholiek en ruim 2% israëlietisch; niettegenstaande vele huisgezinnen zeer ver van de scholen wonen, is het onderwijs algemeen doorgedrongen en maakt menig heilbewoner den stedeling beschaamd door het trouw ter schole zenden zijner kinderen. De toevloed van vreemdelingen, die zich in den loop dezer eeuw in dit gewest kwamen vestigen, heeft vrij wat invloed op de zeden en gewoonten der bevolking, die niet zoo sterk meer uitkomen als in de vroegere eeuwen, toen het volk zelf regeerde en ruwheid vele goede eigenschappen overschaduwde; nog vindt men er enkele sporen van, zooals te Ruinen, dat almede het langst zijne onafhankelijkheid heeft bewaard, maar nog in de jongste tijden menige donkere bladzijde in de geschiedenis der rechtspleging vulde. Het is ontwijfelbaar dat Drenthe tegenwoordig waardig is eene plaats tusschen onze provinciën te bekleeden; het heeft krachtig getoond, dat het ontwikkeling en vooruitgang wil bevorderen door aanleg van goede wegen en de hier zoo nuttige kanalen, en dat het daarvan partij trekt, blijkt uit den bloei der veenkoloniën Hoogeveen, de Smilde en in de noordoostelijke streken, terwijl overal waar de landbouw welvaart verspreide boerderijen verrijzen, welke voor die van geen ander gewest behoeven onder te doen en eene groote tegenstelling vormen met de eenvoudige stulpen van de nieuwe veen-ontginners. Het midden der provincie is een tamelijk hooge, vrij ondankbare zandgrond, met uitgestrekte heidevelden (het Ellerts-veld en andere) bedekt; het westen is vooral in het zuiden het volkrijkst en welvarendst, het oosten is tegenwoordig krachtig vooruitgaande. Nergens vindt men meer hunebedden dan op Drenthsch gebied; deze grafsteden der vroegere bewoners worden tegenwoordig voor verwoesting gevrijwaard en bestaan uit eenen langwerpigen kring van opstaande reusachtige keien door een nog grooter steen gedekt; op een uur afstand van Assen bij Rolde ligt het voornaamste, doch bijna overal vindt men er een aantal verspreid, die den weetlust van den belangstellenden wandelaar voldoening kunnen verschaffen; nog meer oudheidkundige overblijfselen worden hier aangetroffen, Romeinsche wegen en plekjes waar van ouds volksvergaderingen werden gehouden en recht werd gesproken. Menig gedeelte der provincie is schilderachtig fraai, het bosch aan de hoofdstad grenzende en andere bevoorrechte oorden zijn bij velen niet onbekend. De thans gedeel-

telijk in handen van particulieren overgegane Koloniën van Weldadigheid zijn meestal op woeste gronden in dit gewest aangelegd; Veenhuizen strekt nog tot opnemning van bedelaars en weezen, terwijl Frederiksoord met de aangrenzende koloniën in Overijsel door het Rijk aan eene vereeniging is afgestaan.

§ 100. De bewoners vinden hun bestaan hoofdzakelijk in **landbouw, veeteelt, veenderij**, op enkele plaatsen in handel en scheepvaart.

a) Landbouw. Deze wordt over 't algemeen nog op aarts-vaderlijken trant gedreven, de esschen of bebouwde plekken bij de dorpskommen zijn zelden met wegen doorsneden en dus is het bijna onvermijdelijk, dat op de geheele oppervlakte dezelfde soort van graan wordt verbouwd, ten einde gelijktijdig te kunnen oogsten; de grond is voor 't overige door de markendeeling in zooveel kleine stukken gesplitst, dat dit het ondernemen van groote verbeteringen niet in de hand werkt; het goede voorbeeld van groote grondbezitters begint echter reeds gunstig te werken, maar het plaggensteken om den mest te vermeerderen blijft nog zooveel mogelijk in gebruik. Jaarlijks worden een aantal hooge veenen aan de oppervlakte afgebrand, de asch dient tot mest, de warme bodem wordt bezaaid en zonder verdere bewerking leveren die uitgestrekte velden soms kostelijke oogsten van veen-boekweit. De verhouding van het bouwland tot het grasland is als 1 tot $4\frac{1}{2}$, en een aantal landerijen worden bovendien met knollen, klaver, spurrie en andere voedergewassen voor het vee bezaaid: de hoofdvortbrengselen zijn aardappelen, rogge, boekweit, haver gerst; de ooftteelt en warmoezerij is onbeduidend, maar bijna $2\frac{1}{2}\%$ van het gewest is bereids aan boschcultuur gewijd, en deze levert veel voordeel op. Dat er weinig of geen fijne of kostbare gewassen worden geteeld, is geen gevolg van minder willigheid van den grond, maar veeleer toe te schrijven aan de schaarschte van mestspeciën, die men veel te goed voor nieuwe ontginningen kan bezigen.

b) Veeteelt. Een groot gedeelte van het rundvee wordt met stalvoeding onderhouden, daardoor is het mogelijk dat de veestapel zoo aanzienlijk is en met name de runderen, althans in de zuidwestelijke streken, met de beste rassen kunnen wedijveren; de zuivelbereiding is dáár dan ook van belang en alleen in Meppel wordt ruim een millioen pond boter aan-

gebracht; het steeds klimmend rundertal bedraagt 65000. De schapenfokkerij is mede hoogst belangrijk; in dat opzicht is Drenthe zelfs de tweede provincie, maar de zwaarte van vleesch en wol verschilt nog al iets van de Noord-Hollandsche; het Drenthsche hei-schaap is gemeenlijk mager, doch jong zeer smakelijk van vleesch, een lamsbout derhalve een délicieuse schotel; men telt er ongeveer 115000 stuks, grootendeels op de algemeene heiden rondgrazende, onder opzicht van herders. Varkens worden hoofdzakelijk voor eigen verbruik aangehouden en zijn ten getale van 18000 aanwezig; bokken en geiten veel minder, slechts 4500. Het paard is hier niet bijzonder groot, de beste veulens worden echter naar de vette weiden van de naburige gewesten gezonden om later weder terug te keeren, hetzij met bestemming voor den landbouw of als handelsartikel.

Steeds was het Drenthsche jachtveld gunstig bekend en nog levert de jacht veel hazen, patrijzen en korhoenders op. Van minder belang is de vischvangst, die zich noodwendig tot enkele vischrijke stroompjes en vaarten moet bepalen. Plumvee wordt niet veel, althans niet in grooten getale aangekweekt, daarentegen bloeit hier de bijenteelt, door de bloemrijke heidevelden en boekweit-akkers; er zijn gemeenten waar een halve ton gouds aan honig en was wordt gewonnen.

c) Veenderij. Nergens zijn de veenderijen zoo belangrijk als in Drenthe: in het zuidwesten komen eenige lage veenen voor, maar de overgroote meerderheid van de geproduceerde turf wordt van de hooge veenen afgegraven; bijna 7000 personen zijn in alle oorden der provincie werkzaam en leveren jaarlijks tot 16 millioen ton turf; langs de Groningsche grenzen en in de Bargerveenen zijn de veenbeddingen nog onuitputtelijk, en vandaar wordt het meeste afgevoerd; de Smilde en Hoogeveen zien daarentegen hun voorraad sterk verminderen.

Wij betreden eene veenderij om te zien hoe het er toegaat: bij verkiezing is het een hoog veen waar wij gaan rondkijken, want dáár kan men zich vrijer bewegen en de werkzaamheden beter volgen. Gindsche ploeg is juist aan 't werk. Reeds zes, acht jaar geleden heeft de eigenaar van den grond zeer diepe greppen gegraven om de bovenkorst van het overtollig water te bevrijden; deze is thans weggeruimd en ligt op hoopen om straks, als het veen is afgegraven, met mest vermengd de vruchtbaarheid van den zandigen ondergrond te helpen be-

vorderen. De knapste van het kleine gemeenebest, dat deze werklieden onderling vormen, heeft het gewichtigst werk te verrichten, hij is de aannemer van den arbeid en zal ook wel het best beloond worden. Aan hem is de taak opgedragen den turf te steken, zijn juist oog bedriegt hem nooit en in één wip is de in het vierkant afgestoken turf van zijne spade op de schop van zijn bovenbuurman gelegd en zoo gaat dit dikwerf vier-, vijfmaal, voordat de turven op den platten kruiwagen te recht komen, want meermalen zijn die veenbeddingen ellen diep; voorzichtig worden ze dan op een vlakke plek gronds van de kruiwagen gelicht en in staande rijen tot droging nevens elkander geplaatst. Elders zijn vrouwen en knapen bezig zulke rijen in grote hoopen van twee, drie el hoogte op te stapelen: dát zijn de voorraadschuren, die daar menigmaal te midden van sneeuw en regen ongedekt overwinteren, want wat deze vochtig maken drogen de wind en de lentezon. Doch niet alles blijft op het veld, het grooter deel wordt zoo spoedig mogelijk afgeleverd en daar ginds, bij die reeks op lading wachtende pramen, heerscht de grootste drukte; onder vrolijk gesnap worden die ruwe turven daar zoo net in lagen op elkander gevlijd als wij ze in de groote steden zien aanvoeren; het gaat er soms ongedwongen genoeg toe, want men is hier in geen salon, en als de schuit of het schip is volgeladen en »allehands'' dit langs het zijkanaal — de wijk — naar het hoofddorp trekken, ziet men ze dikwerf bij een sluis op eene rij geschaard om ieder op de beurt, man of meisje, het half maatje troostwater, alias jenever, naar binnen te wippen. Men zou wanen, zoo ging het vrouwelijke geheel verloren! maar neen, wacht slechts een oogenblik: men nadert de eerste huizen en plotseling wordt halt gehouden, iedere vrouw haalt eene hagelwitte muts te voorschijn en voltooit daarmede haar toilet voordat het dorp betreden wordt; men zou het dan die blozende wangen en dien dikwerf fijn besneden mond, welke altijd met een prachtige rij tanden prijkt, niet aanzien dat de eigenares haar brood als een sjouwerman verdient.

d) Handel. De hoofdzetel van den groothandel in dit gewest is ontegenzeggelijk Meppel, dáár wordt alles heêngezonden en vandaar wordt het meerendeel van het platteland van 't noodige voorzien; de ligging dier stad brengt dit mede: het verkeer met het buitenland over de landgrenzen is onbelangrijk, maar het binnenlandsch vertier neemt steeds toe. Het

is opmerkelijk welk een bedrijvige scheepvaart zich hier heeft ontwikkeld; turf-afvoer is daartoe de hoofd-aanleiding en thans bezitten de veenkoloniën ruim duizend vaartuigen, die grootendeels ook dáár werden gebouwd. Belangrijke markten worden op een aantal plaatsen gehouden.

e) In nijverheid staat Drenthe bij alle andere provinciën ten achteren, en er is zelfs geene enkele speciale tak van industrie gevestigd; toch is die ten behoeve der dagelijksche behoeften der inwoners niet onaanzienlijk en deze breidt zich telkens uit: men vindt er onder anderen houtzaagmolens, scheepstimmerwerven, touwslagerijen, kalkbranderijen, oliemolens, steenen pannenbakkerijen, leerlooierijen, tabaksfabrieken, bierbrouwerijen, glasblazerijen en manufactuur-fabrieken; de belangrijkste dezer laatste rubriek zijn de stoomkatoenspinnerij te Frederiksoord (gemeente Vledder) en de spinnerijen en weverijen in de gestichten van Veenhuizen (gem. Norg).

§ 101. Assen in het voormalig Rolder-dingspil is eerst sedert eene halve eeuw eene stad en in bevolking wel verveelvoudigd, maar toch nog slechts ruim 6000 inwoners tellende; de Drenth-sche hoofdvaart verbindt de stad met Meppel, het Noord-Willemskanaal met Groningen, en de handel neemt daardoor steeds toe, doch de vestiging van het provinciaal bestuur en de rechterlijke collegiën heeft zeker het meest bijgedragen tot den bloei; — de ruime, dorpsche maar uiterst nette bouwtrant, de fraai beplante en als tuin aangelegde *Brink* geven aan Assen een vrolijk aanzien; het naburig bosch en de overige omstreken lokken tot wandelen uit; de plaats bevat eenige bezienswaardige gebouwen, doch weinig andere merkwaardigheden dan een muséum van in Drenthe gevonden oudheden; behalve de gasfabriek vinden wij er een stoomolie- en een stoomkorenmolen, windhoutzaag-, olie- en korenmolens, linnenweverij, leerlooierijen, een spijkerfabriek en eene scheepstimmerwerf; de week- en jaarmarkten worden telkens meer bezocht.

Meppel is eigenlijk belangrijker, doch ook nog eene jeugdige stad; door het Meppelerdiep staat deze stad met de Zuiderzee in gemeenschap, en kanalen verbinden haar met de geheele provincie; dit roept een levendigen handel te voorschijn, en hoezeer de markten op zich zelve zeer gewichtig zijn, breiden zich de handelsbetrekkingen toch veel verder uit. De bevolking van 7500 inwoners is daardoor bijzonder

welvarend en wacht slechts op een beteren waterweg naar zee om ook in die richting de stoffelijke belangen te bevorderen; de drukke scheepvaart verschaft ontzaglijk veel vertier en eenige nijverheid draagt het hare bij tot den bloei, zooals: de scheepstimmerwerven, houtzaagmolens, touwslagerijen en zeilmakerijen, leerlooierijen, chemicaliën-stokerijen, azijnmakerijen en eene gasfabriek.

In den zuidoostelijken hoek ligt het in de geschiedenis overbekend stadje Coevorden, voorheen eene vesting, thans ontmanteld en in een onbeduidend landstadje hervormd, dat echter de vroegere welvaart door vermeerderde en verbeterde waterwegen tracht te herwinnen; het regelmatig aangelegd plaatsje telt 2500 inwoners, die bijna uitsluitend van landbouw leven, want de handel met de naburige Hannoversche oorden is van weinig belang.

Van veel meer gewicht is het bloeiend vlek Hoogeveen, met de daarbij behorende buurten ongeveer 10000 zielen tellende en dus de volkrijkste plaats van de provincie, juist in het midden van 't gewest aan een kanaal gelegen; scheepvaart is nevens landbouw, veeteelt en veenderij een hoofdmiddel van bestaan. De voorheen barre veenen en heidevelden ten oosten van het vlek zijn thans herschapen in een vriendelijk landschap met heerlijk bouwland, grazige weiden en welige boschgronden, en men staat verrast dat dit alles voor een paar honderd jaren nog niet bestond.

§ 102. Onder de aanzienlijkste dorpen vermelden wij voorts, in het dingspil Zuideveld: Emmen, eene zeer groote gemeente, door de ontginning der veenbeddingen eene schoone toekomst te gemoet gaande; het vriendelijk dorp Dalen, onder de muren van Coevorden. — In het dingspil Oostermoer: de steeds in ontwikkeling toenemende gemeenten Borger met de veenkolonie Nieuw-Buinen, Gasselte met het nette Gasselter-nijeveen, en Gieten; Anloo is niet minder belangrijk, en Zuidlaren wegens fraaie ligging en omstreken bekend. — In het dingspil Rolde ligt Assen en het dorp Rolde, met de bestbewaarde hunebedden. — In het dingspil Noordeveld: het vriendelijk dorp Eelde omzoomd met landgoederen, en Norg, waarin de drie gestichten der Kolonie Veenhuizen. In het dingspil Beilen: de groote dorpen Beilen en Westerbork. — In het grootste dingspil Dieverden, de 2 uur

lange, welvarende veenkolonie de Smilde, met 5700 bewoners langs de Drenthsche hoofd- of Smildervaart; Vledder met Frederiksoord; Havelte eene belangrijke gemeente van 2500 inwoners; Ruinerwold door de algemeene goedheid der landbouwers vermaard; de Wijk langs de Overijselsche grens met fraaie havezathen (buitengoederen) en bouwhoeven; Meppel ligt in het zuidwestelijkste hoekje, doch een klein stukje van het grondgebied dier stad ligt geheel door Overijsel omsloten nog iets zuidelijker aan het Meppeler-diep.

IV. OVERIJSEL.

§ 103. De drost-ambten van Salland, Twenthe en Vollenhove vormen de tegenwoordige provincie Overijsel, welke vroeger als Over-Sticht onderworpen was aan de Bisschoppen van Utrecht, die tijdelijk weleens hun verblijf in Vollenhove vestigden, en tegelijk met hunne bezittingen in het Neder-Sticht (Utrecht) deze landstreek aan het bestuur van Keizer Karel V in 1528 overdroegen; in 1580 trad Overijsel als afzonderlijk gewest toe tot de Utrechtsche Unië en deelde sedert in de lotwisselingen der overige provinciën. Het grenst ten noorden aan Friesland en Drenthe, ten oosten aan Hannover en Pruisen (Westphalen), ten zuiden aan Gelderland, ten westen aan die provincie en de Zuiderzee. Thans is het verdeeld in drie Arrondissementen: Zwolle, met de kantons Zwolle, Kampen, Vollenhove en Steenwijk; Deventer, met de kantons Deventer, Ommen, Raalte en Goor; Almelo, met de kantons Almelo, Delden, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum; te zamen 13 kantons en 61 gemeenten. Op $60\frac{1}{2}$ vierkante mijl of 330000 bunder wonen 235000 zielen in 43000 huizen, dus is dit gewest niet dicht bevolkt, en bovendien is deze bevolking zeer ongelijk verdeeld, want de vruchtbare IJselboorden zijn veel sterker bewoond dan de oostelijke met heiden en veenen afwisselende bouwgronden. Van de geheele bevolking zijn twee-derden protestantsch, bijna één derde is roomsch-katholiek en $1\frac{1}{2}\%$ israëlietisch; het onderwijs

van het volk laat weinig te wenschen overig en in verschillende steden is voor verdere studiën zorg gedragen; onderanderen te Deventer door een atheneum en eene handel- en nijverheidsschool, te Zwolle en Enschede door soortgelijke scholen. Het volkje is ongemeen werkzaam en bedrijvig en zeer gehecht aan zijne duitjes, maar volstrekt niet schromende om met zijne geestige en wichtige talenten te woekeren, gelijk Twenthe duidelijk toont; dáár is op kennis van zaken gegronde ondernemingszucht aan de orde van den dag, en ofschoon deze eigenaardige bewoners verschillen van die der IJselboorden, zijn beide flink en kloek, van inborst althans, want de fabrieks-nijverheid in Twenthe heeft aan de lichamelijke ontwikkeling van den arbeiderstand geen goed gedaan.

§ 104. Een breede zandrug scheidt het hoofddeel van Overijssel in de oostelijke veenbeddingen en heuvellandschappen en den westelijken kleibodem langs den IJsel, die door vruchtbaarheid uitmunt; het land van Vollenhove, in het noorden, is eene afwisseling van zandige heuvels en veenachtige plassen en meren, welke slechts op betere afwatering en droogmaking wachten, om hunne productie van riet en biesen in een oogst van kostbaar zuivel te zien veranderen. Allerwege doorkruisen uitnemende kunstwegen zoowel de weelderige landouwen als de eindelooze heidevelden en woeste gronden, welke nog ruim één-derde gedeelte der provincie beslaan; verscheidene drukbevangen kanalen en eenige spoorwegen bevorderen bovendien de gemeenschap en verlokken tot een uitstapje naar dit belangwekkend gewest, dat overal getuigt van snelle ontwikkeling, hetzij men den noesten landbouwer of den nijveren industrieel gadeslaat, terwijl schoone landgoederen, schaduwrijke dreven en vriendelijke heuvelklingen de noodige afwisseling aanbrengeu. Ook hier gaat men steeds voort met de verdeeling der mark-gronden en gemeente-weiden, deze overblijfselen van de Saksische voorzaten.

§ 105. De middelen van bestaan der inwoners zijn in de onderscheiden oorden zeer verschillend, al ziet men nergens in Nederland de nijverheid zoo hand aan hand gaan met den landbouw als in Twenthe, alwaar ieder landarbeider 's winters voor de fabrieken werkt. In het westen zijn **landbouw** en **veeteelt**, gepaard aan handel, de hoofdzaak, in het oosten treedt

de **nijverheid** meer op den voorgrond, in het noorden en noordwesten de **verveeningen**; dáár is ook de vischvangst op de Zuiderzee niet onbelangrijk.

a) Landbouw. De bouwakkers verhouden zich tot de wei- en hooilanden als 1 tot 2.5, toch is de landbouw hier van groot belang; op de vette kleigronden langs den IJssel is deze niet alleen zeer winstgevend maar de daaraan besteedde zorg is tevens zeer groot; minder aanzienlijk zijn de oogsten in de streken benoorden de hoofdstad, en nieuwigheden, door deskundigen verbeteringen geacht, worden in Staphorst en Rouveen zelfs bijna onvoorwaardelijk afgekeurd: in 't land van Vollenhove wisselen lage weiden met het hooge bouwland af, en in het oostelijk deel bewondert men dikwijls het geduld en de vlijt der landbouwers, maar merkt tevens op dat de ontwikkeling van den landbouw er geen gelijken tred houdt met die van het fabriekwezen. Als hoofdvoortbrengselen noemen wij **aardappelen**, **rogge**, boekweit, haver, gerst, tarwe, erwten en boonen, oliezen en eenig vlas. Aanzienlijk is de houtteelt, die bijna 5% der oppervlakte beslaat; de warmoezerij brengt veel welvaart aan, en de ooftteelt is vooral langs den IJssel zeer belangrijk en winstgevend; men is er dan ook reeds lang op bedacht geweest om het aanleggen van boomgaarden te bevorderen en de aangewende pogingen worden met gunstige gevolgen bekroond. Een uitgestrekt gedeelte der provincie wordt evenals in Drenthe met veen-boekweit bezaaid.

b). Veeteelt. De kostelijke uiterwaarden langs den IJssel voeden talrijke kudden uitmuntende runderen; op de zandgronden is het ras onaanzienlijker, ofschoon men veel zorg voor goede stalvoeding draagt. Het aantal runderen nadert aan de 120000 en de zuivelbereiding is op de uiterwaarden, maar vooral in het land van Vollenhove van gewicht; men vervaardigt er meest boter. Het aantal schapen bedraagt slechts 30000 en is steeds teruggaand, in zóóver een goed teeken, omdat het getal in verband staat tot de verdeling der mark-gronden; hoe minder heidevelden, des te minder schapen. Varkens zijn er meer dan de behoefte vordert en er wordt veel gerookt spek, hammen en worst vooral uit Wijhe uitgevoerd; het getal is op ruim 22000 te begrooten; ook worden er meer bokken en geiten dan in de noordelijke gewesten gehouden, ruim 8000. Veel pogingen zijn aangewend

om het paardenras te verbeteren en het was noodig, want die fokkerij werd verwaarloosd en thans worden er veel paarden voor goede prijzen afgeleverd; men telt er ruim 16500 stuks.

Het pluimvee is in Overijsel talrijker dan in menig ander gewest; de eendekooien leveren vrij belangrijke vangsten en de jacht is een vermaak waaraan zeer velen met goed gevolg deelnemen; het stroopen doet echter aan het jachtveld veel kwaad, en dat is eene uitlokkende liefhebberij in dit gewest.

Aan de bijenteelt wordt niet veel zorg besteed en het product is derhalve niet groot.

c) Veenderij. Ruim 4000 arbeiders werken in de uitgestrekte veenen, het grootst gedeelte op de hooge veenen langs de Dedemsvaart, maar een niet gering aantal in de lage veenderijen in het land van Vollehove; het meeren-deel van de voortgebrachte brandstof is dus zoogenaamde lange turf van goede hoedanigheid, en het aantal jaarlijks opgeleverde tonnen wordt op ruim 7 millioen geschat; allerwege vindt men grootere of kleinere verveeningen, maar de spoorwegen zullen geene verbetering in deze industrie aanbrengen, omdat nu de steenkolen gemakkelijker zijn aan te voeren. Ten zuiden van Hardenberg liggen nog uitgestrekte bijna ongerepte veenbeddingen.

d). Visscherij. Vollenhove is de hoofdplaats van dezen nijverheids-tak: voor duizende guldens versche spiering worden van hier rechtstreeks naar België en Frankrijk verzonden. Sedert Schokland is ontruimd door de bewoners, hebben deze zich meestal hier gevestigd en hunne vangst van Zuiderzee-haring, ansjovis, bot, paling, garnalen en spiering is gewoonlijk vrij belangrijk. Van veel minder belang is de visscherij op de binnenwateren.

e) Nijverheid. Sedert de afscheiding van België is de **katoen-industrie** in Twenthe tot eene hoogte geklommen, die ons verbaasd doet staan als wij bespeuren dat onze eigene katoennijverheid de Belgische voor het minst evenaart, zoo niet overtreft; hier te lande wordt tot heden nog minder gesponnen, maar daarentegen vrij wat meer geweven stoffen vervaardigd, en de stoomspinnerijen verrijzen telkens op grooter schaal en in grooter aantal; stellig 10000 vaste arbeiders werken hier in en voor de katoenfabrieken, weverijen, en drukkerijen, geholpen door een duurzaam toenemend getal stoomwerktuigen en in vereeniging met een aantal tehuis

werkende calicot-wevers; in Deventer vinden wij eene bloeiende **tapijtfabriek** en ijzergieterij, steenbakkerijen langs den IJssel en te Rijssen, papiermolens bij Ootmarsum, sigarenfabrieken te Kampen en elders, vleeschrookerijen te Wijhe en Olst, mattenmakerijen en biezenvlechterij te Genemuiden en Blokzijl, fabrieken van geconcentreerde turf in de langs de kanalen gelegen veenen; overal heerscht bedrijvigheid, gelijk de plaatsbeschrijving nog nader zal doen zien, doch er wordt sterk geklaagd over het karig loon der arbeiders in verhouding tot de duurte der levensmiddelen. Na Zuid- en Noord-Holland bezigt Overijssel de meeste stoomkracht in zijne werkplaatsen. De handwerken en ambachten zijn in Overijssel ook sterk ontwikkeld: Zwolle en Deventer staan in dit opzicht in den eersten rang.

f) Handel. Bloeiende landbouw en veeteelt, belangrijke nijverheid en uitgestrekte verveeningen moeten wel gezamenlijk een levendig vertier en uitgebreiden handel te voorschijn roepen; drukke markten voegen er het hare aan toe en het binnenlandsch verkeer op land- en waterwegen is dan ook zeer aanzienlijk. Daaraan paart zich zeehandel in de daarvoor geschikte havensteden Zwolle en Kampen en voor rekening van de Twenthsche fabrikanten, terwijl de aanvoer van grondstoffen of de uitvoer van producten aan de landzijde mede niet van belang ontbloot is en de doorvoer door de voltooijing der spoorwegen eene goede toekomst te gemoet schrijdt.

§ 106. Zwolle is de hoofdstad, telt 20000 inwoners en ligt op een half-uur afstand van den IJssel aan het Zwarte Water, den weg dien de zeeschepen bevaren, en op een kruispunt van spoorwegen; ware het vaarwater het Zwolsche-diep — de monding van het Zwarte Water en de daarin uitstrooimende Vecht — beter, dán zou ook stellig het aantal der 160 binnenkomende zeeschepen spoedig verdubbelen, nu Twenthe zooveel grondstoffen uit Groot-Britanje trekt; toch breiden de handelsbetrekkingen zich binnen- en buitenlands uit en ontleent de stad daarvan grootendeels haren bloei; de handwerksnijverheid vermeldde wij reeds, deze is zeer vooruitgaand en de fabriek-industrie wordt vertegenwoordigd door houtzagerij, oliemolens, ijzergieterijen, beenzwartbranderij, zoutziederij, jeneverbranderijen en likeurstokerijen, bierbrouwerijen, waschbleekerij en waslichtmakerij, benevens verscheidene mo-

lens en andere bedrijven. Drukke markten verlevendigen deze vriendelijke stad, wier vesten in fraaie plantsoenen zijn her-schappen en onder de liefelijke omstreken ook het Nieuwe-werk nabij het Katerveer aan den IJssel telt; de Veer-allee voert derwaarts langs de scheeprijke Willemsvaart. De plaats is niet regelmatig maar net gebouwd, vrolijke winkelstraten en kloeke woonhuizen wisselen af met eenige fraaie gebouwen zooals: de Grootte kerk, met zeer schoonen predikstoel, de Lieve Vrouwe-kerk, met hoogen toren, het modern stadhuis en paleis van justitie, de societeit de Harmonie en het Odéon, het gouvernementshuis en verscheidene schoolgebouwen. Een provinciaal muséum en eene stedelijke boekerij zijn beziens-waardig evenals het kerkhof, dat met eenige gedenkteeken prijkt.

Hooger op, aan den IJssel, ligt Deventer, vroeger de grootste der Overijselsche steden met belangrijke handelsbe-trekkingen in alle richtingen, maar sedert de opkomst van najverige bureu, zooals Zwolle en Zutten, genoodzaakt het oog op nieuwe hulpbronnen te slaan: gelukkig met goed ge-gevolg, want nevens den handel is de nijverheid hier tot een hoogen trap van bloei geklommen; de tapijtfabriek met 3 tot 400 werkliden, beroemd wegens sierlijkheid en deugd-zaamheid van het fabricaat, de ijzergieterij, de katoenspinnerij en drukkerij, twee stoommeel- en oliemolens, de rijtuigfabriek; de aardewerkfabrieken, eenige windmolens, eene zeepziederij, eene bierbrouwerij en eene likeurstokerij zijn er zoovele be-wijzen van. Er zijn 16500 inwoners in deze bevestigde stad, alwaar kavallerie in bezetting ligt; de omstreken zijn zeer fraai, vooral naar de zijde van Diepenveen en van Twello aan de overzijde der met eene schipbrug beslagen rivier; in-wendig is Deventer bochtig en somber gebouwd, maar de Brink is een zeer schoon plein en onder de gebouwen trekken vooral de aandacht: de Grootte kerk met fraaien toren, de dubbelgetorende Bergkerk, het aanzienlijk stadhuis, de oude waag en het athenéum-gebouw met boekerij en verzameling van werktuigen.

Kampen, met 14000 inwoners, ligt nabij den mond van den IJssel, welke zich daar in eenige takken splitst en het grasrijke Kamper-eiland helpt vormen, dat als stedelijke bezitting veel voordeel aan de stad afwerpt en de belasting-heffing matigt, weshalve hier vele kleine renteniers en ge-

pensioneerden wonen; de plaats is zeer bloeiend, in de laatste jaren zijn nieuwe wijken langs de rivier aangebouwd, fraaie plantsoenen omringen de geheele stad aan de landzijde en eene vaste houten brug over den IJssel bevordert het verkeer, dat door den spoorweg en den stroom zeer belangrijk is: ofschoon de zeeweg door het Keteldiep vrij goed is, staat de zeehandels achter bij dien te Zwolle, en markten en binnenlandsche handelsbetrekkingen zijn er ook niet zoo druk; daarentegen is de nijverheid hier vrij aanzienlijk: een stoomhoutzaagmolen, eene fabriek van stoomwerktuigen en ijzeren schepen, eene stoom-strooppapierfabriek, aanzienlijke sigarenfabrieken, spijker- en wolle-fabrieken, eene katoen-weverij, eene leerlooierij, steenbakkerijen, kalkovens, scheepstimmerwerven en touwslagerijen verschaffen aan honderde handen arbeid. Het instructie-bataillon voor de infanterie is hier gevestigd en verschaft ook veel vertier. Vooral de Bovenkerk en het gedeeltelijk vernieuwd stadhuis zijn bezienswaardige gebouwen in deze nette en met rechte straten gesierde stad.

§ 107. Door den rijken polder Mastenbroek, evenals het Kamper-eiland grootendeels aan vetweiderij en hooibouw gewijd, naderen wij Hasselt aan het Zwarte Water en de monding der Overijselsche Vecht, met 2000 zielen en veel doortocht van turfscepen; iets lager ligt Genemuiden, ongeveer even groot, vermaard door de mattenmakerijen in de plaats en de omstreken; hiertegenover is Zwartsluis aan het Zwarte Water en het Meppelerdiep gelegen, turfhandel en kalkovens zijn de welvaartbronnen van dit 4000 zielen tellend, door schippers bewoond vlek.

Aan de Zuiderzee ligt de oude stad Vollenhove met 1600 inwoners, vroeger omgord door versterkte kasteelen van aanzienlijke familiën, die thans vervallen of in nieuwerwetsche gebouwen herschapen zijn; landbouw en visscherij zijn de bestaanmiddelen. Door eene haven is het scheeprijk Blokzijl met de Zuiderzee verbonden; handel in matten, tapijten en vloerkleeden verschaft menig inwoner brood en men vindt er ook eene belangrijke zoutziederij, eene taanderij en eene leerlooierij; de bevolking bedraagt 1600 zielen. Aan den noordwestelijksten uithoek der provincie ligt de Kuinre met 1000 inwoners, levendigen boterhandel en veel scheepvaart doordien het aan de monding van den Tjonger is gelegen; de boter

komt grootendeels uit de bloeiende gemeente Oldemarkt aan de Friesche grenzen. Midden in het hooge bouwland van het Land van Vollenhove vinden wij een net, omwald stadje van 4000 zielen, het nijver Steenwijk, met aanzienlijke leerlooierijen, lijnziederij, stoom- en windhoutzaagen olie-molens; heuvel en bosch op het gebied der omringende volkrijke gemeente Steenwijkerwold geven aan de omstreken eene aangename afwisseling.

§ 108. Behalve Zwolle, Deventer, Kampen en Hasselt liggen er in het uitgestrekt Kwartier van Salland nog enkele kleine steden en aanzienlijke plattelands-gemeenten; als steden noemen wij de aan Vecht liggende minder beduidende plaatsjes: Ommen, met 1200 zielen in de kom, doch de bedelaars- en straffkolonie Ommerschans ligt een uur noordelijker nog op het stedelijk gebied; Hardenberg, even klein als Ommen, en Gramsbergen, nog onbeduidender en nabij de grenzen van Hannover, bestaan beide grootendeels van den landbouw. Veel gewichtiger zijn enkele dorpen en plattelands-gemeenten: Avereest, met de bedrijvige veenkolonie de Dedemsvaart ruim 6000 inwoners tellend, met scheepstimmerwerven, varkensslachterijen, glasblazerij, veenderij en bloeienden handel en landbouw; Hellendoorn, met het geheel aan katoenfabricatie gewijd Nijverdal en ongeveer 5000 zielen; Raalte, als binnenlandsch middelpunt aanzienlijke marktplaats voor paarden en vee, met 5500 inwoners; de fraaie en welvarende IJseldorpen Diepenveen, Olst en Wijhe met 2000 tot 4000 inwoners, buitengoederen, rijken landbouw en veeteelt, en vleesch- en worst-rookerij te Wijhe. Eindelijk ten noorden van de Vecht: Dalfsen te midden van schoone landgoederen, met ruim 5000 inwoners eene stoom-cichoreifabriek en enkele molens; voorts de twee uur lange dorpen Staphorst en Rouveen, alwaar de ruwheid slechts langzamerhand voor de beschaving wijkt, doch tevens het bewijs geleverd wordt, hoe onverdroten vlijt zelfs den ondankebaarsten bodem met voordeel kan bebouwen.

§ 109. Twenthe's bevolking, tegenwoordig op ruim 75000 zielen te begrooten, houdt zich uitsluitend met nijverheid en landbouw bezig; groote steden zijn er niet, want de aanzienlijkste, Enschede en Almelo, tellen slechts 5000 en

4000 inwoners, maar allerwege is jong en oud bezig met fabriekwerk, of het aan- en afvoeren van grondstoffen en fabricaten; verscheidene dorpen zijn ook nijvere centra's en anders wordt er voor de naburige steden gearbeid; het is ons Lancastershire en gaat ongetwijfeld nog veel schooner toekomst te gemoet, want kapitalen zijn er aanwezig, lust tot werken en geldverdieneu bezit ieder, aan kunde en overleg ontbreekt het niet, en de spoorwegen zullen zeer zeker frisch leven aanbrengeu.

De belangrijkste fabriekplaats is Enschede, met een telkens aangroeiend getal van stoomspinnerijen en weverijen, terwijl de overige tot de katoennijverheid in betrekking staande inrichtingen niet verwaarloosd worden. Sedert de brand is de stad eene der fraaiste van ons land; stadhuus, R. K. kerk, handel- en industrieschool en societeit zijn onder de nieuwe gebouwen de sierlijkste.

Almelo, de hoofdplaats van het Arrondissement, bloeit mede zeer sterk; de netgebouwde stad ligt aan kanaal en spoorweg en ziet hare fabrieken en hulpbronnen dagelijks vermeerderen; hier is ook katoen de hoofdzaak, maar er paart zich linnen-vervaardiging aan; de omstreken zijn vriendelijk en boomrijk.

Oldenzaal telt ruim 3000 inwoners, is veel minder net, maar ook veel ouder, daar de kerk van 954 dagteekent; nijverheid wordt ook hier meer en meer hoofdzaak, en de spoorweg roept veel doorvoerhandel in 't leven; in de fraaie omstreken ligt de met wandelwegen versierde Tankenberg.

Ootmarsum is veel kleiner, telt slechts 1700 inwoners, bezit aangename heuvelachtige omstreken en leeft van landbouw en eenige nijverheid.

Te Goor, aan den spoorweg te midden van schaduwrijke landgoederen gelegen, is de industrie belangrijker, want onderanderen is er eene aanzienlijke stoombleekerij gevestigd.

De beide overige stadjes zijn nog onbeduidender, Delden en Diepenheim verdienen nauwlijks dien titel, beide zijn levendige plaatsjes en aangenaam gelegen; vooral is het heerlijke landgoed Twikkel bij Delden bekend wegens de schoone beukenbosschen, en de uitspannings-plaats Carelshaven is het centrum van Twenthe, alwaar ook de handels-vereeniging vergadert. Van meer belang zijn enkele dorpen zooals: Hen-

gelo aan het vereenigingspunt van vier spoorlijnen met groote fabrieken van katoenen-, linnen- en halfwollen-stoffen; Borne met weverijen en eene fabriek van stoomwerktuigen; Vriezenveen, merkwaardig door eene rij smaakvolle huizen waarop menig stad trotsch zou wezen; allen bewoond door zoogenaamde *Russen*, dat zijn Vriezenveeners die te St. Petersburg in den manufactuurhandel fortuin gemaakt hebben; ook de teelt en de handel van fijne zaden zijn er niet onbelangrijk; Tubbergen met papiermolens en Denekamp met weverijen liggen oostelijker; Rijssen, half stad half dorp, met ruim 3000 inwoners in de uitgestrekte gemeente, bezit talrijke steenbakkerijen; eindelijk ligt in het uiterst zuidoosten de bijna 5000 zielen tellende gemeente Haaksbergen met vrij wat nijverheid, al is landbouw hoofdzaak. Rondom Enschede breidt zich de gemeente Lonneker uit, die bijna 10000 bewoners telt en eigenlijk met de stad samengroeit.

V. GELDERLAND.

§ 110. Tusschen de Zuiderzee en Overijsel ten noorden, het Koninkrijk Pruisen (Westphalen) ten oosten en zuidoosten, Limburg en Noord-brabant ten zuiden, Zuid-Holland en Utrecht ten westen ligt dit uit verschillende vroeger zelfstandige landstreken saâmgesteld gewest, dat na de toetreding tot de Unie van Utrecht in 1579 door de Algemeene Staten steeds als ééne Provincie is beschouwd. Het bestaat uit een groot gedeelte van het Hertogdom Gelder (eigenlijk Neder-Gelder of de Kwartieren van Arnhem en van Nijmegen) en het Graafschap Zutphen, welke beide hoofddeelen in 1543 bij het Rijk van Karel V werden ingelijfd; voorts behooren er thans toe de van de Republiek der Vereenigde Nederlanden onafhankelijke Graafschappen Kuilenburg en Buren, het dorp Acquoi, de Heerlijkheid Spijk, het slot Loevestein en eenige voormaals Pruisische bezittingen nabij Huissen, Zevenaer en Lobith.

Tegenwoordig is Gelderland verdeeld in de Arrondisse-

menten: Arnhem met de Kantons Arnhem, Zevenaar, Wageningen, Nijkerk, Harderwijk, Elburg en Apeldoorn; Nijmegen met de Kantons Nijmegen, Wijchen, Elst en Druten; Tiel met de Kantons Tiel, Geldermalsen, Kuilenburg en Zalt-Bommel; en Zutphen met de Kantons Zutphen, Lochem, Groenlo, Aalten, Terborg, Doetinchem en Doesborgh; te zamen vier arrondissementen, twee en twintig kantons en honderd-zestien gemeenten.

Op bijna 93 vierkante mijl of 510000 bunder wonen 405000 ingezetenen in ongeveer 68000 woonhuizen, die op de rijke Betuwsche kleigronden vrij wat aanzienlijker zijn dan in de heide-ontginningen op de Veluwe en in het Graafschap Zutphen; van de bevolking zijn 61% protestantsch, 38% roomsch-katholiek en 1% israëlietisch; ten opzichte van het schoolonderwijs neemt dit gewest eene goede plaats in, en verschillende inrichtingen getuigen van belangstelling in wetenschappelijke ontwikkeling.

De Gelderschman kenmerkt zich door gulheid en opgeruimtheid en bevindt er zich wél bij, het oorlogszwaard van vroeger eeuwen te hebben verwisseld voor het zwaard des vredes, de spade. Vooral met behulp van dat werktuig is dit gewest geworden wat het thans is, eene der bloeiendste deelen van Nederland.

§ 111. De groote uitgestrektheid en de zeer onderscheiden béstanddeelen geven aan de drie kwartieren een zeer verschillend karakter, en het zijn de breede Rijn-armen welke die verdeeling bewerkstelligen. Het door de Batavieren bewoond eiland tusschen Rijn en Waal, de Betuwe, vormt met het overig Geldersch grondgebied dat aan die levens-aders ligt een rijk gedeelte, dat eeuwen achter elkander uitmuntende oogsten opleverde en nog niet is uitgeput; het is 't voormalig Kwartier van Nijmegen, dat bij die hoofdplaats tot vriendelijke heuvelklingen oprijst, aan wier voet de lieve dorpen Ubbergen en Beek liggen. Hoe geheel anders is het gesteld ten noorden van den Rijn, waar de zandige Veluwe »vale ouwe» een overvloed van bruine heidevelden en bleeke zandduinen aanbiedt, terwijl vooral langs de zoomen boschrijke hellingen, beschaduwde oasen en vruchtbare stroomdalen eene rijke afwisseling aanbieden, waarvan de met fortuin begunstigde Nederlanders partij wisten te trekken, zoodat eene onafgebroken reeks bui-

tens en villa's die schoone dreven tot sieraad strekken. Rechts van den IJsel verandert het landschap op nieuw, bosch en kreupelhout en graanakkers nemen de plaats in der vroeger zoo uitgestrekte heidevelden, die in het midden en aan de oostelijke grenzen nog dikwerf op kleiner schaal te voorschijn treden, in het zuiden vindt men eene liefelijke afwisseling van laag en hoog, onderanderen het bekende Montferland *). Aan de schoone natuur der hoogere streken paart zich een kostelijk klimaat. Dat ook de bewoner met den bodem afwisselt, is natuurlijk; tusschen den in weelde levenden Betuwer en den met zorgen kampenden ontginner der woeste gronden is er, ook wat de ontwikkeling van den geest betreft, een groot onderscheid op te merken. Van de oppervlakte is één-vierde nog woeste grond.

§ 112. **Landbouw** en **veeteelt** zijn de middelen van bestaan in geheel Gelderland; natuurlijk bloeit de handel op eenige plaatsen, de nijverheid weder elders, langs de Zuiderzee geeft de vischvangst veel vertier.

a) **Landbouw.** De bouwlanden verhouden zich tot de graslanden als 1 tot $1\frac{1}{3}$, en de bosschen nemen bijna één-zevende der geheele oppervlakte in, want vooral in het oosten en op de Veluwe is de houtteelt aller-aanzienlijkst. Dat de wijze van behandeling der akkers op klei en zand er grootelijks verschilt, spreekt van zelf; hier wordt meer zorg vereischt dan dáár, zal menig oppervlakkig beoordeelaar den kleiboer nazeggen, maar verliest daarbij vermoedelijk uit het oog dat de rijke gronden, bij oordeelkundige behandeling, nog veel rijker oogsten zouden kunnen opleveren, dan thans het geval is; in algemeene trekken mag men zeggen, dat de waarde van den mest nog niet genoeg wordt gewaardeerd, dat betere afwatering, diepere omwerking nog veel tot de welvaart zou kunnen bijdragen, en gelukkig worden dan ook tegenwoordig door velen de nieuwere ervaringen in toepassing gebracht, ofsehoon het

*) In Holland noemt men dit Graafschap Zutphen het Achterland, doch onlangs las de schrijver dáár eene aankondiging van diligence-routes in het „Voorland.” Hoe nu, wie heeft gelijk? Een oude bewoner van die landstreek zeide: „Wij; want wij ontvangen het eerst het water der groote rivieren en begroeten de zon vóór dat men dit in westelijker streken doen kan, derhalve liggen wij niet achter-maar vooruit.” Zoo ziet men, dat er voorzichtigheid behoort te worden in acht genomen bij het toekennen van bijnamen.

braakliggen op de meestal 30 tot 40 bunder beslaande boerderijen der kleistreken nog altijd in gebruik is. Met kracht wordt aan de ontginningen op de Veluwe, met name aan de noordelijke afhelling naar de Zuiderzee, de hand geslagen; rijks-domeinen en gemeente-gronden komen onder de spade van den vlijtigen arbeider, die er echter meer met zandstuivingen en kiezellagen te kampen heeft dan de bewoner van het Graafschap, alwaar weder menig stuk grond door beddingen van ijzer-oer ongeschikt ter bebouwing is.

Naar gelang van het aantal der daartoe in gebruik gestelde bunders volgt hier eene opgave der Geldersche voortbrengselen: **rogge**, **aardappelen**, tarwe, boekweit, haver, erwten en boonen, klaver, gerst, koolzaad, knollen en wortels, **tabak**, vlas en hennep, en hop; daarvan leveren de zandgronden hoofdzakelijk alleen rogge, aardappelen, boekweit en eenigen haver en gerst. De warmoezerij ontwikkelt zich meer en meer bij de groote steden en op enkele zeer vruchtbare plekjes, maar van meer belang is de ooftteelt, die in de lente vooral de Betuwe in één groot bloembed herschept, wanneer appel-, peren-, kersen- en pruimenboomen in vollen bloei staan: in goede jaren roepen deze producten vooral te Tiel een levendig verkeer te voorschijn; alles wordt stroomafwaarts gevoerd, het meeste te Rotterdam naar Engeland verscheept, en de Hollanders moeten zich dan later met onrijp geplukt Duitsch ooft van mindere hoedanigheid te vrede stellen.

b) Veeteelt. De veestapel is hoogst aanzienlijk; bijna 180000 **runderen**, meestal van de beste kwaliteit, getuigen hoe voedzaam het gras der uiterwaarden en lage landerijen is; ruim 80000 schapen beweiden zoowel de grasrijke beemden als de Veluwsche schrale heiden, naar gelang van het voedsel ook van bouw, vleesch en wol verschillend; meer dan 50000 varkens worden niet alleen voor eigen verbruik maar ook voor den handel aangefokt, en hier is ook de geitenteelt van gewicht, want dit huisdier is door 40000 stuks vertegenwoordigd; de 44000 Geldersche **paarden** zijn niet groot, maar vlug en stevig, en de aanzienlijke paardenmarkten bewijzen, dat zij een gewichtig artikel van handel zijn. In dit gewest worden de meeste ezels gehouden, maar toch nog geen duizendtal.

De teelt van pluimvee is niet onbelangrijk, doch neemt niet toe; de kippen worden meest om de eieren aangehou-

den, zelden vetgemest. In de lagere streken zijn veel eenenkooien, doch het schijnt dat zij slechts eene matige vangst opleveren. Op de Veluwe en in het Zutfensche is de bijenteelt een belangrijk nevenbedrijf. Het oude jachtveld der Geldersche Hertogen en Edelen is nog een geliefkoosd oord voor de beminnaars van dat vermaak; nergens anders dan op de Veluwe vindt men grof wild, herten en reeën, en menig landman is genoodzaakt zijn jong graan tegen nachtelijke bezoeken dezer steeds in troepen rondzwervende dieren te bewaken; ook in andere opzichten is de jacht hier voordeelig, want hazen, konijnen en hoenders zijn er in overvloed.

c) Visscherij. Maas en Waal leveren zalm, elft en geringe vischsoorten op, maar van veel meer belang dan de vischvangst op de binnenwateren is die op de Zuiderzee; door de Harderwijker en Elburger visschers worden jaarlijks millioenen haringen gevangen en gezouten, en groote hoeveelheden daarvan gerookt om als bokking in den handel te worden gebracht; de botvangst is mede zeer aanzienlijk op die plaatsen en de ansjovis-visscherij evenals overal wisselvallig.

d) Handel. Dezen komt den voorrang toe boven de nijverheid, want de ligging van de voornaamste steden aan de breede stroomen, uit het buitenland herwaarts vloeiende, vormde menige stad tot een handels-oord van belang, zoowel met opzicht tot het binnenland als tot de producten van vreemde Rijken; de Rijnspoorweg bevorderde dit buitenlandsch verkeer, en Arnhem heeft daardoor menige handelsbetrekking van Nijmegen tot zich gelokt; de aanzienlijke marktplaatsen zullen bij de wandeling door de provincie worden opgenoemd, doch men kan zich verzekerd houden, dat vooral in de grootere steden velen door den handel welvaren, en de drukke stoombootvaart op de rivieren levert wel het best bewijs dat het vertier er aanzienlijk is; binnenlandsche handel op groote schaal wordt evenwel slechts in enkele steden en dan nog in weinig artikelen gedreven, zooals granen, tabak en hout.

e) Nijverheid. Behalve de vooral in de hoofdstad bloeiende handwerksnijverheid bezit Gelderland nogal veel fabriekmatige werkplaatsen, en de bekwaamheid der arbeiders wordt op verscheidene plaatsen door stoom- en waterkracht geholpen; eenige der belangrijkste takken zullen wij hier noemen: de uitgebreidste is de **steen- en pannenbakkerij** langs

Waal, Rijn, IJssel en Lek, millioenen steenen en dakpannen produceerend; de papierfabrieken, hoofdzakelijk op de Veluwe te huis behoorende, meestal door stroomend water, doch soms ook door stoomkracht geholpen; sigaren- en tabaksfabrieken, houtzaag- en oliemolens, ijzergieterijen en werktuigfabrieken, koperbewerking, spijkerfabrieken, leerlooierijen, bierbrouwerijen, katoenspinnerij en weverij vooral in het Graafschap, stoelen- en klompenmakerijen te Kuilenburg en eene garancinefabriek te Tiel komen in de eerste plaats in aanmerking.

§ 113. De hoofdstad Arnhem, met 26500 inwoners, ligt niet ver beneden de plaats waar de Rijn zich in twee armen splitsend den IJssel noordwaarts zendt, en breidt zich door den toevloed van renteniers meer en meer uit; overal verrijzen nieuwe straten, boulevards en pleinen en de ambachts-nijverheid vaart er goed bij; het bestuur schroomt niet het inwendige der stad door wegruiming en verbetering te verfraaien, en zoo wedijvert tegenwoordig de stad zelve met de omstreken in sierlijkheid en schoonheid. Eene schipbrug voert over den Rijn, vanwaar de nieuwe kade een goeden indruk maakt. Langs rivier en spoorweg is de doorvoerhandel aanzienlijk en de binnenlandsche handel en markten verschaffen nog meer welvaart. Rijtuig-, machine-, draadnagel-, sigaren- en terracotta-fabrieken, beeldhouwerijen, meubelmakerijen, instrumentmakerijen, houtzagerij, steenfabrieken en andere werkplaatsen tot vervaardiging van verbruiks-artikelen bezorgen veel vertier. De Groote kerk, de nieuwe R. K. kerk, het paleis van justitie, het gouvernementshuis, het raadhuis, het gebouw Musis sacrum en de nieuwe schouwburg strekken pleinen en straten tot sieraad. De omstreken vormen eene aaneenschakeling van bekoorlijke wandeldreven, rijke landgoederen en smaakvolle villa's.

Nijmegen ligt drie uur zuidelijker, tegen een heuvel gebouwd, aan de breede Waal en bezit binnen de vestingmuren nog de overblijfselen van een paleis van Karel den Grooten op het fraai aangelegd Valkhof, waarnevens een hoog opgebouwd Belvédère verrijst; het ouderwetsch stadhuis bevat ook verscheidene oudheden. De heuvelachtige straten zijn daardoor ook niet zeer regelmatig en onder de gebouwen

munten voorts alleen uit de Groote kerk en eenige fraaie particuliere woningen. Des te schooner zijn de omstreken, hetzij men de heuvelklingen beklimt of de lommerrijke dalwegen bewandelt. De stad is door een gierburg met de overzijde der rivier verbonden, telt ruim 22000 inwoners (met inbegrip van het Schependom) en bezit een spoorweg op Kleef, welke aan de havenkom aanvangt, want Nijmegen is de belangrijkste koopstad aan de Waal met vrij wat expeditiehandel en doorvoer; er zijn fabrieken van allerlei aard binnen de muren, waarvan vele door stoom gedreven worden: houtzaag- en oliemolens, werktuigfabrieken, eau-de-cologne-fabrieken, leerlooierijen, kachelfabrieken, verwerijen, tabaks- en sigarenfabrieken, zout- en zeepziederijen, bierbrouwerijen en likeurstokerijen.

Huissen is een landstadje met handel in voortbrengselen van landbouw en veeteelt, aan den Rijn tusschen Arnhem en Nijmegen.

Tiel ligt beneden laatstgemelde stad aan de Waal en telt slechts 7000 inwoners, maar is belangrijk door de markten en den binnenlandschen handel in granen en andere voortbrengselen; onder de werkplaatsen vermelden wij eene stoomolie- en meelmolen, de garancinefabriek en de fabriek van landbouwwerktuigen.

Zalt-Bommel ligt weder iets lager aan de overzijde der rivier op het eiland door Maas en Waal gevormd en Bommeleerwaard genoemd; de stad telt nog geen 4000 inwoners en geniet eenige welvaart door de weekmarkten en enkele fabrieken, zooals eene stoomfabriek van vertinde keukengereedschappen, eene leerlooierij, eene stoom-fineerzagerij, eene stoomknoopenfabriek en eene stoomkorenmolen.

In dit westelijk gedeelte der provincie ligt nog Kuilenburg (*Culenburg*) aan de Lek, met 5500 inwoners en veel bedrijvigheid door eene zeer groote destilleerderij, welke duizende vaten voor het buitenland verwerkt, eene branderij, eene glasblazerij, een groentendrogerij, een steenoven en eene hoepelmakerij, alle van dezelfde firma, voorts een stoomkorenmolen en de bekende stoelen- en klompenmakerijen. Er is een druk bezocht R. K. seminarie en de Groote kerk is bezienswaardig.

In het Kwartier der Veluwe vinden wij een aantal kleine steden: aan den Rijn beneden Arnhem ligt Wageningen.

gen, aan den voet van een berg, die heerlijke vergezichten oplevert; de omtrek van dit vriendelijk ruim 5000 inwoners tellend stadje is bezaaid met tabaksvelden, die een drukken handel in 't leven roepen.

Aan de zijde der Zuiderzee treft men aan: Nijkerk, met 7500 zielen, door eene haven van een uur lengte met de Zuiderzee verbonden; bloeiend door den handel in tabak, brandhout en honing, terwijl eenige wolkammerijen en bezembinderijen er ook vertier verschaffen. Harderwijk met 6500 zielen in stad en grondgebied, fraaie pleinen en straten, de bezienswaardige Mariakerk, een antiek stadhuis en eene zeer groote kazerne tot huisvesting der voor onze Koloniën bestemde troepen; de vroegere hoogeschool is vervallen en de haven erg verzand doch deze wordt evenwel vrij druk bezocht door handels- en visschersvaartuigen; de Harderwijker bokking is overal bekend, en de houthakkerij en bezembinderij in den omtrek leveren veel vertier op. Elburg, eene nette stad met slechts 2500 inwoners, 's zomers in het groen gebladert verborgen; er is eenige scheepvaart en vischvangst benevens eene lijndraaijerij.

Hattem ligt binnenwaarts tegenover Zwolle nabij den IJssel, aan den voet van den schaduwrijken Triezelerberg; de fabriek van landbouwwerktuigen stoort eenigermate de stilte in dit van landbouw bestaand, door 2500 zielen bewoond stadje. Naar het Graafschap overstekende naderen wij Zutphen over eene kolossale spoorwegbrug, die tevens tot het gewoon verkeer over den IJssel is ingericht; van deze zijde doet die stad zich tegenwoordig ook gunstig voor, alles is er vernieuwd en de spoorweg zal er gewis nog meer vertier dan thans te voorschijn roepen; er zijn weinig fabrieken, eene branderij, zeepziederij en likeurstokerij, maar veel handel in timmer- en brandhout en allerlei voortbrengselen der vruchtbare en fraaie omstreken; deze vesting bevat nog niet 14000 inwoners, maar is goed gebouwd, prijkt met eene ruime markt en enkele flinke gebouwen. Lochem, aan de Berkel, die bij Zutphen in den IJssel valt, nabij den boomrijken Lochemerberg, met nagenoeg 2000 inwoners en groote landgoederen in de fraaie environs. Borkulo, een nog kleiner stadje aan dezelfde rivier, die aldaar reeds bevaarbaar is. Groenlo met ruim 2000 inwoners en eenige katoenweverij, aan een kruispunt van groote wegen, op een uur afstand van de West-

phaalsche grens. Belangrijker zijn: Doetinchem, aan den Ouden IJsel, met weinig meer dan 2000 inwoners maar veel vertier, door doortocht en nijverheid, zooals leerlooierijen, lijnziederijen, houtzaagmolens, olieslagerij, zeepziederij en eene groote destilleerderij; het stadje is net en vriendelijk en bezit aangename omstreken; de gevangenis voor jeugdige veroordeelden ligt op een half uurtje afstand, waar vroeger het landgoed de Kruisberg was. Doesborgh, ter plaatse waar de Oude IJsel zich met den IJsel vereenigt, is bevestigd en telt 4000 inwoners, die veel handel drijven en ook eenige welvaart genieten door eene belangrijke destilleerderij, een stoom-oliemolen, eene cichoreibranderij, leerlooierij, lijnziederij en mosterdvervaardiging. Zevenaar, grensstation van den Rijnspoorweg, aangenaam gelegen landstadje met 1800 inwoners in de kom, hoofdplaats eener gemeente van bijna 4000 zielen.

§ 114. In deze groote provincie is het platteland rijk voorzien van welvarende dorpen en vlekken, welke een afzonderlijk bezoek verdienen; een paar kleine landstadjes worden dan te gelijker tijd in oogenschouw genomen. Wij beginnen onze wandeling in het Kwartier van Nijmegen en stappen over de Veluwe naar het Graafschap en de zuidoostelijke landstreken.

Niet om het inwonertal maar wegens de verrukkelijk schoone natuur zijn Ubbergen en Beek even buiten Nijmegens poorten vermeldenswaard; buitengoederen, boomrijke wandeldreven, heuvel en dal wisselen elkander af; ook de tot het Schependom dier stad behoorende dorpjes Hees en Neerbosch prijken met eene menigte buitenplaatsen. Lent, Bommel en Gent liggen tegenover Nijmegen aan de Waal en zijn de hoofdplaatsen der steen- en pannenbakkerij, waarbij duizende handen bezigheid vinden (de Waalklinkers zijn gerenommeerd); meer naar Arnhem ligt het belangrijke dorp Elst met veel tabaksbouw evenals het naburig Valburg, dat nabij het gehucht Zetten een drietal gestichten voor verwaarloosde meisjes bezit. Aan de linkerzijde van de Waal liggen de fraaie en welvarende gemeenten Beuningen, Druten en Wamel, met groote steenbakkerijen en tabakshandel; Wijchen ligt zuidelijker, niet ver van de Maas in eene lieve doch zandige streek, en lokt veel kleine renteniers

wegens de goedkoopte. Aan de Maas zelve ligt het onbeduidend stadje Batenburg niet nog niet 500 inwoners en eene groote kasteelruïne.

In de Bommeler-waard zijn de dorpen minder aanzienlijk, maar aan den westelijken uithoek »waar Maas en Waal te zamenvloeit» verheft zich het vermaarde slot Loevestein; daartegenover ligt de gemeente Vuren onder de muren van Gorkum, met eene belangrijke glasblazerij; van de talrijke dorpen in de vruchtbare Tieler-waard noemen wij alleen Beusichem, een uur van Kuilenburg, vermaard door zijne paardenmarkt, die jaarlijks door honderde vreemdelingen en inlanders wordt bezocht, en het nader bij Tiel gelegen stadje Buren, met 1000 inwoners, uit twee kruisstraten bestaande en eene nette kerk, een raadhuis en een weeshuis bezittende.

§ 115. Op de Veluwe valt het oog 't allereerst op de dorpen die Arnhem omringen; Velp met Dieren, Ellekom en de Steeg, tot de gemeente Rheden behoorende, vormen eene onafgebroken reeks buitenverblijven langs de boschrijke heuvelen aan wier voet prachtige lanen met heerlijke akkers afwisselen; het kleine Rozendaal is niet minder liefelijk gelegen en te midden van statige wandeldreven en vijvers verrijst er de oude burcht der Geldersche Hertogen. Een soortgelijk lustoord vinden wij terug aan de westzijde der pasgenoemde stad alwaar Oosterbeek met Doorwerth en Renkum talrijke buitenverblijven en landgoederen bevatten, die in het fraaie seizoen duizende bezoekers lokken en waar de natuur niemand onbevredigd laat, hetzij men in de bosschen of op de heuveltoppen ronddoelt; het kasteel te Doorwerth is nog in zijnen oorspronkelijken toestand aanwezig; onder Renkum behooren evenals onder Rozendaal verscheiden papiermolens. Op de Veluwe zelve liggen: Ede, eene aanzienlijke gemeente van bijna 10000 inwoners, het hoofddorp is eene liefelijke oase in de omringende woestenij, en in het tot deze gemeente behoorend dorpje Veenendaal, dat aan het Stichtsche vlek van dien naam grenst, is nogal veel nijverheid, katoenweverij en wolspinnerij; — Barneveld, aanzienlijk dorp, door gas verlicht, gewichtige marktplaats vooral van schapen, met het kasteel de Schaffelaar (Jan van Schaffelaar), veel bijenteelt, wolkammerijen en leerlooierijen, hoofdplaats van eene uitgestrekte gemeente, waartoe

onderanderen Garderen, met het naburig Uddelermeer en het te midden van zandduinen verscholen Kootwijk behoorren; — Apeldoorn, de grootste gemeente van Nederland van bijna 34000 bunder oppervlakte met 11 tot 12000 inwoners; waarvan er wel 3000 in de kom van het hoofddorp wonen, alwaar 40 papierfabrieken, eene koperpletterij, eene deken- en duffelfabriek, eene gasfabriek en andere nijverheidstakken welvaart verspreiden; dit schoone dorp prijkt met tal van lieve particuliere woonhuizen, een bezienswaardig raadhuis en eene fraaie kerk, maar het meeste vreemdelingen-bezoek wordt uitgelokt door de heerlijke omstreken, alwaar het deftige Koninklijk lustslot het Loo verrijst te midden van statige lanen en een wonderschoon aangelegd park, dat westwaarts inéénsmelt met de Soerensche bosschen, waar ieder vriend van eene prachtige natuur zich te huis zal gevoelen; allerwege bespeurt men de voordeelen die het vorstelijk verblijf aanbrengt door goede wegen, uitmuntende verzorging van het geboomte en niet het minst te Apeldoorn door eene industrieschool, welke Koning Willem III bekostigt. Drie uur ten westen van het dorp ligt aan den straatweg op Amersfoort het kamp van Milligen, te midden van uitgestrekte heidevelden; — Epe en Vaassen, ten noorden van Apeldoorn, met landbouw, veeteelt en papiermolens; onder laatstgenoemd dorp ligt het adellijk huis Cannenborch, vroeger eigendom van den vermaarden Maarten van Rossem, welks omringend geboomte in trotschheid niet wordt overschaduwd; — Heerde, ook aan den Zwolschen straatweg, een fraai en bloeiend dorp met papierfabrieken; — Twello, tegenover Deventer, noemenswaard om de aangename wandeldreven en lusthoven; — meer naar de Zuiderzee Ermelo en Putten, aanzienlijke dorpen met eenige papierfabrieken, maar vooral door landbouw, veeteelt en houthandel vooruitgaand; — Brummen, fraaie hoofdplaats eener nijvere langs den IJssel uitgestrekte gemeente, daar in de dorpen Hall en Eerbeek een aantal papiermolens gevestigd zijn en talrijke buitengoederen op grooter of kleiner afstand van den grooten weg op Zutfen liggen.

§ 116. In het Graafschap zijn ook een aantal oorden te vermelden: Warnsveld onder de muren van Zutfen, Gorssel aan den straatweg op Deventer, met het bekend

opvoedingsgesticht Nederlandsch Mettray, en het uitgestrekt Laren; — het liefelijk dorp Hengelo met aanzienlijke veemarkten; — Steenderen, groot genoeg om drie R. K. kerken te bevatten, met de overblijfselen van het kasteel der Bronkhorsten en het fraaie buitengoed Baak; — Neede en Eibergen, aanzienlijke gemeenten met linnen- en katoenweverijen; — Winterswijk, belangrijk fabriekdorp met 7500 zielen in en om de kom, drukke marktplaats, hoewel nabij de grenzen, en gewichtige katoen-industrie; — Lichtenvoorde en Bredevoort onbeduidende landstadjes; — Aalten, neringrijk en welvarend dorp, in de kom wel 2000 inwoners tellend, die hoofdzakelijk van landbouw, katoenspinnerij, weverij en bleekery, steen- en pannenbakkerij en leerlooierij bestaan; — Ruurlo, midden in het Graafschap, eene landelijke gemeente met een fraai kasteel, en Vorden met linnenweverijen; — Terborg een klein landstadje, hoofdplaats der uitgestrekte gemeente Wisch, met het kasteel van dien naam, vriendelijke omstreken, leerlooierijen en eene ijzergieterij; — te Ulft onder de gemeente Gendringen ligt ook eene ijzergieterij met eene fabriek van werktuigen, en de bodem bevat in de omstreken veel ijzer-oer; — Dinperlo is eene neringrijke grensplaats van 2500 zielen, met eenige nijverheid en aanzienlijke markten; — het kleine stedeke 's Heerenberg, aan den grooten weg op Emmerik, met een groot grafelijk kasteel en aangename wandelingen, onderanderen op het naburig Montferland; — de groote gemeente Hummelo bestaat bijna uitsluitend van landbouw, veeteelt en houthandel, maar toch is in het onderhoorig dorp Laag Keppel eene ijzergieterij van eenig belang; te midden van fraaie wandeldreven, lanen en bouwakkers ligt hier het antieke kasteel van Keppel en het grootsch, nieuwgebouwd kasteel Enghuizen; — over Duiven, met eene belangrijke bierbrouwerij, en verscheidene minder belangrijke dorpen eindigen wij onze wandeling te Lobith; een dorp, maar gewichtig door de ligging aan den Rijn, alwaar deze ons land betreedt; de bedrijvigheid, die de duizende jaarlijks af- en opvarende schepen en stoombooten in 't leven roepen, is hier zeer groot, omdat bijna ieder vaartuig voor de in- en uitklaring moet ankeren en menig schipper er zich van provisie voorziet.

VI. UTRECHT.

§ 117. Deze kleinste, maar als het hart des lands niet onbelangrijkste provincie stond vroeger als Neder-Sticht of Stift onder het wereldlijk beheer van de Bisschoppen van Utrecht, die steeds bedacht waren op uitbreiding hunner macht en van hun gebied, totdat hun geheel domein in 1528 door Keizer Karel V in zijn Rijk werd opgenomen; dat Utrecht in 1579 onmiddellijk toetrad tot de Unie, behoeft wel geen betoog. De tegenwoordige provincie bestaat uit het geheel Neder-Sticht (met uitzondering van enkele dorpen) verdeeld in: het Overkwartier met Utrecht, Rhenen en Wijk bij Duurstede, het Eemland met Amersfoort, het Nederkwartier of Kwartier van Abcoude en het Land van Montfoort; voorts uit de Baronnie van IJselstein en enkele voormalige Hollandsche dorpen; zij paalt ten noorden aan Noord-Holland en de Zuiderzee, ten oosten aan Gelderland, ten zuiden aan diezelfde provincie en Zuid-Holland, welk laatstgenoemd gewest haar ook ten westen begrenst.

De beide gerechtelijke Arrondissementen Utrecht en Amersfoort bevatten de Kantons Utrecht, IJselstein, Maarsse en Loenen, en Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede.

Op 25 vierkante mijl of 138000 bunder leven 160000 inwoners in 28000 woonhuizen, derhalve is de bevolking hier dichter dan in eenig ander der reeds behandelde gewesten, doch de beide provinciën Holland overtreffen in dit opzicht Utrecht weder verre. Van deze bewoners zijn 62% protestantsch, 36% roomsch-katholiek, ruim 1% oud-roomsch van de bisschoppelijke klerezie en 1% israëlietisch; bijna de helft woont in steden, en daar verscheiden dorpskommen met steden kunnen wedijveren, zoo is de meerderheid reeds lang in de gelegenheid geweest zich te beschaven en zijn de hoekige puntjes, die men wel eens bij andere provincialen wil opmerken, verdwenen; de duurzame toevloed van nieuwe bewoners uit andere, minder schoone gewesten maakte de Stichtenaren welwillend gezind jegens den vreemdeling.

§ 118. Niettegenstaande de geringe uitgestrektheid bezit

Utrecht eene opmerkelijke afwisseling van bodem, die zich ook afspiegelt in de wijze van bebouwing van den grond en overige middelen van bestaan, des te krachtiger uitkomend, juist omdat het terrein zoo beknopt is. Zandige heuvels dalen naar het noordoosten tot de Geldersche vallei en het lage Eemland, naar het zuiden en westen tot de rijke bouwlanden en weiden tusschen Lek en Ouden Rijn en de breede veenplassen aan beide zijden van de Vecht; groot is het onderscheid tusschen de boschrijke met buitenplaatsen bezaaide heuveltoppen en de eindelooze vlakten met tierig rundvee en wilgen-cultuur; de zandgrond is te recht het geliefdskoosd verblijf geworden van den rentenier of den stadbewoner, die 's zomers te midden van de harstgeuren der dennewouden een gezond verblijf opzoekt; vroeger trokken vooral de boorden van de Vecht de Amsterdammers tot zich, en verschillende plekjes verschaffen nog het bewijs hoe de kunst bijna vergoedde wat de natuur te wenschen overig liet; namen als de »Mennonieten hemel" getuigden dat het werkelijk een lustoord was, toen buiten aan buiten, met prachtig geboomte bezet, uren lang de kalme Vecht-oeveren van Abcoude tot Maarssen begeleidden, en door keur van bloemen en fraaie gebouwen ieders bewondering tot zich trokken. Thans zijn de schoone oorden van Zeist, Driebergen, Doorn en Amerongen in het Rijndal, en die van Amersfoort, Soest en Baarn nabij de Eem meer gezocht, en de smaakvolle landhuizen, de nette en sierlijke dorpen vinden bijna nergens hunne weder-gade; doch een breede rug van woeste zandduinen en barre heiden scheidt die beide landstreken.

§ 119. **Veeteelt, landbouw, houtteelt**, veenderij, handel en in sommige oorden nijverheid zijn de belangrijkste middelen van bestaan; er is driemaal meer weiland dan bouwland in gebruik en bijna één-achtste van het gewest is door bosschen bezet; 9% ligt onbebouwd.

a) **Veeteelt.** In het zuiden en westen is de hoofdzetel der vetweiderij en zuivelbereiding, die evenwel ook in het noorden en de lage landerijen langs de Eem bloeit; de schoone runderkudde bestaat uit bijna 80000 stuks, die in de meeste oorden niet voor de Hollandsche behoeven te wijken; het niet vermeerderend aantal schapen bedraagt tegenwoordig ruim 30000 stuks van zeer verschillend ras in de vochtige weiden en op de drooge heidevelden; 18000 varkens voorzien in de eigen

behoefte en worden ook naar elders vervoerd; van bokken en geiten telt men nog geen 5000 stuks; ná Drenthe bezit Utrecht de minste paarden, doch het aantal is toch reeds tot 12500 geklommen. De meeste hooibouw treft men aan langs de monding en den benedenloop der Eem. De bijenteelt is in de heidestreken van vrij groot belang, men telt er ruim 15000 korven; naar verhouding is de aanfokkerij van pluimvee minder belangrijk. Het jachtveld is gunstig bekend en door de menigte rijke landbewoners wordt de liefhebberij der jacht hier niet verwaarloosd, al bepaalt de opbrengst zich tot klein wild, want het grove wild van de Veluwe overschrijdt de Stichtsche grenzen zelden; in het zuidwesten leveren de eendekooien nog al voordeel op.

b) Landbouw. De verbouw van fijne gewassen in sommige oorden in het noorden, zuiden en westen, maakt in het oosten plaats voor rogge- en boekweit-bouw en houtteelt; door de menigte werken van openbaar nut, welke in de laatste jaren zijn ondernomen, heeft het naaldhout eene zeer groote waarde gekregen en valt er menig boom, die tot sieraad van den omtrek strekte, maar natuurlijk spoort die meerdere winst aan tot uitbreiding van de houtcultuur. Als hoofd-voortbrengselen van den eigenlijken landbouw noemen wij: **tarwe**, rogge, aardappelen, boekweit, haver, erwten en boonen, gerst, oliezaden, vlas en hennep. **Tabak** is een winstgevend artikel, en deze bouw wordt vooral bij Rhenen en Amersfoort in het groot gedreven; het fraaie blad van onzen tabak is zeer gezocht tot dekblad, ofschoon de geur bij de meeste andere soorten achterstaat. Met het aanbrengen van verbeteringen is het niet best gesteld in het Sticht, althans deskundigen beweren dat de grond op veel plaatsen uitnemend geschikt is tot draineering, en toch laat men dit na; in de hoofdstad is eene rijke verzameling van landbouwwerktuigen alwaar ieder vreemdeling een belangstellend bezoek brengt, doch waar men hoogst zelden een boer uit het gewest zelf ontmoet. Er zijn veel groote grondbezitters, maar onder de groote boeren weinig eigenaars, en dit werkt niet gelukkig. Hoogst belangrijk zijn de uitgestrekte boomgaarden vooral in het midden en zuiden der provincie.

c) Verveeningen. De turfproductie is aanzienlijk, niet zoozeer om de hoeveelheid welke zich tot ruim $1\frac{1}{2}$ millioenen ton bepaalt, als wel wegens de uitnemende kwaliteit, meestal

uit lage veenderijen afkomstig. Eenige plassen zijn ingepolderd en leëggemalen, een aantal andere wacht op droogmaking, en plannen en maatregelen zijn daartoe bereids gemaakt en genomen, voor zoo ver zij zijn uitgeveend en derhalve niets dan gevaarlijke naburen zijn; maar verscheidene aan de Hollandsche grenzen worden nog bewerkt en houden 1800 arbeiders bezig, terwijl de hooge veenen nagenoeg 400 personen in het werk hielden.

d) Handel. Alleen de ligging in het midden des lands, de samentreffing van een aantal hoofdwegen te land en te water, de oude bloei en handelsbetrekkingen van de stad Utrecht zouden reeds voldoende zijn een levendig vertier te waarborgen, en dit vinden wij er dan ook vertegenwoordigd, gesteund door de krachtige pogingen der bewoners om partij te trekken van de gunstige gelegenheid; niet alleen is vooral de hoofdstad eene aanzienlijke marktplaats, maar de binnenlandsche handel is dáár en in enkele andere steden belangrijk, veel bijdragende tot de algemeene welvaart. De buitenlandsche handel is er nog van weinig beteekenis, ofschoon er wellicht een tijd zal komen dat dit centraal-punt der spoorwegen ook in dat opzicht een hoogen rang inneemt. Hoewel de mond der Eem en de haven van Bunschoten, beide aan de Zuiderzee, niet voor groote schepen toegankelijk zijn, blijven zij toch niet ongebruikt en verschaffen de bokking-rookerijen en ansjovis-zouterijen in de visschersbuurt Spakenburg veel vertier.

e) Nijverheid. Utrecht is geen bepaald industrieel gewest, maar toch worden verschillende takken van industrie in de volrijkste plaatsen waardig vertegenwoordigd; behalve de Rijks-munt, die met de vermaardste buitenlandsche kan vergeleken worden, bloeien in de hoofdstad scheikundige werkplaatsen, machinebouw, sigarenbereiding en rijtuigfabrieken, in Amersfoort koehaar-verwerking en grove tapijten-vervaardiging, langs de rivieren belangrijke steen- en pannenbakkerijen, te Veenendaal en Zeist weder andere industrieën.

§ 120. Utrecht is in vele opzichten eene belangwekkende stad; ten tijde der Romeinen reeds bekend als Trajectum, later als Bisschopszetel bloeiend, is zij thans tot eene groote stad van 55000 zielen aangegroeid, die door welvaart een vroolijk aanzien oplevert en door de aanzienlijke voorsteden

van vooruitgang getuigt; de wallen en bolwerken zijn in vriendelijke plantsoenen herschapen en de omstreken munten uit door landelijk schoon, terwijl overal sierlijke buitenverblijven uit het groen te voorschijn komen; de eeuwenheugende Maliebaan is er zeker niet een van de geringste versieringen, vooral nu zij wordt begrensd door elegante villa's en woonhuizen. Eene hoogeschool met tal van kostbare verzamelingen, de beroemde dom uit den aanvang der 8ste eeuw dagteekenend, nu van den 110 el hoogen toren gescheiden, en enkele der overige kerken, de Paushuizen, thans het Gouvernements-gebouw, het stadhuis, het paleis van justitie, het gebouw voor kunsten en wetenschappen, de schouwburg, de groote Willemskazerne, het metereologisch observatorium en eenige bijzonder prachtige winkels strekken tot sieraad der stad, die door flinke grachten van zonderlingen bouwtrant en fraaie pleinen vervroolijkt wordt; het marktgewoel is er zeer groot. Ten oosten van de stad, voorbij het fraaie kerkhof, liggen verschillende lunetten die met andere verspreide forten deze plaats beschermen kunnen, vooral wanneer de omstreken onder water zijn gezet. Handel is hier de levenswekkende adem, door tal van straatwegen, spoorwegen en de ligging tusschen Vaartschen en Ouden Rijn en Vecht gevoed wordende; maar daaraan paren zich een aantal fabrieken waarvan de voornaamste zijn: 's Rijks-munt, de werkplaatsen der Rijn-spoorweg-maatschappij, ijzergieterijen en stoomwerktuigfabrieken, steen- en pannenbakkerijen, beenzwart-, chemicaliën-, loodwit-, zwavel- en salpeterzuur-fabrieken, zeep- en zoutziederijen, bierbrouwerijen, azijnmakerijen, stoommeelmolens, ornament- en instrumentmakerijen, rijtuigmakerijen, tabaks- en sigarenfabrieken, scheepstimmerwerven en touwslagerijen, benevens eene menigte andere van minder belang; de handwerksnijverheid bloeit er sterk.

Amersfoort is de tweede stad der provincie, telt ongeveer 13000 inwoners en is niet zoo fraai binnen de in plantsoenen herschapen wallen als de natuur daarbuiten, die door afwisseling van hoog en laag, van bosch en beemd, van parken en optrekjes alleraangenaamst is; zij ligt aan de Eem, die hier bevaarbaar wordt voor binnenvaartuigen, en heeft veel gewonnen door den centraal-spoorweg; de handel in granen, inlandschen tabak, honig en eikenschors is niet onbelangrijk; de fabrieken van zoogenaamd Amersfoortsch

(katoenenstof voor ondergoed), de leerlooierijen, honingzemerijen, wolkamerijen, garen- en linnenbleekerijen, olie-, run- en houtzaagmolens, koeharen-tapijtfabrieken en enkele andere brengen mede veel tot den bloei toe. De Groote kerk, de fraaie Lieve Vrouwe toren en enkele andere gebouwen versieren de plaats.

Aan den Rijn liggen: Rheden met 4000 inwoners, de schoonst gelegen stad van het Sticht, met een bewonderingswaardig fraaien toren nevens de hervormde kerk; landbouw en tabaksteelt zijn de eenige bronnen van welvaart van stad en omstreken, die op den 40 el hoogen Heimenberg bij de Grebbe een heerlijk vergezicht op de rijke Betuwe aanbiedt; — Wijk bij Duurstede, met nog niet 3000 inwoners, ter plaatse waar de Kromme Rijn zich van den Rijn scheidt en deze zijn weg vervolgt onder den naam van Lek; de overblijfselen van het kasteel Duurstede liggen hier te midden eener fraaie wandeling; het vriendelijk plaatsje bezit weinig andere nijverheid dan een stoom-grutmolen, eene wolwaschen kammerij en eene leerlooierij, maar bestaat vooral door landbouw, warmoezerij en ooftteelt; het heeft den roep van zeer gezond te wezen.

Meer westelijk aan den Hollandschen IJssel liggen de steedjes: IJsselstein, met 2000 inwoners in de kom en evenzooveel daar buiten; het is de hoofdzetel der hoepelmakers, en de kerk prijkt met eenige praalgraven; — en Montfoort, nog iets kleiner en niet zeer welvarend, al zijn landbouw, kaashandel en touwspinnerij de bronnen van bestaan; in het voormalig slot is een gesticht gevestigd voor verwaarloosde meisjes.

§ 121. Een aanzienlijk getal groote dorpen verdient afzonderlijke vermelding; aan de noord-oostzijde van den landrug, die de provincie doorsnijdt, ligt het aanzienlijk dorp Veenendaal, nabij spoorweg en kanaal, in de Geldersche vallei op de oostelijke grens van het gewest; de bevolking van 3000 zielen vindt een bestaan in de beide stoomweverijen en talrijke wolkamerijen, terwijl de veenderij er ook niet onaanzienlijk is; — voorts het vriendelijke Woudenberg met het kasteel Geeresteyn en ruim 2000 inwoners, — het liefelijk gelegen Leusden, — de uitgestrekte gemeente Hoogland, met 2400 inwoners, — Bunschoten met het visschersgehucht Spakenburg, — Soest met ruim 3000 in-

woners, — en het schoone Baarn met 2300 zielen, dat door tal van buitens omringd is en door het Baarnsche bosch van het gehucht Soestdijk gescheiden is, alwaar het bekende lustslot van Prins Hendrik (gebouwd ter eere van den held van Quatre-bras) de fraaie omstreken nog meer opluistert.

Ten westen en zuiden van die zandige hoogte, waarop alleen het dorpje Austerlitz ligt, met eene ten tijde der Fransche omwenteling aldaar uit aarde en zoden opgebouwde pyramide, vinden wij van het noordwesten af beginnend: Abcoude, een aanzienlijk dorp met vrij wat doortocht, op de grenzen van Noord-Holland; — Loenen, met glasblazerijen en het onder deze gemeente behoorend fort Nieuwersluis; — Breukelen, met de schoonste buitengoederen, en Maarssen, met de meeste landhuizen, zijn fraaie dorpen langs de Vecht, welke aan beide zijden door veenpolders en droogmakerijen wordt begeleid; — onder Mijdrecht en Vinkeveen zijn de aanzienlijkste verveeningen; — Vleuten en Harmelen zijn welvarende dorpen bij en aan den Ouden Rijn; in den omtrek ligt de schilderachtigste ruïne van ons land, het eens vermaarde kasteel de Haar; — aan den Vaartschen Rijn liggen Jutphaas met 2200 inwoners en eenige fabrieken, molens en steenbakkerijen, en het drukke Vreeswijk, aan de monding dier vaart in de Lek, waar duizende vaartuigen door de sluis schutten; eene schipbrug voert van hier naar Vianen in Zuid-Holland.

De schoonste dorpen van Utrecht liggen in eene lange reeks langs den straatweg van de hoofdstad naar Rhenen; het zijn niet alleen aanzienlijke gemeenten met fraaie particuliere woningen, bloeiend door het vertier dat de menigte buitengoederen in deze streek in 't leven roept, maar de industrie is er mede niet onbelangrijk: de Bildt, een uur ten oosten van Utrecht met bijna 2000 inwoners en eene zeer belangrijke rijtuigfabriek; — Zeist, met 5000 inwoners, tusschen landgoederen en buitenplaatsen verscholen, welvaart ontleenende van de bekende gestichten der Hernhutters of Moravische broeders en zusters, en niet minder van de bloeiende metaalgieterijen, terracotta-fabriek, stearinekaarsen-fabriek, lijnziederij en enkele andere nijverheidstakken; het fraaie dorp is door gas verlicht; — Driebergen met het daaraan grenzend Rijenburgh, niet minder fraai, tusschen bosch en bouwland, met prachtige villa's en optrekjes, en het sierlijk gebouwd R. K. seminarie; — Doorn, geheel in het groen verscholen, daarach-

ter de 50 el hooge Darthuizerberg; — eindelijk Amerongen met 1800 inwoners, hout- en tabakshandel en een prachtig bosch op heuvelachtigen bodem.

VII. NOORD-HOLLAND.

§ 122. Nadat het Grafelijk Huis van Holland 486 jaar erfelijk geregeerd had, zag men na 1299 die landstreek viermaal van Grafelijk geslacht verwisselen, in 1433 onder het bestuur van het machtig Bourgondisch Huis geraken en in 1477 aan het Huis van Oostenrijk overgaan; de beide provinciën Noord- en Zuid-Holland waren altijd vereenigd geweest en traden ook onverdeeld als provincie Holland tot de Unie in 1579 toe; dat de invloed van dat gewest in 's Lands-Staten zeer groot was, leert ons de geschiedenis der Republiek, en die invloed werd nog versterkt doordien Zeeland als het ware met Holland was saamgegroeid; toenmaals behoorden Amsterdam en Haarlem tot het zuider-kwartier, en sedert de grondwet van 1840 is de scheiding in twee provinciën, onder de tegenwoordige gedaante bestendigd. Thans grenst Noord-Holland ten westen en ten noorden aan de Noord-zee, ten oosten aan de Zuiderzee, ten zuiden aan Utrecht en Zuid-Holland, bestaande uit: I. Amstelland met Amsterdam; II. Gooiland met Weesp, Naarden en Muiden; III. Kennemerland met Haarlem, Zaandam en Alkmaar; IV. Waterland met Purmerend, Edam en Monnikendam; V. West-Friesland met Hoorn, Enkhuizen en Medemblik; VI. de eilanden Texel, met Eierland, Vlieland, Terschelling, Urk en Marken; VII. enkele voormalige gemeenten van het Sticht en van Rijnland. Dit gewest is tegenwoordig verdeeld in de gerechtelijke Arrondisseminten: Amsterdam, met de 4 Kantons aldaar en Nieuwer-Amstel, Weesp en Naarden; Haarlem, met de Kantons Haarlem, Beverwijk en Zaandam, Alkmaar, met de Kantons Alkmaar, Schagen en den Helder; Hoorn, met de Kantons Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Purmerend en Edam; te zamen vier arrondisseminten, 18 kantons en 143 gemeenten.

Op ongeveer 50 vierkante mijl of 273000 bunder wonen 525000 inwoners in 77000 huizen, en derhalve is zij de dichtstbevolkte provincie, voornamelijk door den overwegenden invloed van de bevolking der Rijks-hoofdstad, daar het platteland in dit opzicht moet wijken voor dat van Zuid-Holland. Van de inwoners zijn 67,5% protestantsch, 37,5% roomsch-katholiek, 5% israëlietisch. Sedert den aanvang dezer eeuw is aan het volks-onderricht veel zorg gewijd en toch zijn er nog ouders, die deze weldaad niet naar waarde schatten; in de meeste grootere plaatsen bestaat er ruimschoots gelegenheid de studiën verder uit te breiden of voor speciale vakken te worden opgeleid. Tegenwoordig begint de landbouwer daarop ook prijs te stellen, maar nog voor kort stond de Noord-Hollandsche boer niet in den besten reuk, als er van beschaaftheid en aangename manieren sprake was.

§ 123. Nog meer dan één-tiende gedeelte van den grond is woest en onbebouwd, grootendeels in de duinreeks, die de westkust bijna onafgebroken begeleidt; want behalve in het heuvelachtige Gooiland zijn heidevelden er onbekend, en bestaat bijna het geheel gewest uit klei en veen, waarvan sommige streken door vruchtbaarheid uitmunten, zooals de Beemster en enkele andere polders, en vooral de streek tusschen Hoorn en Enkhuizen of Drechterland. Slechts een klein gedeelte behoort tot het vasteland, want eigenlijk is het noordelijk deel een schiereiland, bij Beverwijk door eene nauwlijks een uur breede landengte aan 't zuiderdeel verbonden; dat schiereiland is bovendien nog met meren en plassen overdekt, ofschoon de belangrijkste bereids in vruchtbare polders zijn herschapen: Beemster (7200 bunders), Zijpe, Schermer, Heer-Hugo Waard, Purmer, Wormer enz.; het grootst van al de drooggemaakte meren is de Haarlemmermeer-polder, welke eene oppervlakte van 18000 bunders beslaat. Behalve uit die droogmakerijen bestaat dit gewest ook nog voor een belangrijk gedeelte uit aan de zee ontwoekerde polders, zooals: de Anna-Paulowna-polder, het Koegras, het Eierland, de Wieringerwaard, de Waard- en Groet-polders, grootendeels van uitnemend vruchtbaar gehalte. De hooge duinen strekken niet alleen tot bescherming tegen de zeegolven, maar tevens tegen de zeewinden, wier verderfelijke werking op den boomgroei daardoor schadeloos wordt gemaakt; langs den voet der dui-

nen treft men dan ook vrij wat houtgewas aan; in West-Friesland en Waterland echter veel minder, bijna niets dan ooftboomen rondom de dorpen. De kloeke landbevolking bewijst dat het klimaat duurzaam niet ongezond is, al lokken warme zomers dikwerf lastige koortsen uit; verbeterde afwatering in den winter brengt echter ook daarin verbetering.

§ 124. Het wei- en hooiland verhoudt zich tot het bouwland als 6 tot 1, en derhalve staat de **veeteelt** hier op den voorgrond, ofschoon de akkerbouw eenigermate aan het toenemen is; bijna al de steden zijn door **koophandel** en **zeevaart** rijk geworden: de visscherij is voor vele kust- en eilandbewoners het bestaanmiddel, veenderijen brengen in verschillende oorden haar aandeel bij tot het vertier, en allerwege bloeien onderscheidene takken van nijverheid.

a) Veeteelt. 150000 runderen van het schoonste ras vormen den rijkdom van den boerenstand, die buitengemeen groote zorg aan dien veestapel wijdt en zich hoofdzakelijk op het kaasmaken toelegt, de boterbereiding staat meer op den achtergrond; 's winters wordt uit gebrek aan voeder een aanzienlijk getal naar Friesland en Overijsel gezonden, om met de voorjaarswarmte weder bezit te nemen van de grazige weiden. Ongeveer 240000 schapen leveren tegenwoordig door de hooge prijzen van wol en vleesch aanzienlijke voordeelen op, en in dit opzicht is Noord-Holland in het bezit van de grootste hoeveelheid en de beste hoedanigheid; op Texel is schapenfokkerij hoofdzaak en dáár wordt veel groene kaas vervaardigd. De 27000 varkens voorzien in het eigen verbruik, en het aantal bokken en geiten overtreft de 5000. Van de paarden valt weinig te zeggen, het ras is goed en sterk, maar niet bijzonder gezocht op buitenlandsche markten, en er wordt weinig werk van aanfokkerij of veredeling gemaakt; hun aantal bepaalt zich tot 20000.

Alleen in het Gooiland is de bijenteelt van eenig belang en voordeelig; in het Over-IJsch gedeelte legt men zich meer toe op de aanfokkerij van pluimvee, waaronder hier ook veel zwanen, ganzen en eenden voorkomen; de vangst van eendvogels in de kooien is nogal aanzienlijk. De jacht is hier niet onbelangrijk op hazen, patrijzen, snippen en faisanten en den bijna uitsluitenden bewoner van het duin, het konijn.

b) Aan den landbouw wordt meer en meer zorg gewijd,

en die zorg wordt ruimschoots beloond door de aanzienlijke oogsten van aardappelen, haver, tarwe, rogge, gerst, boekweit, erwten en boonen niet alleen, maar ook door de opbrengsten der speciale teelten van oliezaden in de nieuwe polders, van meekrap ten noordwesten van Schagen, van vlas en hennep vooral in den Haarlemmermeer-polder, van warmoezerij in Drechterland, aan den Langendijk, rondom Beverwijk en de groote steden, van fijne zaden tusschen Enkhui-zen en Hoorn, van ooft in de West-Friesche en Kennemerlandsche boomgaarden, van aardbeïen te Aalsmeer en elders, van bloemen en bloembollen rondom Haarlem; de houtteelt neemt toe en bijna $3\frac{1}{2}\%$ van den bodem is met opgaand- of akkermaalshout bezet, meestal langs den duinzoom of in het Gooiland; in de drassige streken van Waterland is de rietmaai-rij van belang, terwijl de bewoners van Wieringen en Texel zich met wier- of zeegrasmaai-rij ophouden. De aandacht der landbewoners is meer dan vroeger op de be-paring en aanwending van mest gevestigd, Joch kunstmest en guano worden nog weinig gebruikt, en over het algemeen dringen verbeteringen slechts langzaam door, meestal nog met behulp der eigenaars van nieuwe polders, zooals de Anna-Paulowna- en Haarlemmermeer-polders. Behalve in de bloemkweekerijen wordt de grond in Drechterland met de meeste zorg bewerkt en gezuiverd.

c) Veenderijen. Tusschen Beemster en Schermer, in het midden der provincie, en ten zuiden van de hoofdstad zijn de meeste veenderijen, die alle bargerturf opleveren, evenwel niet van de beste hoedanigheid; vroeger was deze industrie er belangrijker dan thans, want de veenbeddingen geraken uitgeput.

d) Visscherij. Langs de Noordzee-kusten liggen eenige dorpen, met name Zandvoort en Egmond, welke zich met schelvisch-, kabeljauw-, tong- en scholvangst bezig houden; Enkhui-zen, Urk, Marken, Volendam en Huizen bevatten ook eene aanzienlijke visschersbevolking, die op de Zuiderzee haar bestaan vindt, terwijl Enkhui-zen en de Rijk nog eenige bui-zen voor de groote haringvangst uitzenden. Monnikendam is de hoofdmarkt der visscherij op de Zuiderzee, de bokking-rookerij is aldaar nog aanzienlijker dan de wisselvallige ansjovis-zouterij. Het belangrijkste product der bin-nenwateren is baars, hierop volgen paling en snoek.

e) De binnenlandsche handel is door de uitgebreide betrekkingen van Amsterdam en de Zaanstreek, en de groote hoeveelheden vee, kaas, wol en veldvruchten, welke ter markt worden gebracht, hoogst aanzienlijk *); de zeehandel en het verkeer met de Rijnlanden paart zich daar waardig aan; Amsterdam, Zaandam, den Helder, Purmerend, Edam, Alkmaar, Medemblik, Enkhuizen en Hoorn nemen er aan deel; nog altijd is eerstgenoemde stad de hoofdstapelplaats der koloniale voortbrengselen, alwaar onmetelijke schatten in entrepôt of in magazijn worden opgeslagen; in de overige plaatsen is hout-aanvoer de hoofdzaak, behalve aan de Zaan, alwaar buitendien de olie- en pelmolens een levendig verkeer met het buitenland bevorderen.

f) Onder alle provinciën is Noord-Holland die, waarin de meeste stoomkracht bij de nijverheid wordt aangewend, en zonder een fabrieksgewest te zijn, vindt men er toch eene hoogst belangrijke industrie, gedeeltelijk in verband staande tot de zeevaart en den handel, anderdeels onafscheidelijk aan groote plaatsen eigen of door energie en toevallige oorzaken bloeiende; de diamantslijperijen en suikerraffinaderijen te Amsterdam, de talloze verscheidenheid der molens in de Zaanstreken, de manufactuur-fabrieken te Haarlem behooren tot laatstbedoelde rubrieken.

§ 125. **Amsterdam** is wel niet de hoofdstad der provincie, doch die van het geheele Rijk, en maakt door hare uitgestrektheid en bevolking van ruim 250000 zielen aanspraak op den eersten rang; hoewel het landsbestuur eigenlijk te 's Gravenhage is gevestigd, mag de aan de Amstelmonding langs het IJ uitgebreide wereldstad als het hart van Nederland beschouwd worden, omdat de grootste kapitalen, de gewichtigste handelslichamen (Nederl. Bank, Handelmaatschappij enz.), de aanzienlijkste aanvoeren en het belangrijkste beursverkeer (in goederen, staatspapieren, wissels en assurantien) er vertegenwoordigd zijn. Op eene oppervlakte van ruim 750 bunders, in 90 eilanden afgedeeld, zijn ruim 25000 woon-

*) Van het hoofdproduct: de ronde, zoogenaamde Edammer kaas wordt meer dan 10 millioen pond op de markten aangevoerd, waarvan gemiddeld te Alkmaar 42, te Hoorn 24, te Purmerend 14, te Medemblik 9, te Enkhuizen 6, te Edam 4, en te Monnikendam ruim 1 percent.

huizen gebouwd, die langs de hoofdgrachten prachtige wijken vormen; de straten zijn in het hart der stad nauw doch bezoomd met sierlijke en rijke winkels, vooral langs Kalverstraat en Nieuwendijk; de breede Amstelkaden en vele der overige grachten, waaronder die der Heeren en Keizers door fraaiheid uitmunten, zijn verlevendigd door een druk verkeer van schuiten en schepen, doch de zeehandel is uitsluitend te huis in de ruime Ooster- en Westerdokken en het aan eerstgenoemd grenzend entrepôt-dok: ruim 300 groote zeeschepen met 110000 ton inhoud behooren in deze stad te huis *); veel drukker nog zijn de straten en pleinen, onder welke laatste de Dam, de Botermarkt, het Amstelveld en de Nieuwe-markt moeten genoemd worden. Opmerkelijk is de door bijna 25000 israëlieten bewoonde Jodenbuurt, welke een eigenaardig karakter bezit en met den Amstel de overige stadswijken scheidt van de Plantage, eene uit breede lanen en tuinen bestaande wijk, waarin de bekende zoölogische tuin, de kruidtuin en het park liggen en tegenwoordig menig fraai gebouw verrijst, onderanderen het nieuw R. K. oude mannen- en vrouwenhuis; daarachter ligt het voor 1000 behoeftigen gebouwd werkhuis; langs het protestantsch gesticht voor oude lieden nadert men het hart der stad en ziet rechts de dubbelgetorende Mozes- en Aaron-kerk en enkele weeshuizen en stoomdiamantslijperijen liggen; het oude muntgebouw, thans logement, prijkt nog met een toren, en weldra bereikt men den Dam, waaraan het merkwaardig Koninklijk paleis, de deftige Nieuwe kerk, met praalgraven en fraaie predikstoel, de groote koopmansbeurs en een monument aan den volksgeest van 1830 gewijd; westwaarts gaande ziet men de schoone Westerkerk, met den hoogsten toren der stad, en betreedt spoedig den Jordaan, eene reeks met fa-

*) In 1865 behoorde het aanzienlijkst gedeelte onzer koopvaardijvloot in de volgende plaatsen te huis:

Amsterdam	311	sch.	115440	ton.	Harlingen	60	sch.	10404	ton.
Rotterdam	206	"	118323	"	Hoogezand	60	"	8364	"
Groningen	189	"	15917	"	Alblasserdam	27	"	19293	"
Pekela	157	"	20136	"	Schiedam	25	"	9721	"
Veendam	156	"	19049	"	Middelburg	15	"	7655	"
Wildervank	85	"	9357	"	Delfshaven	13	"	9709	"
Sappemeer	67	"	7979	"					

de overige zijn over een aantal reederijen in verschillende plaatsen verdeeld.

brieken (suikerraffinaderijen enz.) bezaaide grachten en straten; maar als men zich van den Dam rechts of oostwaarts richt, dringt men in de eigenlijke oude stad binnen, alwaar Oude- en Zuiderkerk, stadhuis en rijks-muséum van schilderingen 't eerst het oog tot zich trekken. Aan de zuidelijke wallen vindt men den grooten schouwburg en eene cellulaire gevangenis bij de Leidsche barrière, en ter plaatse waar vroeger de Utrechtsche poort stond het kolossaal en tegelijk sierlijk, hoofdzakelijk van ijzer en glas gebouwd paleis van volksvlucht, in welks nabijheid eene geheele nieuwe, smaakvolle stadswijk ontstaat. Al de belangrijke en fraaie gebouwen op te noemen, die Amsterdam versieren, zou te veel ruimte innemen, als men weet dat er ruim 50 kerken en bedehuizen, daaronder zeer schoone, zijn en dat onder de talrijke gestichten van liefdadigheid menig sierlijk gebouw is te vinden, terwijl verscheidene maatschappijen en vereenigingen harer waardige lokalen bezitten; onder de 300 bruggen zijn sommige die de stad tot een waar sieraad verstrekken, terwijl ter veraangenaming de meeste wallen in wandelingen zijn herschapen en buiten de Leidsche barrière eene sierlijke wandelplaats is aangelegd. Wie eenigszins een denkbeeld wil ontvangen van den handels-omzet begeve zich op het noordwestelijk eiland, alwaar verbazende pakhuizen dikwerf met kostbare waren zijn opgevuld, of hij doorwandele het uitgestrekt entrepôtdok, eene stad van magazijnen, en werpe een blik op de beweging in Ooster- en Westerdok en vóór het open havenfront. Dozijnen stoombooten, honderde beurtschepen en andere vaartuigen zijn voortdurend in aantocht of verlaten de stad en zetten IJ en binnenwateren leven bij, terwijl de spoorwegen zoowel het binnenlandsch als het buitenlandsch verkeer bevorderen. Hoewel het aantal zeeschepen dat in de stad komt lossen vermindert en tot 1500 is gedaald, mag men dit niet als een teruggang van den zeehandel beschouwen, omdat tegenwoordig vele bodems in het Nieuwe-diep, aan het uiteinde van het groote zeekanaal, lossen en de koopwaren toch in de hoofdstad worden opgeslagen; maar evenwel wordt met enig recht op een korteren weg naar zee gewezen, als een middel om de stoomvaart en daardoor den doorvoerhandel uit te breiden, en daartoe wordt dan ook een nieuw, zeer breed en bijna recht kanaal dwars door de duinen ten zuiden van Beverwijk

gegraven, waaraan de inpoldering van het IJ verbonden is, daar deze zeeboezem door de ondiepte aan het Pampus zijne waarde voor de groote vaart verloren heeft. Een groot gedeelte der bevolking bestaat van industrie en handwerken; onder deze laatste zijn er enkele die bloeien, de goud- en zilversmederij, de meubelmakerij, de instrumentmakerij, de steendrukkerij en boekbinderij, maar andere staan bij elders ten achteren. De fabrieken van groot belang kunnen hier alleen eene plaats vinden en zijn meestal van stoomvermogen voorzien, als: suikerraffinaderijen en stroopkokerijen, diamantslijperijen, werktuigfabrieken en metaalbearbeiting in 't algemeen, gasfabrieken, fineerzagerijen en houtzaagmolens, scheepstimmerwerven, touwslagerijen, meel- en broodfabrieken, rijstpelmolens, scheikundige en verfstof-fabrieken, stearine-kaarsenfabrieken, bereiding van verduurzaamde levensmiddelen, zeepziederijen, bierbrouwerijen, azijnmakerijen en de vermaarde likeurstokerijen; deze opsomming moge voldoende zijn om aan te toonen, dat duizende gezinnen van de nijverheid bestaan. Door uitmuntende stedelijke instellingen en eenige particulieren wordt gezorgd voor uitstekend lager- en middelbaar onderwijs, doch het athénéum bloeit niet en de studie te Amsterdam is het meest gericht op de genees- en heelkunde en de godgeleerdheid; voor laatstgenoemd vak zijn verschillende seminariën opengesteld.

Ten oosten der Rijkshoofdstad liggen ter harer verdediging drie kleine bevestigde steden: Weesp, aan de Vecht, met 3000 inwoners en eenige fabrieken: branderijen, houtzaagmolens, kalkovens, stoom-wasscherij en bleekerijen, scheepstimmerwerven en tabaksbereiding; het stadje is net en ruim gebouwd, ligt in een vriendelijk oord en bezit behalve eene fraaie hoofdkerk een der schoonste raadhuzen van het gewest. — Muiden aan de monding der Vecht in de Zuiderzee, een nog veel kleiner stadje met veel vertier in de haven en door de sluis; een belangrijke zoutkeet, ansjoviszouterij, scheepstimmerwerven en de eenige buskruidfabriek van ons land zijn de overige hulpbronnen; nabij de stad, nog binnen de vestingwerken, ligt het oude Muiderslot, bekend door Floris V, Hooft en anderen, thans in diep verval, — meer oostwaarts het fraai dorpje Muiderberg op heuvelachtigen grond, met een groot kerkhof voor Amsterdamsche Israëlieten en eene zeer ver-

maarde écho op het voormalig buitenverblijf Hofrust. — Naarden, hoofdplaats van het Gooiland, met bijna 3000 inwoners; oude in 's lands historie merkwaardige vesting, doch voor 't overige onbelangrijk; de stad is geregeld gebouwd en strekt tot verblijf van het depôt van discipline voor onbandige soldaten.

§ 126. Naŭwlijs drie uur ten westen van Amsterdam ligt Haarlem, de hoofdplaats van de provincie, nabij den duinvoet aan het druk bevaren Spaarne, met ongeveer 30000 inwoners, net en welvarend van voorkomen en versierd door eene ruime markt, waarop het ouderwetsch stadhuis, de schoone en groote Bavo's kerk, met het beroemd orgel en eenige grafteekenen, en het bronzen beeld van Laurens Koster prijken; een aantal andere fraaie gebouwen zijn in de stad verspreid, wier wallen in aangename wandelingen zijn hervormd en die zich op heerlijke omstreken kan beroemen; het schoonst is het aan de stad grenzend bosch, bekend als Haarlemmerhout. met buitengoederen omringd, waaronder vooral uitmunt het Koninklijk paviljoen, met eene verzameling van schilderijen en van geologische voorwerpen. De handel en markten zijn voor de welvaart dezer stad van niet zooveel belang als de nijverheid, hoofdzakelijk in manufacturen; de katoen- en zijdeweaverijen, -verwerijen en -drukkerijen, de stoombleekkerij, de metaal- en lettergieterij, de scheepstimmerwerken, lijnbanen, haarlemmerolie-fabrieken, zout- en zeepziederijen, bierbrouwerijen en azijnmakerijen zijn het belangrijkste. Het onderwijs is er uitnemend goed ingericht.

Zaandam ligt nabij de monding van de Zaan in het IJ en telt ongeveer 12000 zielen, maar hoewel eene stad, is het toch aan alle zijden open en vormt schijnbaar één geheel met de langs den Zaanstroom liggende dorpen Koog aan de Zaan, 2300 inwoners, Zaandijk, 2300 inwoners, en Wormerveer, 3200 inwoners, welke plaatsen met eenige aangrenzende gemeenten de zoo belangrijke Zaanstreek uitmaken, een district met ruim 30000 bewoners, eigenaardig in bouworde en middelen van bestaan; de nette, levendig gekleurde, doch veelal houten huizen herbergen eene welvarende bevolking, die bijna uitsluitend bestaan van stoom- en windmolens; langs Zaan en nevenkanalen staan er dan ook meer dan 300 in dichte gelederen, zooals: houtzaag-, olie-, pel-, papier-,

verfhout-, snuif-, chocolade-, mosterd- en stijfsemlolens, die eene bedrijvigheid en eenen binnen- en buitenlandschen handel in 't leven roepen, welke wijd en zijd vermaard is. Zaan- dam wordt door de rivier verdeeld in Oost- en West-Zaandam en verheugt zich in een fraai stadhuis aan de ruime Vóór- zaan: niet ver van het vereenigingspunt der Oost- en West- zijde, nabij den Dam, ligt het bekende huisje van Tzaar Peter den Grooten, alwaar deze in 1697 heeft vertoeft. De meeste handel wordt door Wormerveer gedreven, dat zeker niet het minstwelvarend oord der pasgenoemde plaatsen is en in rechtstreeksche gemeenschap is met het Groot-Noord-Hol- landsch kanaal.

Aan dat vaarwater ligt noordelijker Alkmaar, bloeiende marktstad van kaas, granen en vee, met levendigen binnen- handel en niet onbeduidenden aanvoer van hout uit Noorwe- gen; deze nette wélgebouwde stad telt ruim 10000 inwoners, bezit eene fraaie Groote kerk met grafgesteenten van beroemde personen, een deftig stadhuis in de schoone Langestraat en aangename wandelingen op de wallen en in het Alkmaarder- hout, met het smaakvol aangelegd kerkhof. De nijverheid is er van weinig belang: zout- en zeepziederijen, bierbrouwe- rijen, pottenbakkerijen, kalkbranderijen, huidenzouterijen en taanderijen zijn de gewichtigste fabrieken. — De gemeente den Helder ligt op het noordelijk uiteinde der provincie aan het Marsdiep, en waar het Groote Kanaal in zee mondt, is neven het grijze dorp eene nieuwe stad opgegroeid, die den naam van Nieuwe-diep draagt en rondom het maritieme établis- sement Willemsoord is gebouwd; thans zijn beide plaatsen geheel aanééngegroeid en bezitten reeds meerdere kerken van verschillende eerediensten, flinke schoolgebouwen en uit- spanningslocalen; in den Helder is het raadhuis en houden de infanterie en artillerie garnizoen, die het naburige sterke fort Kijkduin bezetten: een zeer fraaie vuurtoren verrijst dáár boven op het duin, terwijl het meteorologisch observatorium aan den prachtigen zeedijk ligt, die ruim 30 el in zee af- daalt en een waar kunstgewrocht is; aan het Nieuwe-diep zijn de dokken, de landswarf, de kazerne en het hospitaal der mariniers, het tot kweekschool voor adelborsten ingericht wachtschip en, te midden van al die kenmerken eener zeestad, het paleis, de woning van enkele vlag- en hoofdofficieren; de geheele plaats, wel 17000 inwoners tellende, leeft van zeevaart

en handel, en gaat nog schooner toekomst te gemoet als de spoorweg naar Amsterdam, welke aan een ruime havenkom aanvangt, zal gereed zijn; de nijverheid bepaalt zich tot eene ijzergieterij en werktuigfabriek, eene gasfabriek, eene zoutziederij en een paar scheepstimmerwerven.

§ 127. Op de oostelijke landtong van Noord-Holland, Drechterland genaamd, liggen te midden van welige landouwen de door de Zuiderzee bespoelde steden: Medemblik, met 2250 zielen en eene zeer goede doch weinig bezochte haven, alleen verlevendigd door eenigen uitvoerhandel naar Engeland; kaasmarkten en zoutziederijen verschaffen de bestaanmiddelen aan het ruimgebouwd stadje, dat de overblijfselen van het slot van Koning Radboud bevat, doch sterk is teruggeslagen sedert de uitgestrekte gebouwen, vroeger als instituut voor de marine gediend hebbende, geheel ongebruikt blijven. — Enkhuizen, welks overblijfselen van nog grooter teruggang getuigen, want de welvaart van vroeger eeuwen herkent men nog in sommige woningen en gebouwen, waaronder het stadhuis, de Wester- en Zuiderkerken en de toren Domburg of Drommedaris, met het fraaiste klokkenspel van ons land, uitmunten; thans drijven de 5300 inwoners geen handel meer op Oost en West, maar bestaan van visscherij, marktbezoek, zout- en zeepziederij, ansjovis- en huidenzouterij; de muziek vond hier steeds ijverige beoefenaars. — Hoorn met 9000 inwoners: deze van ouds vermaarde zeestad is in eene bloeiende, nette landstad herschapen, door plantsoenen omringd en bestaat van de aanzienlijke kaas- en veemarkten en daaraan verbonden handel; het stadhuis, de herbouwde Groote kerk en het tribunaal zijn de merkwaardigste gebouwen; op een eilandje aan de ruime haven ligt de correctioneele gevangenis voor mannelijke veroordeelden. Er zijn zeer weinig fabrieken en deze zijn van geringe beteekenis: eene zoutziederij, eene azijnmakerij, eene bierbrouwerij, eene zeepziederij, ansjovis-, huiden- en groentezouterijen, eene gasfabriek en eene scheepstimmerwerf.

In Waterland liggen drie andere kleine steden: Purmerend aan het Groote Kanaal is de bloeiendste, telt ruim 4000 inwoners, die veel Noorsch hout ontvangen en een levendigen binnenhandel drijven; de markten zijn zeer druk bezocht, kaas is het hoofd-artikel; de wallen zijn in lieve

wandelingen veranderd en de nette, welvarende stad vertoont dien bloei door de fraaie publieke gebouwen; kerken, raadhuis en gasthuis zijn alle vernieuwd: eene zoutziederij, eene aanzienlijke oventegelbakkerij, eene touwslagerij, eene leerlooierij, eene scheepstimmerwerf en eenige molens dragen tot de welvaart bij. — Edam was vroeger wel veel aanzienlijker, maar de 4000 inwoners kunnen zich tegenwoordig niet in zulk een belangrijk vertier verheugen als voorheen hun deel was, toen de haven aan de Zuiderzee drukker werd bezocht; hout-handel, kaasmarkten, eene groote touwslagerij, eene zoutziederij en een paar scheepstimmerwerfen vormen de middelen van bestaan, terwijl er tevens eenige gegoede familiën wonen. Hier werd door Nieuwenhuizen de maatschappij tot Nut van 't Algemeen gesticht. Onder Edam behoort het visschersdorp Volendam met 1000 inwoners, op ruim 100 vaartuigen hun bedrijf op de Zuiderzee uitoefenend; dit plaatsje is opmerkelijk door de geringe beschaving der bewoners, die er wonen en leven zooals zij dit wellicht reeds vóór eene eeuw deden. — Monnikendam telt nog niet 2700 inwoners en zag de haven verzanden welke aan de Goudzee, een inham der Zuiderzee, is gelegen; thans is het alleen belangrijk als stapelplaats van de ansjovis en haring, welke laatste na zouting en rooking als bokking in den handel komt; in dit vriendelijk stadje is eene groote zeepziederij.

§ 128. Het rijkbevolkte platteland van dit gewest bevat menig aanzienlijk dorp en vlek, de welvaart straalt vooral in het noordelijk gedeelte over het IJ allerwege door en het land is met dorpen bezaaid, die evenwel niet aanzienlijk genoeg zijn om bij alle stil te staan; uit den aard der zaak worden slechts de belangrijkste genoemd.

In het uiterste zuid-oosten ligt de aanzienlijke gemeente Hilversum, met bijna 6000 zielen, tusschen de Gooische heuvelen en bosschen in een aangenaam oord; het dorp is fraai en bestaat hoofdzakelijk door de tapijt-, vloerkleeden- en Hilversummerstreep-fabrieken, eenige verwerijen en eene spinnerij; de landbouw en houtteelt worden evenwel ook niet verwaarloosd, en het verblijf van gegoede familiën benevens het vreemdelingenbezoek gedurende de zomermaanden verschaffen veel vertier; het naburig 's Graveland ligt in prachtige lanen en schoone buitengoederen verscholen. Door

het landelijke Bussum, met eene groote scheepsbesluitbakerij, en de schilderachtige dreven om Oud-Bussum nadert men het groote dorp Huizen met eene haven aan de Zuiderzee en 2800 inwoners, waarvan velen in weverijen arbeiden, andere landbouw en ooftteelt drijven, doch vooral een groot gedeelte van de vischvangst op de Zuiderzee leeft; de ansjoviszouterij is er van groot belang. Het nabijgelegen paviljoen op het grondgebied van het vriendelijk Blarikum levert de fraaiste vergezichten op, welke men uren in 't rond kan vinden. Laren met bijna 2000 zielen is ook een fraai dorp met eenige weverijen en landbouw. — Hoe klein ook, Nederhorst den Berg moet genoemd worden wegens landelijk schoon en de aloude op een kunstmatigen heuvel gebouwde kerk. Een aantal veenplassen liggen in deze streken.

In Amstelland liggen onderanderen de uitgestrekte gemeenten: Nieuwer-Amstel, aan de hoofdstad grenzende en in verschillende sterk bevolkte buurten ruim 6000 bewoners tellende; vooral nabij den Amstel is de nijverheid belangrijk, twee glasblazerijen, eene groote sodafabriek en enkele andere scheikundige fabrieken zijn in de eerste plaats noemenswaardig; tuinbouw en veeteelt paren er zich voorts aan veenderij. — Ouder-Amstel ligt oostelijker, is kleiner en ook veel minder bevolkt; het hoofddorp Ouderkerk aan den Amstel is echter zeer fraai. Zuidelijker vindt men Aalsmeer, een groot dorp aan de ringvaart van den Haarlemmermeer-polder, bijna 2700 inwoners tellend, die grootendeels omringd van veenplassen veel welvaart genieten door de boom- en bloemkwekerijen en eene aanzienlijke aardbeziën-teelt.

Als van zelve betreden wij de belangrijkste plattelandsgemeente van Nederland, het 18000 bunder groote Haarlemmermeer, sedert 1855 in een vruchtbaren polder herschapen, met eene steeds klimmende bevolking van bijna 10000 zielen; de dijk en de ringvaart zijn ongeveer 60000 el lang, de vaarten in de polder strekken zich uit over 170000 el lengte, de meestal kunstmatig bestrate wegen over 223000 el; 69 bruggen bevorderen de gemeenschap in de gemeente en door 12 wegen zijn de naburige dorpen er mede in verbinding gebracht; de meeste landhoeven zijn 40 tot 60 bunder groot en vorderden voor woning, stalling en schuren elk stellig wel 10000 gulden, weshalve men gemakkelijk kan nagaan hoeveel waarde thans reeds in dezen nieuwen polder vertegen-

woordigd is, want hij is geheel in cultuur gebracht, voor de helft als weide- en hooiland, voor het overige als bouwland, hoofdzakelijk haver, tarwe, koolzaad en vlas voortbrengende. De beide hoofdbuurtten, het Kruis en Venniperdorp, beloven flinke dorpen te worden. Drie groote stoomgemalen houden den polder droog, en ieder eigenaar moet jaarlijks voor elk bunder *f* 9 opbrengen om die molenwerktuigen, de kanalen, bruggen, dijken en wegen te onderhouden. De vreemdeling staat verbaasd als hij deze schepping van onzen tijd ziet; de Nederlander rijdt er met den spoorweg dikwerf onverschillig langs, zonder er ooit een bezoek te brengen.

Ten westen van dezen polder ligt »de tuin van Amsterdam:» zuid- en noordwaarts van Haarlem is de duinzoom versierd met eene aanéenschakeling van buitengoederen en villa's, van bosschen en weiden, van wandelparken en bloembedden: het vriendelijk Bennebroek, Heemstede met tallooze bleekerijen, het sierlijk Overveen en Bloemendaal, en Velzen, door het graven van het nieuwe kanaal eene geheel andere toekomst te gemoet gaande dan men ooit vroeger had verwacht, volgen in eene onafgebroken reeks en zijn alle 's zomers door Amsterdamsche familiën bewoond, die er welvaart en levendigheid verspreiden. Te midden der duinen, aan de boorden der Noordzee, ligt het groote visschersdorp Zandvoort, met een net en druk bezocht badhuis. Van het uitgestrekt en ook in 't buitenland vermaard krankzinnigengesticht Meerenberg, met kerk en park, nabij Bloemendaal gelegen, mogen wij niet zwijgen, evenmin als van de bouwvallen van het slot Brederode bij het liefelijk dorpje Zandpoort op Velzen's gebied. De doorgraving van den nieuwen zeeweg geschiedt niet ver van het punt, dat van ouds als Holland op zijn smalst bekend stond, daar hier het Wijkmeer nauwlijks een uur van de Noordzee verwijderd is; wij betreden verder noordwaarts het eigenlijk schiereiland van Noord-Holland.

§ 129. Beverwijk grenst aan het pasgenoemd Velzen en is een vriendelijk, ruimgebouwd vlek van 2700 zielen, te midden van moezerijen en boomgaarden, door een duizend el lange haven gemeenschap met Wijkmeer en IJ hebbende, ten dienste van den afvoer der boom- en veldvruchten, wier verbouw het hoofd-bestaanmiddel is. Het stille dorpje Wijk

aan Zee is van eene visschersplaats een landbouwend oord geworden. Heemskerk met fraaie buitengoederen is merkwaardig wegens de oudheid van het nog bestaand slot, door den Roomsch-Koning Willem II gebouwd. Uitgeest, omringd van tuinen, bloemvelden, boomgaarden en weiden, is een zeer welvarend en netgebouwd dorp van ongeveer 2000 inwoners aan het Uitgeester-meer. Langs het door zeildoekwevers bewoonde Krommeniedijk betreedt men het opmerkelijk net Krommenie met bijna 3000 inwoners, die van rolreederijen (zeildoekfabrieken) en handel bestaan; het behoort tot de Zaanstreek evenals de in de lengte langs vaarten gebouwde volkrijke en neringrijke dorpen Assendelft met 3000 zielen, veeteelt en weverij, en Westzaan met 2500 zielen, welvarend door menigvuldige molens en fabrieken en prijken met fraaie particuliere woningen en openbare gebouwen; Oostzaan en Wormer aan de andere zijde van den Zaanstroom zijn tegenwoordig minder bloeiend, al verschaffen eenige olie- en houtzaagmolens er nog vrij wat vertier.

Nabij Alkmaar ligt het kleine Heilo schilderachtig in het geboomte verscholen, het bekende Willebrordsputje vindt men nabij de hervormde kerk. De beide gemeenten Egmond liggen aan en in de duinen; de 1600 inwoners van het zeedorp van dien naam leven van de vischvangst, zijn grootendeels roomsch-katholieken van de oude klerezij (nergens elders wordt deze leer door de meerderheid der bevolking beleden) en verheugen zich in een fraaien vuurtoren, door een gegoten ijzeren leeuw versierd en den naam dragende van Jan van Speykstoren. Bergen, het fraaiste oord van dit noorderkwartier, ligt te midden van hooge boomrijke duinen en van enkele landgoederen; de ruïne der oude kerk is bezienswaardig. Iets noordelijker beschermen de kolossale dijken der *Hondsboschen* bij Petten het rijk daarachter liggend land, want de duinen worden hier plotseling afgebroken.

Hier ligt de gemeente Zijpe, eene aanéenschakeling van welvarende kerkdorpen in uitgestrekte welige polders: de veerijke Zijpe en de uit bouw- en weilanden bestaande Anna-Paulowna-polder. Overal liggen voorts bloeiende dorpjes verspreid, waar veeteelt en zuivelbereiding welvaart verspreiden; het plattelandstadje Schagen met 2000 inwoners is het middelpunt dier welige landouwen. Zuidwaarts is Noord-

Hollands grond rijk aan polders, die alle aan het water ontweekerd zijn: de Heer Hugo Waard, de Schermer en vooral de uiterst vruchtbare, gedurende het Twaalfjarig Bestand drooggemaakte Beemster zijn de aanzienlijkste. Midden tusschen die veerijke polders nabij het Noord-Hollandsch Kanaal ligt een neringrijk vlek, het 2000 zielen tellend, in 1654 door brand bijna geheel vernield de Rijp, alwaar men behalve een vrij belangrijken binnenhandel verscheidene fabrieken vindt, eene spinnerij, taanderij, lijnbaan, azijnmakerij, likeurstokerij, voorts molens, leerlooierijen en haringbuizen. Het naburig Graft is niet meer zoo welvarend als voorheen, maar bezit toch nog drie hennepmolens en zes lijnbanen.

Aan de tegenovergestelde noordwest-zijde van den Beemster ligt het nette dorp Oosthuizen, met aanzienlijken handel in kaas; noordelijker in West-Friesland vinden wij een rijk landbouw- en veeteelt drijvend district met talrijke flinke dorpen: Opmeer is door zijne markten bekend, Hoogwoud is de grootste gemeente met bijna 2000 zielen. Den meesten bloei vindt men in de dorpen, welke in *de Streek* langs den straatweg van Hoorn naar Enkhuizen elkander onafgebroken opvolgen en vooral bij laatstgemelde plaats ééne geregelde dorpsstraat vormen; zij zijn Wester- en Oosterblokker, Westwoud, Hoogkarspel, Grootebroek en Lutjebroek, en Bovenkarspel, wier bewoners zich niet enkel tot veeteelt bepalen, maar den vetten kleibodem bezigen tot het zorgvuldig aankweken van allerlei boomvruchten en het telen van velerlei moesgroenten en fijne handelsgewassen; 's zomers wordt het kleine Broekerhaven aan de Zuiderzee verlevendigd door den drukken uitvoer naar Amsterdam en elders van groenten en ooft.

In Waterland, tegenover de Rijks-hoofdstad, is de grond op menige plaats drassig, maar er zijn evenwel uitgestrekte veerijke weilanden, want het is de melkbron dier groote stad; onder de dorpen zijn merkwaardig: Broek in Waterland, wereldberoemd wegens de netheid, zindelijkheid en eigenaardige bouworde; de 1500 inwoners zijn evenwel niet zoo vermogend meer als voorheen en houden tegenwoordig gelijken tred met de overige Noord-Hollanders. Ilpendam aan het Kanaal, een levendig dorp met het groot adellijk huis Ilpenstein. Nieuwendam een der bloeiendste dorpen aan den noordelijken oever van het IJ, met veeteelt en scheepsbouw. Buik-

sloot tegenover Amsterdam, met veel doortocht, aan de monding van het Noord-Hollandsch zeekanaal, waarvan de scheepsbeweging veel vertier verschaft; het Tolhuis, alwaar de veer-stoomboot aanlegt, is een door wandelwegen omgeven uitspannings-oord voor de bewoners der hoofdstad.

§ 130. De eilanden, die tot Noord-Holland behooren, zijn niet alle even belangrijk: — in de eerste plaats moet genoemd worden het 18000 bunder groot, door ruim 6000 zielen bevolkt Texel; aan de zuid- en westzijde beschermen duinen het grootendeels door schapenfokkerij bloeiend hoofdeiland, dat met het aan landbouw gewijd Eierland verbonden is; dijken beveiligen de oostelijke oevers. De hoofdplaats is het aanzienlijk vlek de Burg, dat eenige flinke gebouwen bevat; de gemeenschap met het naburig Nieuwe-diep wordt onderhouden uit de haven van het Oude Schild, vroeger welvarend door de bemoeiingen der toenmalige bewoners met de scheepvaart. Visscherij, oesterputten, wiermaaijerij, molens en scheepstimmerwerven behooren onder de middelen van bestaan opgesomd te worden, doch de levendige wolhandel is de ruimstvloeiende bron van welvaart. Op Eierland is landbouw de voornaamste bezigheid en ten noorden van de Cocks-dorp verrijst een nieuwe vuurtoren.

Noordelijker ligt het uitgestrekt doch schaars bevolkt Vlieland, met weinig vruchtbare akkers, en waarvan de 600 inwoners van het loodswezen en de visscherij bestaan; midden in de zandduinen is het vuur van Vlieland geplaatst.

Terschelling, iets noordoostelijker is belangrijker; ruim 3000 bewoners wonen hoofdzakelijk in het dorp Westerschelling, nabij den mond van het Vlie, en zijn meestal schippers, loodsen en visschers, een kleiner getal landbouwers; evenals op Vlieland beschermen ook hier duinreeksen tegen de woede der Noordzee-golven, en verrijst er een groot kustlicht bij pasgenoemd dorp.

In de Zuiderzee liggen: Wieringen met 2000 inwoners, hoog van grond met gras- en bouwlanden, veel schapenfokkerij en eenige visscherij en wiermaaijerij. Eene quarantaine-inrichting ligt aan den zuidwesthoek.

Urk, eene klip van nog niet 100 bunders midden in zee; zeer sterk bevolkt als ruim 1400 bewoners tellende, die alle van de vischvangst leven.

Marken, aan de Goudzee, waar hooibouw en veeteelt zich aan de visscherij paart; de 1000 bewoners zijn evenals die van Urk opmerkelijk kloek van gestalte en onderscheiden zich ook door kleeding, zeden en gewoonten van de overige Noord-Hollanders.

VIII. ZUID-HOLLAND.

§ 131. Dit Zuiderkwartier van Holland deelde langen tijd de lotwisselingen met het Noorderkwartier en vormt eerst sedert 1840 een afzonderlijk gewest, het dichtstbevolkte en tevens volkrijkste van alle Nederlandsche. Deze provincie grenst ten westen aan de Noordzee, ten noorden aan Noord-Holland, ten oosten aan Utrecht en Gelderland, en ten zuiden aan Noordbrabant en Zeeland, van welke provinciën het door Biesbosch (de Nieuwe Merwede), Hollandsch-diep en andere breede rivierarmen gescheiden is. Het tegenwoordig Zuid-Holland bestaat uit het zuidelijk gedeelte van het voormalig Holland, met uitzondering van die deelen welke aan Noordbrabant, Gelderland en Utrecht zijn overgegaan en bevat: 1. Rijnland, met Leiden; 2. Woerden en waterschap; 3. Delfland, met 's Gravenhage, Delft, Vlaardingen en Maassluis; 4. Schieland, met Rotterdam, Schiedam, Delfshaven, Gouda en Oudewater; 5. de Krimpener-waard, met Schoonhoven; 6. de Alblasser-waard, met Nieuwpoort; 7. De Vijf Heerenlanden, met Gorkum, Vianen en Leerdam; 8. Asperen en Heukelom; 9. het eiland van Dordrecht, en 10. het Land van Overmaas, met de eilanden IJselmonde, Hoeksche Waard, Voorn en Putten, Rozenburg en Overflakkee met Goeree. De rechterlijke verdeeling is als volgt: Arrondissement 's Gravenhage, met de Kantons 's Gravenhage, Delft, Voorburg en Naaldwijk; Arrt. Leiden, met de Kantons Leiden, Noordwijk, Woubrugge, Alphen en Woerden; Arrt. Rotterdam, met de beide Kantons aldaar en die van Vlaardingen, Schiedam, Hillegersberg, Gouda en Schoonhoven; Arrt. Dordrecht met de Kantons Dordrecht, Strijen, Oud-Beijerland en Ridderkerk; Arrt. Gorkum, met

de Kantons Gorkum, Sliedrecht en Vianen; Arrt. Brielle met de Kantons Brielle en Sommeldijk; te zamen zes arrondissementen, 25 kantons en 197 gemeenten. Op 54,5 vierkante mijl of 300000 bunder leven 620000 inwoners in ruim 90000 huizen; gedeeltelijk is deze dichte bevolking een gevolg van de belangrijkheid der steden en anderdeels van de talrijke dorpen en verspreide buurten, terwijl nauwlijks één-dertigste deel der provincie onbebouwd ligt en dan nog wel uitsluitend in de duinreeks, die de westelijke kusten van vastland en eilanden beschermt. Van de geheele bevolking is 73.5% protestantsch, 24.5% roomsch-katholiek en 2% israëlietisch; het school-onderwijs laat weinig te wenschen overig en aan bijzondere inrichtingen tot voortzetting van studiën faalt het in dit gewest niet; de academie te Leiden en de polytechnische school te Delft staan aan het hoofd der wetenschappelijke instellingen; kunsten en wetenschappen worden in de groote steden met goed gevolg beoefend.

§ 132. Buiten de duinen is de grond niet alleen vlak maar vooral midden in het gewest zelfs zeer laag gelegen, zoodat sterke dammen overal tegen zee- en riviervloeden moeten beschutten; veen en klei zijn de hoofdbestanddeelen van den bodem, doch het veen is meestal afgegraven en de plassen voor een groot gedeelte ingedijkt en herschapen in drooggemalen polders, die met de oude kleilanden kunnen wedijveren. Op de Overmaassche eilanden is de grond nog vruchtbaarder dan op het vastland van de provincie, daarom wordt er zoo veel vlas gebouwd. De veeteelt is voor 't overige de tak waarop men zich het meest toelegt en waartoe de bodem zich het best leent. Ofschoon men in de geheele provincie geen ander bosch aantreft dan het Haagsche, is de houtteelt toch belangrijk in de rijswaarden, die voor dijkwerken en hoepelmakerijen onontbeerlijke grondstoffen leveren. Vrij algemeen wordt beaamd dat over het algemeen gesproken in Groningen en Friesland meer zorg dan hier aan den landbouw wordt besteed, doch dit neemt niet weg dat de productie in sommige streken en op de eilanden nergens wordt overtroffen, al gewaagt men nog niet eens van het voor moezerij en fijne vruchten beroemd Westland bij Delft.

§ 133. De middelen van bestaan zijn: **veeteelt, landbouw, veenderij, visscherij, handel en nijverheid.**

a) Veeteelt. Het wei- en hooiland heeft de overhand, want er is bijna driemaal zooveel grasland als bouwland; niet-tegenstaande vele koeien met de spoeling der branderijen worden gevoed, hetgeen niet onvoorwaardelijk wordt goedgekeurd, is het rundertal buitengemeen goed ontwikkeld en wedijvert het met de beste soorten; vóór het uitbreken der veepest in 1865 waren er 200000 stuks, wier zuivel grootendeels tot boter, maar toch ook voor een goed gedeelte, vooral rondom Leiden en Gouda, tot kaas wordt verwerkt; dit zijn de hoofdproducten. Het aantal schapen is veel geringer en belooft weinig meer dan 50000, maar van goed ras. De varkens strekken meestal tot eigen verbruik en zijn er aanwezig ten getale van ongeveer 30000. Geiten en bokken zijn talrijker dan in de noordelijke gewesten en hun aantal wordt op 8000 begroot. Van oneindig meer belang is de paardenfokkerij, en niet alleen eischt de zware bodem veel hulp van paarden, maar vrij vele worden in den handel gebracht en men bedingt er goede prijzen voor; in aantal overtreft Zuid-Holland alle andere gewesten, men telt er meer dan 36000 stuks.

Voor de eieren wordt er veel pluimvee aangehouden en naar het schijnt met voordeel; minder belangrijk is de bijenteelt, die alleen in het Westland gedreven wordt.

De veertig eendekooien leveren vrij wat voordeel op, en van de jacht valt in deze zoo algemeen bebouwde provincie weinig te zeggen, dan dat menig liefhebber onverdrotten dat vermaak ter hand neemt.

b) Landbouw. Een gemiddelde oogst levert wel een millioen mud granen op, vooral tarwe, haver, gerst en rogge; de aardappelteelt is van groot belang, en hoofdzakelijk op de eilanden worden aanzienlijke hoeveelheden oliezaden, erwten en boonen, vlas en hennep en meekrap gewonnen. De Noordwijksche geneeskruiden, de warmoezerijen en fijne vruchten uit het reedsgenoemd Westland, en de rijke boomgaarden in verschillende oorden van het gewest, dragen met de opbrengsten der rijs-waarden en hout-akkers, welke 5% van de oppervlakte beslaan, veel bij tot de welvaart der landlieden, waarvan velen zich niet ontzien soms op verren afstand in Noord-Holland en Friesland zwaar kleiland te huren om dit voor hunne eigen rekening met vlas te bezaaien.

Wij noemden reeds eenige der belangrijkste speciale teelten, maar mogen niet zwijgen van de groote hoeveelheden mangel- of beetwortelen, ajuin en kool, welke worden geproduceerd. Dat de bereiding van vlas en vooral van meekrap op de eilanden veel handen bezigheid verschaft, laat zich begrijpen.

c) Veenderij. De verveening neemt niet toe, maar is toch nog van belang, meer dan 1000 personen een bestaan verschaffende en ruim een millioen ton turf van de beste hoedanigheid opleverende. Daar de meeste veenplassen uitgeput geraken, zijn er bereids maatregelen genomen om eenige droog te maken; in dit gewest zijn trouwens in de laatste jaren verscheidene polders op die wijze aangewonnen.

d) Visscherij. Vlaardingén is de hoofdzetel der groote visscherij; ruim 60 hoekers varen alleen vandaár jaarlijks uit ter haringvangst, en de helft dier vaartuigen worden 's winters ter beug- en kolvaart op kabeljauw en schelvisch uitgerust; Maassluis, Pernis en Zwartewaal leggen zich ook op deze nijverheid toe; de verschharingvangst geschiedt het meest van uit Scheveningen, in belangrijkheid volgen daarop Katwijk en Noordwijk, in 't geheel worden daartoe 180 schepen van kleiner bouw (pinken) gebezigd; in die plaatsen behooren ook de vaartuigen te huis, die op schol en tarbot met het schrobnet visschen. Een aanzienlijke uitvoer naar België en het Tolverbond verschaft tegenwoordig veel voordeel; van hoeveel belang de zeevisscherij is, kan men onderanderen daaruit afleiden, dat daarvoor in dit gewest 3½ millioen pond zout in 1862 werd gebezigd. Hierbij treedt de vischvangst op de binnenwateren en stroomen op den achtergrond, ofschoon de zalmvisscherij op Maas, Lek en Merwede toch aanzienlijke winsten oplevert en zelfs met kleine stoomvaartuigen, welke de netten uitzetten en ophalen, wordt gedreven.

e) Handel. De buitenlandsche handel, met name de groote zeevaart bekleedt in Zuid-Holland onder de bronnen van welvaart eene der eerste plaatsen; het aantal steden dat er deel aan neemt is niet groot, het zijn Rotterdam, Dordrecht, Schiedam, Vlaardingén, Maassluis, Delfshaven en Helvoetsluis, doch het vertier is er niet minder om en het schijnt wel of die overzeesche handel zich meer en meer naar de Zuid-Hollandsche havens verplaatst; men oordeele uit het volgende: in twee verschillende tijdvakken liepen binnen het volgend aantal geladen schepen met het daarnevens gevoegd aantal tonnen.

In de havens van:	In 1846 tot 1850 gemiddeld jaarlijks:	In 1862:
Zuid-Holland	2479 sch. 465992 ton	3641 sch. 910398 ton.
Noord-Holland	2611 » 432138 »	2588 » 568454 »
Overige provinciën	1614 » 127392 »	2132 » 216360 »
En daarentegen klaarden uit:		
Zuid-Holland	1834 » 353440 »	2294 » 665993 »
Noord-Holland	1535 » 225779 »	1440 » 309295 »
Overige provinciën	961 » 106393 »	1138 » 133071 »

Sprekender bewijs van den bloei des zeehandels in dit gewest kan wel niet geleverd worden, en dat de verzendingen naar- en de aanvoeren uit Duitschland en België langs de rivieren en spoorwegen in gelijke mate moesten toenemen om het verkeer ter zee te voeden, behoeft geen betoog; van de langs Lobith afgevoerde waren was dan ook 90% naar deze handelsteden bestemd, hoofdzakelijk naar Rotterdam en Dordrecht. Al de hiermede in verband staande bedrijven deelden in dien bloei, behalve de bouw van groote zeeschepen, doch evenwel leed die scheepsbouw hier niet zoo sterk als in Amsterdam, terwijl de toenemende stoomvaart en de daaruit voortspruitende behoefte aan stoomvaartuigen zulks grootendeels vergoedden, want van de 125 inlandsche stoombooten van 8900 paardenkrachten behooren er in Zuid-Holland 45 van 4250 paardenkrachten te huis.

De binnenlandsche handel is niet minder belangrijk; als middelpunt is Rotterdam te beschouwen, dat met 238 binnenlandsche plaatsen geregeld verkeer onderhoudt door middel van veerschepen, en in dit gewest zijn dan ook de meeste binnenvaartuigen: 3600 van 73000 ton inhoud. De opéénhooping van zooveel groote steden als hier plaats vindt, heeft voordeel gewerkt op de middelen van gemeenschap, de wegen en vaarten, en verscheidene andere oorden wedijveren met Rotterdam ook in dit opzicht. Als marktplaatsen zijn Rotterdam, Delft, Gorkum, Leiden en Gouda het belangrijkste; boter, kaas, slachtvee, wol, granen, ooft en moesgroenten de voornaamste artikelen.

f) Nijverheid. Deze is in Zuid-Holland zeer ontwikkeld en bepaalt zich niet tot de gewone behoeften en de eischen welke de zeevaart stelt, maar omvat ook menigen tak welke voor het geheele binnenland en zelfs voor het buitenland werkt: 400 branderijen en likeurstokerijen, 160 steen- en pannenbakkerijen, 140 koren-, pel-, grut- en chocolaadmolens,

60 oliemolens en fabrieken, ruim 100 goud- en zilversmederijen, 100 touwslagerijen, 90 houtzaagmolens, 20 scheepstimmerwerven, waaronder een aanzienlijk aantal voor de groote vaart, ruim 60 leerlooierijen en leerbereiderijen en evenveel fabrieken ter bewerking van vlas en hennep, 50 wolfabrieken, 20 verfmolens en fabrieken, 20 ijzergieterijen, werktuigfabrieken en ankersmederijen, zout- en zeepziederijen, papierfabrieken, chemische fabrieken, instrumentmakerijen, meestoven en garancinefabrieken, suikerraffinaderijen, bierbrouwerijen, tabaksfabrieken en andere werkplaatsen, waaronder wel 225 met stoomvermogen, bewijzen de belangrijkheid van deze welvaartsbron; Rotterdam, Schiedam, Leiden, 's Hage, Gouda en Delft staan aan 't hoofd der industrie van dit gewest, welke in eenen bloeienden toestand verkeert, terwijl de handwerksnijverheid, vooral in de groote steden en met name te 's Hage, met het buitenland kan wedijveren.

§ 134. De hoofdstad 's Gravenhage of 's Hage is tevens residentie van het Hof en zetel der hooge collegiën van staat, alwaar de vertegenwoordiging zitting houdt; de bevolking is tot ruim 80000 zielen gestegen en naar alle zijden breidt deze met breede pleinen en straten voorziene, buitengemeen fraaie stad zich uit, op eene wijze die voor den goeden smaak getuigt: het Willemspark is tegenwoordig de fraaiste buitenwijk, maar langs Vijverberg, Voorhout en naburige straten zijn de verblijven der hoogste standen gelegen. Door de onmiddellijke nabijheid van het fraaie bosch, dat rijk is aan waterpartijen, bezit 's Hage eene bekoorlijke ligging, die nog wordt opgeluisterd door de met buitengoederen bezaaide omstreken: Scheveningen behoort tot dezelfde gemeente en lokt 's zomers veel badgasten, maar zonder dat ontbreekt het in de hoofdstad niet aan vreemdelingen-bezoek en voor een goed deel heeft zij daaraan haar toenemenden bloei te danken. De handel is hier wel niet onbelangrijk, maar veel meer gewicht legt de nijverheid in de schaal; deze wordt hoofdzakelijk vertegenwoordigd door ijzer- en metaalgieterij, koper- en loodpletterij, geschutgieterij, rijtuigfabrieken, meubelfabrieken, hoedenfabrieken, destilleerderijen, bierbrouwerijen, zout- en zeepziederij en scheikundige fabrieken in de stad zelve, terwijl Scheveningen een aantal vischzouterijen en drogerijen, taanderijen en eene vloot van 130 visschersvaartuigen

bezit. Eenige ruime pleinen zijn versierd door standbeelden van Vorsten uit het Huis van Oranje, en behalve enkele kerken en de meestal eenvoudige paleizen zijn er nog een aantal openbare en particuliere gebouwen die de aandacht trekken, zooals het Koninklijk muséum van schilderijen en zeldzaamheden, maar vooral het naburig Binnenhof, welks gebouwen, althans gedeeltelijk, plaats zullen moeten maken voor een paleis ten dienste der zittingen van de 1ste en 2de Kamer der Staten Generaal. Merkwaardig is het Huis in het Bosch, waarin de beroemde Oranjezaal, en te Scheveningen vallen buiten de kom van het aanzienlijke dorp behalve de vuurtoren ook het badhuis en hotél-garni in 't oog; nergens wordt het oog echter aangeneramer door sierlijken bouwtrant verrast dan in het reeds vermeld Willemspark en aangrenzende straten.

Delft, met 21000 inwoners, ligt een flink uur zuidwestelijker en is eene nette, stille stad, met eenige graftombes in de Oude kerk en het fraaie praalgraf van Prins Willem I in de Nieuwe kerk, alwaar ook Hugo de Groot begraven is. De polytechnische school is hier gevestigd en bezit eene fraaie modelzaal. Handel en vertier zijn hier beduidend, eensdeels door de markten, waar jaarlijks wel een millioen pond boter en kaas wordt aangevoerd, anderdeels door de nijverheid welke zich in verschillende takken splitst, waarvan wij alleen de belangrijkste noemen: destilleerderij, zoutziederij, glasfabricatie, aardewerkvervaardiging, wolverwerking, tapijtfabriek, stoomolie- en pelmolens, ijzergieterijen en vijlenkapperij.

§ 135. Leiden, de marktplaats van 60 dorpen, aan den Ouden Rijn, is eene zeer ruim gebouwde, fraaie stad van 37000 inwoners, die hoofdzakelijk bestaan van eene groote verscheidenheid van fabrieken, vooral: wolle- en sajét-garenfabrieken, laken-, deken- en duffelfabrieken, grein- en polimiet-fabrieken, vlaggedoekvervaardiging, wolspinnerijen, velleblooterijen, leerlooierijen, spiegel- en behangselpapierfabrieken, ijzergieterijen, eene groote katoenfabriek, eene grof- en ankersmederij, destilleerderijen, zout- en zeepziederijen. De Breestraat is de fraaiste van ons land en de levendigste van deze voor 't overige stille academiestad. Eenige fraaie kerken en het deftig stadhuis strekken Leiden tot sieraad, en de wetenschappelijke verzamelingen, ten dienste der studie bijeengebracht, zijn

zelfs buitenlands vermaard. De wallen zijn grootendeels als wandelingen aangelegd en de omstreken niet onaardig; midden in de stad verrijzen op een 35 el hoogen heuvel de overblijfselen van een zeer ouden *Burg*, vanwaar men een fraai uitzicht op stad en omstreken heeft.

In het oostelijk deel van het gewest, ligt mede aan den Ouden Rijn de stad Woerden, met ruim 4000 inwoners en een tot gevangenis voor vrouwelijke veroordeelden ingericht kasteel; het garnizoen, het magazijn van oorlogsmaterialen, de steen- en pannenbakkerijen, scheepstimmerwerven, enkele andere takken van nijverheid en een levendige handel in hennep, steenen en dakpannen verschaffen hier vrij wat vertier.

Evenals Woerden ligt Oudewater op de Utrechtsche grenzen, maar is onaanzienlijker, slechts 2000 zielen tellend; het plaatsje wordt bespoeld door den Hollandschen IJssel en bestaat van garenbanen, leerlooierijen en handel in kaas.

Gouda aan IJssel en Gouwe is eene bloeiende stad met 15000 inwoners, net en vrolijk gebouwd en druk bezocht op de marktdagen, maar buitendien aan een der scheeprijkste waterwegen van Nederland gelegen. De industrie is er zeer levendig, want onderanderen vindt men er: branderijen, een zeer belangrijke zeepziederij en groote stearine-kaarsenfabriek, twee gasfabrieken, tabakspijpenfabrieken, pottbakkerijen, olie- en pelmolens, benevens eene garensponnerij, die vele handen bezig houdt. Wereldberoemd zijn de geschilderde glazen der Groote kerk, en bevallige plantsoenen omringen de stad, die door eene doeltreffende vereeniging tot werkverschaffing geheel verlost is van de vroeger drukkende bedelarij.

§ 136. **Rotterdam**, de bloeiendste koopstad van Nederland, telt tegenwoordig ongeveer 115000 inwoners en breidt zich allengskens uit langs de rivier de Maas, weldra — hoopt men — ook aan de overzijde, als eenmaal het plan tot het bouwen van eene vaste brug gerijpt zal zijn; nu onderhoudt eene stoomboot de gemeenschap. Daar de zeehandel der Zuid-Hollandsche havens hier hoofdzakelijk te huis is, wordt deswege naar § 133, onder e) verwezen; alleen vermelden wij nog dat ruim 1000 zeestoombooten uit Groot-Britanje, Frankrijk, de Middellandsche zee, Hamburg, Noorwegen en de Oostzee jaarlijks binnenvallen: het verkeer op rivier en binnenwateren is geheel geëvenredigd aan den levendigen zeehandel. De nijverheid

is daarentegen veel minder belangrijk, wanneer wij deze stad althans in dit opzicht ook met de hoofdstad willen vergelijken; maar toch wordt veel welvaart verspreid door de talrijke industrieën, welke worden uitgeoefend en waarvan de voornaamste werkplaatsen zijn: ijzer-, koper- en metaalgieterijen, scheepstimmerwerven, stoomhoutzaag- en pelmolens, lijnbanen, suikerraffinaderijen, zout- en zeepziederijen, branderijen, azijnmakerijen, leerlooierijen, zeildoek- en garancine-fabrieken, sleepellingen en eene glasblazerij; de bekende machine-fabriek van Fijenoord met 1000 werklieden ligt tegenover de stad op het eiland IJselmonde. De Groote kerk, met praalgraven en prachtig orgel, en het stadhuis liggen in de binnenstad; de wijken der buitenstad langs de Maas zijn ruimer en fraai gebouwd en, merkwaardig genoeg, laden en lossen groote zeeschepen in de verschillende havens, welke dit gedeelte doorsnijden; prachtige bruggen, geheel ingericht op een druk verkeer, overspannen de breede grachten, en de sierlijk herbouwde Zuiderkerk, de beurs en het gebouw der Yacht-club verfraaien deze buurten; aan de westzijde is een smaakvol wandelpark aangelegd, waarin het marmeren standbeeld van Tollens is geplaatst, en eene wandeling door stad en buitenwijken doet het oog op nog menig flink gebouw vestigen, zooals het nieuwe ziekenhuis, het weder opgebouwde, door brand vernielde fraaie muséum Boijmans, voorheen het gemeenelandshuis van Schieland, en andere; op de niet groote Groote-markt staat het metalen standbeeld van Erasmus, en nabij het sierlijk stationsgebouw van den Hollandschen spoorweg ligt de Rotterdamsche diergaarde.

Delfshaven is bijna eene voorstad van Rotterdam, telt ruim 4000 inwoners, die hoofdzakelijk een bestaan vinden in een dertigtal branderijen en destilleerderijen, scheepstimmerwerven, ijzergieterijen en stoomwerktuigfabrieken, alsmede in den daardoor in 't leven geroepen handel.

Wederom een half uur verder ligt Schiedam, met een haven aan de Maas, in de laatste jaren zich sterk uitbreidend en thans 15000 zielen tellend; met vriendelijke en leelijke wijken, want een gedeelte der stad is geheel gewijd aan de hoofdindustrie, dat is moutwijn- en jenever-stokerij, waartoe ruim 220 branderijen, 50 mouterijen en molens van verschillenden aard zijn ingericht, die jaarlijks wel 300000 vaten gedestilleerd vervaardigen, waarvan nauwelijks één-derde

naar het buitenland wordt gevoerd, terwijl al het overige in ons land wordt verbruikt; houtzaagmolens, scheepstimmerwerken, lijnbanen, eene glasblazerij, stoompelmolen, kurkenfabriek, leerlooierij en andere minder belangrijke werkplaatsen brengen mede veel vertier aan, dat nog aanzienlijk wordt bevorderd door een gewichtigen zeehandel, reederij en binnenlandschen handel.

Iets lager aan de Maas ligt Vlaardingen met ruim 8000 van haringvisserij en koopvaardij bestaande inwoners; de aanvoer van zout, wijn, zuidvruchten, stokvisch en teer neemt toe, evenals de uitvoer van geraffineerde suiker en jenever; er zijn in deze tegenwoordig herlevende plaats enkele branderijen, scheepstimmerwerken, taanderijen, kalkbrandeijen en traankokerijen.

Maassluis ligt nog iets nader aan den mond der Maas en gaat eene schoone toekomst te gemoet als de nieuwe waterweg van Rotterdam naar zee zal zijn voltooid, want het vaarwater is er thans ondiep; de kwijnende stad bevat slechts 3700 inwoners en heeft als middelen van bestaan weinig anders aan te wijzen dan eenige vischschepen, eene scheepstimmerwerf en wat handel in zout, steenkolen en portwijn.

§ 137. Aan den zuidelijken oever der Nieuwe Maas ligt de grijze vesting Brielle op het eiland Voorne, met 4300 inwoners, geringen handel en onbeduidende industrie, al vindt men er eene zoutziederij, brouwerij, meestoof, touwslagerij, taanderij, leerlooierij en huidenzouterij; het garnizoen geeft nog eenig leven aan deze in 's lands geschiedenis zoo vermaarde stad. Op hetzelfde eiland ligt Helvoetsluis aan het Haringvliet en den mond van het Voornsch zeekanaal; het is eene vesting en oorlogshaven met ongeveer 4000 inwoners, waaronder evenwel vrij wat garnizoen en zeemacht begrepen is; de drukke scheepvaart geeft hier veel vertier, en de landswerf geeft ook aan velen een goed bestaan.

Dordrecht aan de Merwede, op een eiland van geringen omvang gelegen, was van ouds eene gewichtige handelstad en nog zijn de stroomen, welke hare wallen bespoelen, wegens hunne ligging in het centrum der riviervtakkingen verlevendigd door eene ongehoord drukke vaart; doch de handel is niet in verhouding tot andere oorden toegenomen, ofschoon zij nog steeds de hoofd-aanvoerplaats van timmerhout is. De be-

volking van 23000 zielen behoort tot de gegoedste van ons land en heeft zich ook op nijverheid toegelegd: natuurlijk staan bovenaan ruim 20 houtzaagmolens, voorts scheepstimmerwerven, olie- en trasmolens, eene glasfabriek, eene ijzergieterij en werktuigfabriek, branderijen, zeepziederijen en bierbrouwerijen; de magazijnen van oorlog voor geschut en geweren zijn hier gevestigd, en de pontonniers liggen er in garnizoen. De Groote kerk is het merkwaardigst gebouw, enkele andere zijn bezienswaardig en op de markt verrijst een fraai standbeeld van Ary Scheffer, van wiens hand verscheidene schilderijen in het stedelijk muséum voorkomen. Het op een naburig eilandje gelegen overblijfsel van het *Huis-te-Merwede* is wel twaalf eeuwen oud; voor 't overige leveren de omstreken weinig afwisseling op, al is het eiland van Dordrecht uitnemend vruchtbaar.

§ 138. Hooger op aan de tegenovergestelde zijde der Merwede ligt Gorkum (Gorinchem), eene vesting met 9000 inwoners, tevens eene der drukste marktplaatsen van het Rijk, vooral voor kaas, boter, slachtvee en paarden; vroeger was deze welvarende stad het middelpunt van het verkeer met België, en thans vaart nog eene veerstoomboot over de breede rivier naar Sleeuwijk; de reizigers volgen tegenwoordig wel andere routes, maar toch is het verkeer niet verminderd door de ontwikkeling van landbouw en handel. Eenige fabrieken verspreiden mede welvaart, met name eene stoom-meelfabriek, oliemolens, leerlooierijen, eene zeepziederij, bierbrouwerijen en azijnmakerijen. Een aantal nieuwe gebouwen strekken Gorkum tot sieraad.

Langs het door Linge en Zederik-kanaal gevormd gedeelte der Keulsche Vaart tusschen Merwede en Lek naderen wij Vianen, een stil, net landstadje, met ongeveer 3000 inwoners, alleraangenaamst gelegen aan de monding van voormeld kanaal in de Lek, op een paar uur afstand van Utrecht, terwijl eene schipbrug de beide rivier-oeveren vereenigt: een gasfabriekje, eene smeersmelterij en een paar steenfabrieken vertegenwoordigen er de nijverheid; landbouw en het voordeel, dat de welvarende omstreken aanbrengen, zijn de eigenlijke middelen van bestaan.

Lager liggen nog aan de Lek het omwald, onbeduidend stadje Nieuwpoort en recht daartegenover Schoonhoven,

hoofdzetel der goud- en zilversmederij, met ruim 3000 inwoners, eene bloeiende loodwitfabriek, eene gasfabriek en handel in hennep; de zalmvisscherij is hier niet onbelangrijk, en de vestiging van de instructie-compagnie tot opleiding van onder-officiers der artillerie draagt mede bij tot de algemeene welvaart. Ieder, die Schoonhoven hoort noemen, herinnert zich wat hier met Albrecht Beyling zou gebeurd zijn.

Nabij de Geldersche grenzen liggen in den zuidoostelijksten hoek van 't gewest drie kleine landstadjes aan de Linge: Leerdam, met bijna 3000 zielen, glasblazerijen en houtzaagmolens, Asperen met 1250 inwoners, en Heukelum met ruim 1000 zielen en een vermaard kasteel.

§ 139. Achtereenvolgens zullen wij aan het platteland der verschillende onderdeelen dezer provincie een bezoek brengen; overal zijn flinke, dikwerf zeer fraaie dorpen, en welvaart heerscht er zonder uitzondering; slechts de merkwaardigste oorden zullen dan ook kunnen worden opgenoemd met eene korte aanwijzing der bronnen van bestaan of andere bijzonderheden.

1. In Rijnland. Katwijk binnen, een fraai dorp, met Katwijk aan Zee ééne gemeente aan de Rijnmonding, met 5500 inwoners, visscherij, touwslagerij en taanderij; de sluisen zijn bezienswaardig, dicht daarbij is een badhuis. Wasenaar met 3000 inwoners, aanzienlijk dorp aan den duinvoet, met heerlijke buitengoederen en kweekerijen van geneeskrachtige kruiden en rozen; het artilleriekamp in de vlakte van Waalsdorp ligt in deze gemeente. Voorschoten meer binnenwaarts, tusschen 's Hage en Leiden, welvarende gemeente van 2000 zielen, met eene aanzienlijke fabriek van gouden en zilverwerken. Langs den Ouden Rijn; Leiderdorp, Koudekerk, Oudshoorn en Alphen, bloeiende, hoofdzakelijk van landbouw bestaande dorpen, doch met vrij wat industrie, molens, kalkovens en steenbakkerijen, vooral in het levendige en fraaie Alphen, dat ruim 3000 inwoners telt en waarmede Aarlanderveen is saâmgegroeid. Boddegraven en Zwammerdam zijn fraaie dorpen, het eerste bevat bijna 3000 inwoners met eenige nijverheid. Noordwaarts van den Ouden Rijn liggen: Noordwijk binnen, een belangrijk en goed gebouwd dorp met handel in geneeskrachtige kruiden, zaden en groenten; met het visschersdorp Noordwijk aan Zee vormt het ééne gemeente van ruim

3000 zielen. Oegstgeest, fraai en landelijk dorp, met steenen pannenbakkerijen, kalkovens en eene zoutkeet. Rhijnsburg, bekend wegens den uitvoer van bloemkool. Warmond met een R. K. seminarie, Sassenheim, Lisse en Hillegom, alle met talrijke buitengoederen aan den fraaijen straatweg van Leiden op Haarlem. De uitgestrekte gemeente Alkemade met ruim 3500 inwoners, die zich met uitmuntend goed gevolg op groente- en ooftteelt toeleggen en veel naar het buitenland verzenden. Bij Noorden en Zevenhoven liggen uitgebreide lage veenderijen. In het zuiderdeel van Rijnland verdienen nog eenige dorpen vermelding: Soetermeer met Zegwaart saámgegroeid; Boskoop met 2000 zielen, vermaard door de boomkwekerijen en de aardbeienteelt; iets zuidelijker, ook aan de Gouwe, de in papiermolens rijke dorpen Noord- en Zuid-Waddinxveen. Zoo zijn wij van het land der heerlijke Leidsche boter naar dat der vette Stolsche kaas gewandeld.

2. In Delfland. Voorburg, het puikje der nette en fraaie Hollandsche dorpen, met buitenplaatsen, een paar fabrieken en 2500 inwoners, aan 's Gravenhage grenzend, evenals het in 't groen verscholen Rijswijk, alwaar een monument ter herinnering aan den vrede van 1697, en een ander ter eere van Tollens is opgericht. Het geheele Westland, Zuid-Hollands zuidwestelijkste hoek, mag zich in buitengemeene welvaart en bloeiende, flinke dorpen verheugen, die in warmoezerij, ooftteelt, vlasbouw en druiven-cultuur ruime middelen van bestaan vinden. Naaldwijk met voortreffelijke boomgaarden en 3700 inwoners, Loosduinen met talrijke buitengoederen, het vriendelijk 's Gravesande, en Monster met ruim 3300 inwoners en het onderhoorig zeedorpje ter Heide, zijn de aanzienlijkste gemeenten dezer streek. Ten noorden van Delft onder Pijnacker liggen vele veenplassen.

3. Schieland bevat ook gewichtige dorpen en wordt telkens aanzienlijker door de droogmaking der uitgeveende plassen; men ontmoet er: Overschie tusschen vier steden met veel doortocht en ongeveer 3000 inwoners. Hillegersberg, fraai dorp met 2500 zielen, snuif- en papiermolens en enkele andere fabrieken. Kralingen, de oostelijke voorstad van Rotterdam, met aanzienlijke nijverheid, scheepstimmerwerken, touwslagerijen, velerlei molens, steenbakkerijen en eene gasfabriek; er zijn ruim 4500 inwoners, tal van buitenplaatsen,

benevens visscherij, land- en tuinbouw en veeteelt. Moordrecht nabij Gouda, met 2000 inwoners, fraai en welvarend dorp, met een aantal steenbakkerijen langs den IJssel, evenals in het daartegenover liggende Goudarak. De vruchtbare, meer dan 4000 bunders groote Zuidplas-polder ligt ten noorden van Moordrecht.

4. De Krimpener- en Alblasser-waarden met rijke veeteelt en landbouw en belangrijke nijverheid, met name langs de Lek en de Maas, alwaar talrijke scheepstimmerwerven, smederijen en machinefabrieken, touwslagerijen, zeildoekweverijen, spinnerijen, stoomhoutzaag-, pel- en oliemolens, hoofdzakelijk de dorpen Nieuw Lekkerland met 2000, en Alblasserdam met 3500 inwoners verlevendigen. Te Groot-Amers wordt jaarlijks een millioen pond kaas aangevoerd. Lexmond is wegens de paardenmarkten, Meerkerk wegens de gunstige ligging aan het Zederik-kanaal en de nette bouwvorden noemenswaardig. In het zuiden van de Alblasser-waard ligt eene reeks zeer aanzienlijke dorpen langs den Merwede-dijk, alwaar de landbouw en vooral de veeteelt de hoofd-bestaanmiddelen zijn, doch het aannemen van groote sluis- en dijkwerken, de griendteelt en hoepelmakerij veel bijdragen tot de algemeene welvaart; Hardinxveld met 3500, Giessendam met 2200, en Sliedrecht met 6000 inwoners vormen eene enkele reeks huizen: Papendrecht ligt iets lager aan de rivier.

§ 140. Het Land van Overmaas bestaat uit eilanden, die door vruchtbaarheid uitmunten, als: — de nog onbewoonde, lage doch ingedijkte en geheel aan gras- en griendteelt gewijde eilanden in den Biesbosch; — het eiland van Dordrecht, dat door spoorwegbruggen aan het vasteland zal worden verbonden; — het eiland IJselmonde met vlasbouw en aanzienlijke dorpen: Zwijndrecht tegenover Dordrecht, met 2600 inwoners, belangrijke zoutziederijen en glasfabrieken; IJselmonde, op welks grondgebied het reeds genoemd Fijenoord ligt, met houtzaagmolens, scheepstimmerwerven, scheikundige fabrieken, een fraai kasteel en 2700 inwoners; Ridderkerk met 5000 zielen en de overige flinke dorpen zijn bepaald landelijke gemeenten; — Rozenburg ligt tusschen Maassluis en den Briel in de Maas en wint in uitbreiding door inpoldering; — Voorne en Putten tusschen Maas en Haringvliet, met verscheidene bloeiende dorpen, zooals Heenvliet, Geervliet, Zwarte-

waal en Spijkenisse, de beide laatste met zeevisscherij; — de Hoeksche Waard of het Land van Strijen en Beijerland, met welvaart verspreidenden landbouw, vooral vlasteelt, vee-fokkerij en ooftkwekerij: Oud-Beijerland, Numansdorp, Strijen en 's Gravendeel zijn de aanzienlijkste onder de volkrijke dorpen van dit eiland; — Overflakkee maakt tegenwoordig met Goeree één eiland uit, dat op ruim 22000 bunders ongeveer evenveel bewoners telt, die van landbouw, vooral van meekrap, veeteelt, visscherij en den daardoor in het leven geroepen drukken handel bestaan: Middelharnis met 3000, en Sommelsdijk met 2500 inwoners liggen dicht bij elkander en zijn de welvarende hoofdplaatsen; westelijker ligt het thans onbeduidend stadje Goeree met een vuurtoren; — het kleine eilandje Tiengemeten is het quarantaine-oord voor de zuidelijke havens van ons land.

IX. ZEELAND.

§ 141. Geen gewest was meer aan den invloed van golven en stroomen onderworpen dan Zeeland, alwaar dikwerf plotseling bezweek wat thans met vlijt en overleg langzaam wordt herwonnen. Staatkundig volgde het veelal de zuster-provincie Holland, werd ook in 1433 ingelijfd in het Bourgondisch Rijk en trad in 1579 mede toe tot de Unie van Utrecht. De bestanddeelen zijn: A. de eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Noord-Beveland, Schouwen en Duiveland, Tholen en St. Philipsland; B. Zeeuwsch-Vlaanderen bevesten en beoosten den Braakman; deze worden te zamen begrensd door de Noordzee ten westen, de Zuid-Hollandsche eilanden ten noorden, Noordbrabant ten oosten en de Belgische provinciën Oost- en West-Vlaanderen ten zuiden. De rechterlijke verdeeling bestaat thans uit de Arrondissementen: Middelburg, met de Kantons Middelburg, Vlissingen, Sluis en Oostburg; Goes, met de Kantons Goes, Heinkenszand, Cortgene, Axel en Hulst; en Zierikzee met de Kantons Zierikzee, Brouwershaven en Tholen; alzoo drie arrondissementen en twaalf kantons in 112 gemeenten gesplitst.

Op 32 vierkante mijl of 176000 bunder, wonen 170000 inwoners in 29000 huizen, voor verreweg het grootst gedeelte op het platteland, dat veel meer welvaart geniet dan de meeste steden; $73\frac{1}{2}\%$ der bevolking is protestantsch, 26% roomsch katholiek, hoofdzakelijk in Vlaanderen, slechts $\frac{1}{2}\%$ israëlietisch. Het onderwijs is vrij algemeen, maar toch valt het in 't oog, dat hier in verhouding minder kinderen schoolgaan, dan in de noordelijke provinciën; met Groningen verschilt dit bijna één-derde. Goed rond, goed Zeeuwsch, is een spreekwoord dat stellig ter gunste der inwoners pleit, die in tijden van gevaar voor geen der andere Nederlanders behoeften te wijken, in het geven van bewijzen van moed en vaderlandsliefde.

§ 142. Bijna de geheele provincie bestaat uit polders, en behalve de smalle duinzoom op Walcheren en de breede duinreeks op Schouwen is al dat ingedijkte land vruchtbaar en bebouwd, zoodat slechts één-veertigste woest of ongebruikt ligt. Zware kleibodem is het karakter der eilanden en Vlaamsche polders, veel arbeid vorderend, maar ook veel voortbrengend; op de eilanden zijn de landhoeven meestal minder uitgestrekt dan op het vasteland, alwaar ze gemeenlijk 40 tot 60 bunder groot zijn; veel zorg wordt zoowel hier als dáár aan den landbouw besteed en de braakligging meer en meer vermeden, maar de toestand der weilanden is minder gunstig, daar de kunstmatige gelijkmaking van die gronden dikwerf wordt nagelaten.

Brede stroomen scheiden de verschillende deelen en vorderen zware kosten voor dijken en waterkeeringen; gelukkig beschutten op vele plaatsen uitgestrekte schorren voor de woede der opgeruide golven; doch op hunne beurt worden ook zij ingedijkt, wanneer de overdekkende kleilaag dik genoeg is, en eindelijk slibben geheele kreken en rivier-armen toe, gelijk de lange havens van enkele handelsteden reeds lang deden zien, doch thans nog duidelijker merkbaar zal worden, nu een spoorwegdijk Zuid-Beveland en Walcheren aan het vasteland zal verbinden en het kleine St. Philipsland ook reeds door een dam aan Noordbrabant is gehecht (zie § 28).

§ 143. Zeeland is een **landbouwend** gewest, voorts is er veeteelt; de buitenlandsche handel is niettegenstaande de gunstige ligging van veel minder belang dan de

binnenlandsche; de visscherij en de nijverheid bepalen zich tot enkele oorden.

a) Landbouw. Het bouw- en grasland is hier gelijk verdeeld: op de eilanden zijn naar verhouding meer weiden, op het vasteland meer bouwakkers, zoodat de bemesting er zelfs onder lijdt; daar de akkerbouw met veel zorg gedreven wordt en de beste plekjes van de zware klei er toe bestemd worden, zijn de oogsten aanzienlijk: **tarwe** is het hoofdproduct, daar Zeeland ruim één-vierde van den geheelen tarwe-oogst in Nederland oplevert en de hoedanigheid uitnemend is; voorts gerst, rogge, haver, aardappelen en boonen, oliezaden, fijne zaden, vlas en meekrap in groote hoeveelheden; deze beide laatste zeer wisselvallige producten vorderen bij gunstigen uitslag zeer veel handen-arbeid door de talrijke meestoven en eenige garancine-fabrieken. De houtteelt is niet belangrijk en slechts één-veertigste deel van den bodem is er aan gewijd, toch ziet men hier en daar goed opgaand houtgewas en veel beschaduwde dijken en landwegen. De verveening is er van geringen omvang, alleen in oostelijk Zeeuwsch-Vlaanderen is zij noemenswaardig.

Zoo weinig beteekenend de warmoezerij is, zoo belangrijk is de ooftteelt, die op menig eiland het landschap in de lente als onder een bloemenkleed bedekt.

b) Veeteelt. De veestapel is hier van minder belang dan in eenig ander gewest: 54000 runderen van goed ras voldoen niet aan de behoefte aan mest, vooral niet in Vlaanderen, doch leveren goede boter en uitmuntend slachtvee; de schapen zijn ten getale van 35000 aanwezig; varkens ruim 16000 stuks, deze voorzien niet slechts in de eigen behoefte der bevolking, maar in gezonde jaren worden er vrij wat uitgevoerd. In verhouding tot de oppervlakte is het aantal paarden aanzienlijk, 23000 stuks, grootendeels van zeer sterk ras, om den ploeg door de voren te kunnen sleepen.

De bijenteelt is in Zeeland van gering belang en ook aan pluimvee wordt geen bijzondere zorg besteed. Vreemd genoeg is de jacht op waterwild hier niet winstgevend, maar het klein wild is voldoende aanwezig om de liefhebberij op te wekken. Op Schouwen worden veel eieren van zeevogels gezocht.

c) Visscherij. De oester- en mosselvisscherij en de garnalen- en ansjovisvangst zijn zeer voordeelig; van dit laatstgenoemd voortbrengsel der schorren en krekens gaan aan-

zienlijke hoeveelheden naar het buitenland: Bruinisse, St. Anna-land, Arnemuiden, Philippine, Clinge en Graauw zijn de hoofdzetels dier nijverheid; de kustvisserij wordt bijna uitsluitend door Arnemuiden en een paar Zierikzeesche vaartuigen uitgeoefend.

d) De voorheen belangrijke zeehandel van de hoofdstad en andere plaatsen in dit zoo gunstig gelegen gewest is zeer verminderd, en de teruggang van verschillende havensteden is daarvan een noodwendig gevolg. Ofschoon Vlissingen het geheele jaar door voor de groote schepen toegankelijk is en de reede veilig wordt genoemd, schijnt de handel er zich niet te ontwikkelen; doch wanneer eenmaal de spoorweg gereed zal zijn en een ruime haven vandaar naar Middelburg wordt gegraven, zullen wellicht de in laatstgemelde stad opgehoopte rijke kapitalen weder tot handelsondernemingen worden aangewend. De breede Zeeuwsche stroomen worden tegenwoordig bijna alleen verlevendigd door den Antwerpschen zeehandel en het aanzienlijk verkeer, dat de Hollandsche havens langs de rivieren met België onderhouden.

De rijke graanoogsten roepen een drukken binnenland-schen handel in 't leven en enkele marktplaatsen verheugen zich in toenemenden bloei; Goes bekleedt in dit opzicht de eerste plaats.

e) Nijverheid. Fabrieken zijn er weinig en dan nog meestal alleen in de grootere steden en voor artikelen van dadelijk verbruik; bij de plaatsbeschrijving zullen wij de belangrijkste noemen.

§ 144. Walcheren wordt weleens »Zeelandstuin» genoemd, zoo vriendelijk is de natuur op dit schoone eiland, dat talrijke buitengoederen van de rijke familiën bevat, welke met de heerlijke bouwakkers een aangename afwisseling vormen; men vindt er op 21000 bunder 42000 bewoners.

Middelburg, de provinciale hoofdstad met 16000 inwoners, ruime en fraai bebouwde kaden en straten, verscheidene prachtige gebouwen, zooals het oud stadhuis, in welks gevel 25 ongeveer levensgrootte beelden van Zeeuwsche Graven en Gravin- nen zijn geplaatst; stellig het schoonste gebouw van dien aard in ons land. Het midden van de stad is zeer eigenaardig en bestaat uit een voormalig klooster, de Abdij, en eene menigte andere daar rondom staande en daarmede een geheel vormende gebouwen, waaronder de Nieuwe en de Koorkerk.

beide met praalgraven van de gebroeders Evertsen, Adrianus Junius en anderen. Het muséum en de boekery van het Zeeuwsch genootschap voor wetenschappen is merkwaardig. De wallen der stad zijn in smaakvolle plantsoenen veranderd en maken met de liefelijke omstreken een aangenaam geheel uit. De aanvoeren uit de Oost-Indische bezittingen van suiker en koffie, en van steenkolen en manufacturen uit Engeland, zijn belangrijker dan de uitvoeren. De binnenlandsche handel is er vrij levendig en de markten worden druk bezocht, tarwe speelt de hoofdrol bij de omzettingen. Scheepstimmerwerven, garancine-vervaardiging, zoutziederij, bierbrouwerij, houtzaagmolens en eene ijzergieterij zijn de belangrijkste industrieën.

Vlissingen is als vesting en oorlogshaven aan de breede Wester-Schelde belangrijk en telt 11000 inwoners; de ruim gebouwde stad bezit twee zeer goede havens en een talrijk garnizoen; de aanwezigheid van oorlogsbodems in de havens en van koopvaarders op de reede verschaft hier een zeer afwisselend vertier. Eenige handel, de landswerf, eene bierbrouwerij en zeepziederij dragen bij tot de plaatselijke welvaart. Het metalen standbeeld van de Ruyter versiert de koopvaardijhaven. Door een veer-stoomboot wordt de gemeenschap met Zeeuwsch-Vlaanderen onderhouden.

Veere, met nog niet 1000 inwoners, ligt noordwaarts van de hoofdstad aan een verzandend vaarwater, en bezit nog eenige overblijfselen van den voormaligen luister: een tot voor weinig jaren als militair hospitaal ingerichte groote kerk, den fraaien Kampertoren en het raadhuis. — Bijna even vervallen is het 1500 zielen bevattend Arnemuiden ten oosten van Middelburg, met eene visschersbevolking.

Onder de bloeiende dorpen van dit eiland verdienen vermelding: Domburg, vriendelijke badplaats aan den met buitenplaatsen versierden duinvoet en Westkapelle, met een groot kustlicht en 2000 inwoners, meest dijkwerkers, want de kolossale zeedijk, langs welken de grootste zeeschepen op korten afstand voorbij varen, vordert veel onderhoud; Oost-Souburg is onder de fraaie dorpen het levendigst, aan den drukken straatweg tusschen Middelburg en Vlissingen.

§ 145. Zuid-Beveland, met 30000 inwoners op 34500 bunder, is het best bebouwd eiland, allerwege welvaart, ten toon spreidend. De eenige stad is Goes, met ongeveer 6000 zie-

len, eene fraaie markt en een net raadhuys; door de drukke markten bloeit deze plaats, terwijl enkele fabrieken de welvaart bevorderen, onderanderen eene alcohol-fabriek uit beetwortels, een tweetal garancine-fabrieken en eene brouwerij.

Aan den zuidoostelijken hoek van Zuid-Beveland ligt het fort Bath, ter plaatse waar de van Antwerpen komende Schelde zich in Wester- en Ooster-Schelde splitste; door den spoorwegdijk wordt laatstgenoemde arm afgedamd. Onder het 25tal bloeiende dorpen zijn de voornaamste: 's Heer-Arendskerke en Heinkenszand aan den weg van Goes naar Middeburg, Wolphaartsdijk vroeger een afzonderlijk eiland, Kapelle en Kruiningen zuidoostwaarts van Goes.

Noord-Beveland, met 6000 inwoners op 8600 bunder, is dus kleiner maar even vruchtbaar en bevat slechts de vier gemeenten: Wissekerke met 2800, Colijnsplaat met 1800, Kortgene met 1000 zielen en het veel onbeduidender dorpje Kats.

§ 146. Schouwen is slechts door een van sluizen voorzien spuiingskanaal, het Dijkwater, van Duiveland gescheiden; ook in dit district is landbouw de hoofdzaak en mee-stoven zijn de eenige industriële inrichtingen op het platteland; op 22500 bunder wonen 21000 zielen.

Zierikzee, met een haven aan den breeden Roompot, doet zich vroolijk en welvarend voor en telt ruim 7000 inwoners, die bestaan van zeehandel en binnenlandschen handel, benevens enkele fabrieken, zooals scheepstimmerwerven, zout- en zeepziederij en eene garancine-fabriek.

Van veel minder belang is Brouwershaven op Schouwen noordkust, met 1600 zielen; tegenwoordig nog al welvarend door het druk bezoek der veilige reede, want er vallen vele naar Rotterdam bestemde groote schepen binnen en de ladingen worden er dikwerf gelicht.

Onder de dorpen is vooral Bruinisse, met oester- en mosselvisserij, noemenswaardig; dit bloeiend plaatsje telt wel 1500 zielen. Haamstede, met schaduwwrijke dreven langs de duinen, bezit een grooten vuurtoren, terwijl er nog een kustlicht iets noordoostelijker op hetzelfde eiland staat.

Het eiland Tholen, met 11500 inwoners op 13000 bunder, is een heerlijk land; welige akkers, aanzienlijke dorpen en de zelfs in Zeeland algemeen erkende schoonheid der vrouwelijke bevolking lokken uit tot een kijkje.

Het eenig stadje is Tholen, aan de Eendracht tegenover de Noordbrabantsche kust, met 2500 inwoners, vrij wat handelsverkeer en eene zoutziederij. De dorpen St. Maartensdijk en St. Annaland tellen meer dan 2000 zielen, de kleinere Stavenisse en Poortvliet zijn ook noemenswaard.

St. Philipsland is een door bedijking aangroeiend eilandje, tegenwoordig van 3000 bunder oppervlakte met 1200 zielen.

§ 147. Zeeuwsch-Vlaanderen, nog altijd onderscheiden in het 4de district of het westelijke deel, en het 5de district of de oostelijke helft, is eene rijk bebouwde landstreek, grootendeels aan Belgische eigenaren behoorend en van het overig Zeeland in vele opzichten verschillend. Op 74000 bunder leven ruim 55000 menschen, meestal op het platteland, ofschoon er eenige kleine stedjes verspreid voorkomen; zij volgen hier:

Sluis aan den westelijksten uithoek, thans na de indijking van het Zwin een landstadje, met 2500 inwoners, eene kantenschool en nette straten; dat het vroeger eene aanzienlijke handelstad was, is moeilijk te herkennen.

Oostburg en Aardenburg, welvarende open stedjes, met veel marktbezoek en 1300 tot 1600 inwoners.

Biervliet, vroeger aanzienlijker, thans vervallen met verzande haven.

IJzendijke, met 2500 inwoners, ruime en druk bezochte marktplaats.

Onder de dorpen van deze westelijke helft mogen niet worden verzwegen: Cadzand, met eene nieuwe inrichting tot het gebruik van zeebaden; het welbebouwd Groede met 2500 zielen; Breskens, versterkte havenplaats tegenover Vlissingen met 1700 inwoners en eenig garnizoen; Eede, een flink grensdorp; Hoofdplaat, bloeiende gemeente aan de Wester Schelde.

In het oostelijk gedeelte liggen de stedjes:

Ter Neuzen, vesting aan den mond van het zeekanaal op Gent, met levendigen handel, veel vertier en ruim 3000 inwoners, waaronder het garnizoen begrepen is.

Axel, centrum van het 5de district, welvarend plaatsje van 2500 zielen, met drukke markten, bierbrouwerij en zoutziederij.

Sas van Gent, klein maar lief plaatsje van 1000 inwoners, aan de water- en landroute naar Gent, op de Belgische grens.

Hulst, nette landstad van ruim 2000 zielen, met aangeplante plantsoenen en omstreken; handel, markten en bier-

brouwerijen verschaffen een bestaan aan de welvarende ingezetenen; de Willebrorduskerk is een groot kruisgebouw, waarin een dikke muur is opgetrokken, welke de hervormde en roomsch-katholieke bedepplaatsen vanéénscheidt.

Enkele plattelandsgemeenten zijn zeer volkrijk, met name: Hontenisse, met 4800 inwoners en het havenbuurtje Wels-oorden aan de Schelde; Zaamslag, met 2500 zielen, regelmatig aangelegd; Graauw en Clinge, allen hoofdzake-lijk door landbouw bloeiend.

Ten zuiden van den langzamerhand geheel toeslibbenden Braakman ligt het afgelegen plaatsje Philippine, een net gebouwd stadje van 500 zielen, alleen bekend door de mos-selvangst; deze waar is er bijzonder smakelijk.

X. NOORDBRABANT.

§ 148. Deze landstreek, voorheen als Staats-Brabant bekend, was ten tijde van het sluiten der Unie van Utrecht nog in Spaansche handen en werd eerst langzamerhand na het einde van het twaalfjarig bestand, vooral door kracht van wapenen onder Prins Frederik Hendrik, het eigendom der Republiek van de VII Vereenigde Provinciën, die het als Generaliteits-land bestuurden, weshalve de oppermacht bij de Algemeene Staten berustte. De bestanddeelen dezer provincie zijn:

De Stad en Meierij van 's Hertogenbosch, *a.* Peelland, *b.* Kempenland, *c.* Oisterwijk, *d.* Maasland; — de Stad Grave en het Land van Cuyk; — de Stad en Baronie van Breda met de vrije Heerlijkheden Oosterhout en Rosendaal; — de Heerlijkheden Steenberg, Prinsenland en Willemstad; — het Markgraafschap Bergen op Zoom; — het zuidoostelijk gedeelte der voormalige provincie Holland: *a.* de Stad en het Land van Heusden, *b.* het Land van Altena, *c.* de Heerlijkheden Geertruidenberg, Emilia-polder, Zwaluwe, Zevenbergen, de Klundert, *d.* een gedeelte van de Langestraat enz.; — Nieuw-Vosmeer en Hinkelenoord, vroeger Zeeuwisch; — de Heerlijkheden Oijen en Dieden, voorheen Geldersch; — de vóór 1800

aan andere Souvereinen toebehoorende Gecedeerde Landen, als: Bokhoven, Megen, Ravesteyn, Boxmeer, Oeffelt en Gemert.

Tegenwoordig is dit gewest verdeeld in drie rechterlijke Arrondissemerten: 's Bosch, met de Kantons 's Bosch, Oss, Grave, Heusden, Tilburg, Boxtel; Waalwijk, Veghel en Boxmeer; Eindhoven, met de Kantons Eindhoven, Asten, Helmond en Oirschot; Breda, met de Kantons Breda, Ginneken, Oosterhout, Zevenbergen en Bergen op Zoom.

Hoewel niet veel van Gelderland in grootte en bevolkingscijfer verschillend, overtreft zij in deze beide opzichten die provincie en grenst ten noorden aan Zuid-Holland en Gelderland, ten oosten aan Limburg, ten zuiden aan Belgisch Limburg en Antwerpen, ten westen aan Zeeland; zoowel ten westen als ten noorden en oosten vormen breede stroomen voor het grootst gedeelte hare grenzen, terwijl de zuidelijke begrenzing geheel door staatkundige bepalingen geregeld is, welke soms zeer onpractisch uitvallen, zoodat onderanderen de gemeente Baarle-Nassau een aantal stukjes grond omsluit, welke tot het Belgisch dorp Baarle-Hertog behooren, terwijl een paar kleine gedeelten van eerstgemelde gemeente geheel door het grondgebied van dien Staat zijn omsloten.

§ 149. Op 93.5 vierkante mijl of 513000 bunder wonen 408000 zielen in 76000 huizen en 185 gemeenten; die bevolking is zeer ongelijk verdeeld over de oppervlakte, want naar verhouding zijn de landstreken langs de Maas veel dichter bewoond dan de zuid-oostelijke. Van de inwoners zijn 88% roomsch-katholiek, 11½% protestantsch en ½% israëlietisch; het lager onderwijs laat in zoover nogal iets te wenschen overig, dat hier van alle gewesten in evenredigheid de minste kinderen ter schole komen, en dat wel niet-tegenstaande op een aantal plaatsen, nevens de gewone gemeente-scholen, door de roomsch-katholieke geestelijken bijzondere scholen overeenkomstig hunne inzichten zijn geopend. De eenvoudige levenswijze van den heilboer steekt sterk af bij de weelde der boeren van de westelijke kleistreken, maar overal is de bewoner gul en opgeruimd; boogschieten en scherpschutterij zijn geliefkoosde vermaken en harmonie-vereenigingen aan de orde van den dag.

De groote uitgestrektheid, vier-en-twintig uur van het wes-

ten naar het oosten, veroorzaakt een aanzienlijk verschil in de grondgesteldheid; wel is waar is de geheele provincie vlak, maar de moerassige veenen van de wel 35 el hoog gelegen Peel op de Limburgsche grenzen vormen een groot onderscheid met de uitgestrekte zandgronden en heiden in het zuiden en oosten, en nog aanzienlijker verschil merkt men op tusschen deze en de vette kleilanden langs de Maas en in het westen; dáár wedijvert de bodem in vruchtbaarheid met Zeeland, terwijl in de Meierij vele gedeelten bijna even ondankebaar zijn als de Veluwe, vooral in die oorden waar de grond uitgestrekte oerbanken bevat, zooals in en om Wanrooi, alwaar tegenwoordig voor buitenlandsche gieterijen veel ijzer-oer wordt gegraven en langs paarden-spoorbanen naar de rivier ter verscheping gezonden. Gebrek aan water is in vele hooge streken de grootste belemmering om het land in cultuur te brengen, en gebrek aan mest paart zich daaraan; hoewel het grasland eenigzins het bouwland in uitgestrektheid overtreft (1.1: 1), zoo kan hier aan krachtige ontginning evenmin worden gedacht als elders waar de mest niet in ruimer mate aanwezig is; nog 30% ligt ongebruikt, want zoowel heideveld als peelland komen slechts voet voor voet onder den ploeg of worden langzamerhand voor de teelt van naald- en akkermaalschout gewonnen.

§ 150. **Landbouw, veeteelt, verveeningen, handel en nijverheid** hebben dit gewest tot een hoogen staat van bloei gebracht.

a) **Landbouw.** Rogge is het graan dat hier het meest verbouwd wordt, en aanzienlijke hoeveelheden boekweit paren zich daaraan in het zuiden en oosten: de aardappelen behooren zoowel te huis op de zandgronden als op de vette noordwestelijke kleipolders; hier ruime productie van tarwe, haver, garst, hop, meekrap, olieaad, vlas, peulvruchten, beetwortelen en uitnemend hooi, — dáár minder voordeelige oogsten van rogge, boekweit, rapen, veevoeder.

De moezerijen en boomgaarden zijn vooral in de omstreken van Breda allerbelangrijkst, en deze takken gaan steeds vooruit; bloemisterijen beginnen ook goede rekening te geven.

De houtteelt is hier van gewicht, ruim 12% van den grond is er aan gewijd: zoowel de rijswaarden in den Biesbosch als de opgaande bosschen in het zuiden der provincie

leveren aanzienlijke voordeelen op en de ontginning wordt daardoor aangemoedigd; dennen en eiken zijn de meest voorkomende boomsoorten op het zand. Vooral nabij Breda vindt men uitgestrekte fraaie bosschen.

b) Veeteelt. In dit opzicht bekleedt Noordbrabant een hoogen rang, doch niet overal is het rund er even krachtig en winstgevend, al wedijveren de kleistreken daarin met de beste streken van ons land. De schapenteelt moet op menig plek voor de ontginningen wijken; in de vette polders levert zij nog ruime voordeelen op. Van meer belang is de vetmesting van de varkens, welke doorgaans goed gelukt; ook bokken en geiten worden hier veel aangehouden. De paardenfokkerij is in de laatste jaren sterk vooruitgegaan en de uitvoer is vrij aanzienlijk, niettegenstaande de veldarbeid in het gewest er vele vordert. De veestapel bedraagt in ronde cijfers: 165000 runderen, 50000 schapen, 45000 varkens, 40000 bokken en geiten, en ruim 30000 paarden.

Meer dan elders in Nederland bloeit hier de teelt van pluimvee, en talrijke eendenkooien verschaffen veel voordeel; de jacht levert veel hazen, konijnen, patrijzen en snippen op en wildstrooping is zelfs voor menigeen een bestaansmiddel.

De bijenteelt is naar het schijnt in geen gewest belangrijker dan hier.

Uit den aard der zaak bekleedt de visscherij eene ondergeschikte plaats; wel is de Bergsche ansjovis bekend en de zalmvisscherij om en bij den Biesbosch niet onbelangrijk, maar slechts een gering gedeelte der bevolking houdt er zich mede bezig; de binnenwateren zijn niet overal even vischrijk.

c) Verveening. De meeste veenen zijn hoog gelegen en het belangrijkste zijn die in het Helena-Veen, Noordbrabants zuidoostelijksten hoek; de gehele productie bedraagt echter niet veel meer dan één millioen ton turf, in verhouding tot Drenthe en Overijsel van weinig beteekenis.

d) Handel. De buitenlandsche bepaalt zich tot den aanvoer der grondstoffen ten behoeve der talrijke fabrieken, *) en den uitvoer van paarden, slachtvee en landbouwvoortbrengselen. De binnenlandsche is van meer belang:

*) Alleen in Tilburg werden in 1862, dus vóór de opening van den spoorweg, 17 millioen pond steenkolen per as aangevoerd.

niet alleen breiden de markten zich telkens meer uit, doch graan, vee, huiden, wol, meekrap, hooi, boomschors, bouwmaterialen, boter en manufacturen zijn de voorwerpen van een drukverkeer, die op den bodem zelven worden geproduceerd of vervaardigd, en door de nijverheid wordt ook veel handelsvertier in 't leven geroepen; land- en waterwegen bevorderen den omzet, die veel welvaart verschaft.

e) Nijverheid. Met Overijsel staat dit gewest aan 't hoofd der manufactuur-industrie, waaraan zich nog andere belangrijke takken paren: leerlooierij, meekrap- en beetwortelsuiker-fabrieken, tabaksbereiding, touwslagerij, steen-, pannen- en aardewerk-fabrieken, branderijen, zoutziederijen, hoedenfabrieken en tapijtfabrieken, olie-, koren- en pelmolens zijn mede van vrij groot belang, en de stoomkracht komt de 20000 fabriekarbeiders te hulp met 1500 paardekrachten in 130 werkplaatsen. Vooral Tilburg, Eindhoven, Helmond en de omstreken dier steden zijn het middelpunt der veelsoortigste nijverheid. Menig handwerk en ambacht wordt hier ook met goed gevolg uitgeoefend, en Noordbrabant voorziet nog steeds het geheele land van knappe metselaars, die 's winters klompen maken, en van schoenenkraamsters.

§ 151. 's Hertogenbosch is de hoofdstad der provincie en geeft haren naam aan het grootst gedeelte der provincie, waarvan bijna het geheele oostelijk deel bekend is onder den naam van Meierij van 's Hertogenbosch: wij zullen deze met de naburige bestanddeelen van het gewest eerst doorwandelen, om daarna door het land van Heusden en Altena, de Baronie van Breda en het Markiesaat van Bergen op Zoom onzen tocht voort te zetten, zonder ons daarbij evenwel strikt aan die begrenzing te houden.

De vesting 's Hertogenbosch ligt aan de samenvloeiing van verscheiden kleine stroompjes en de Zuid-Willemsvaart, welke door de Dieze in de Maas monden; zij telt ruim 23000 inwoners en is omringd door eene wijde, voor onderwaterzetting vatbare, grasrijke vlakte. De drukbezochte markten, een belangrijke binnenlandsche handel en eene levendige industrie geven haar welvaart: de nijverheid bestaat hoofdzakelijk in branderijen, zout- en zeepziederijen, bierbrouwerijen, garen en band, spelden, hoeden, tapijten, goud- en zilverwerk, ook borduursel daarvan, glas en kristal, spiegels,

kunsthloemen, geneeskundige en muziek-instrumenten, tabakspijpen, rijtuigen, leerlooierij en olieslagerij. Ruime pleinen en flinke breede straten verfraaien de stad, die bijna geheel van wandelingen verstoken is, maar daarentegen prijkt met de schoonste kerk van ons land, de R. K. groote of St. Janskerk, pas gerestaureerd doch dagteekenend van den aanvang der 14de eeuw.

In het Maasland liggen enkele kleine steden: Megen en Ravestein, landstadjes van nog niet 1000 inwoners, aan de Maas, evenals de vesting Grave; deze telt met het garnizoen 3000 zielen, die van handel, leerlooierijen, wol- en katoendrukkerijen en verwerijen, manufactuur- en hoedenfabrieken bestaan.

Onder de dorpen komen vooral in aanmerking: Boxmeer met ruim 2000 inwoners, eene katoendrukkerij, beeldhouwers en schrijnwerkers. — Cuyk, een aanzienlijk dorp aan de Maas met 2200 inwoners en vriendelijke omstreken, waarin het bekende klooster van de kruisheeren te St. Agatha, met vergezichten op de Mooksche bergen; er zijn hier bierbrouwerijen en leerlooierijen. — Uden op de heidevelden, eene uitgestrekte gemeente van 5500 inwoners, met landbouw, drukke jaarmarkten en eenige industrie: linnenbleekerijen, bierbrouwerijen, wasbleekery, steenbakkerij en vernisbereiding. — Oss, nader bij de Maas, een bloeiend vlek met 4400 zielen, regelmatig en stadsgewijs gebouwd; aanzienlijke markten van paarden, vee en linnen.

In het Peel-land, het zuidoostelijk deel der Meierij ligt de stad Helmond aan de Zuid-Willemsvaart, juist in het middelpunt. Zij is eene belangrijke fabriekplaats van ongeveer 6000 inwoners, met katoenen- en wollen manufacturen, Turksch-rood en andere verwerijen, bierbrouwerijen en levendigen handel; in de fraaie omstreken ligt het oude kasteel Helmond, iets verder onder Stiphout het gothisch kasteel Croy.

Talrijke dorpen trekken hier onze aandacht: Veghel met een haven aan pasgenoemde vaart, 4400 inwoners, linnenweverijen en katoendrukkerij. — Gemert, belangrijk doch afgelegen fabriekplaatsje, met bijna 5000 inwoners in de uitgestrekte gemeente; wollen- en katoenen manufacturen worden hier vervaardigd. — Deursen met 4000 inwoners en uitgestrekte veenderijen in de Peel; bierbrouwerij en pottenbakkerij. Het te midden der veenen ontlukend Helena-veen is eene onderhoorigheid dezer gemeente. — Asten en So-

meren, aanzienlijke landelijke gemeenten, ieder met 3000 zielen en bierbrouwerijen. — Heeze, vriendelijk dorp van 2000 inwoners met katoenspinnerij en verwerij, oliemolen en steenbakkerij. — Geldrop met nog geen 2000 zielen, maar belangrijke fabrieken van wollenstoffen, verwerijen en oliemolens. — St. Oedenrode, fraai gebouwd, welvarend dorp met 4400 inwoners, drukke jaarmarkten en eenige industrie: leerlooierij en volmolens. — Nog iets volkrijker is Schijndel, dat bijna uitsluitend van landbouw en veeteelt bestaat.

Het Kempen-land bevat ook slechts ééne stad: Eindhoven aan een zijtak van de Zuid-Willemsvaart, aangenaam gelegen en sterk vooruitgaand; de stad telt ruim 3000 inwoners en is het middelpunt eener aanzienlijke nijverheid, waarin vooral het aangrenzend dorp Stratum deelt; het net en vroolijk plaatsje bestaat grootendeels uit eene lange straat, maar bevat toch een aantal tabaks- en snuif-fabrieken, hoeden-fabrieken, eene stoom-wolspinnerij, eene garenverwerij, fabrieken van vertind keukengereedschap, en zoutziederijen, bierbrouwerijen, wollen-, linnen- katoenstoffen-fabrieken, oliemolens, volmolens en eene lakenfabriek, grootendeels in de stad doch gedeeltelijk in de omstreken verspreid.

Onder de dorpen noemen wij: Oirschot, eene lief gelegen, landelijke gemeente van ruim 4000 zielen met eene zeer fraaie kerk, aanzienlijke houtteelt en binnenlandschen handel; de industrie houdt er zich bezig met linnenweverij, leerlooierij en gewast-linnenvervaardiging. — De overige plattelands-gemeenten leveren geene bijzonderheden op dan Valkenswaard, door de herinnering dat de beste Valkeniers van geheele Europa zich hier hadden nedergezet en de jongelieden van heinde en ver herwaarts kwamen om de kunst der valkenjacht te leeren.

Het westelijkst en volkrijkst gedeelte der Meierij heette Oisterwijk en bevat de stad Tilburg, thans reeds tot 18000 inwoners aangegroeid, waarvan er echter nauwelijks 3000 in de kom wonen; deze is ruim gebouwd en prijkt met enkele fraaie nieuwe gebouwen, en de gemeente is het belangrijkste fabriekoord van ons land, sterk bloeiend vooral nu de spoorweg haar doorsnijdt; ongeveer 40 fabrieken werken met stoomvermogen: laken en wollenstoffen-fabrieken, wolweverijen, calicot-weverij, tapijtfabrieken, volmolens, ijzergieterijen

en machine-fabrieken, leerlooierijen en bierbrouwerijen zijn de voornaamste. De binnenlandsche handel is er mede zeer aanzienlijk. — Dat onbeduidende artikelen soms tot eene belangrijke nijverheid aanleiding kunnen geven, zien wij in het naburig Goirle, alwaar eene kaatsballen-fabriek honderde kinderen in het werk houdt.

Tot de merkwaardigste dorpen behooren: Oisterwijk, het Velp dezer streken, met heerlijke omstreken en 2000 inwoners, waarvan het grootst gedeelte in de fraaie kom van het welvarend dorp; leerlooierijen, de roodverwerij en vooral de garancine-fabriek bevorderen den bloei. — Boxtel met 4200 inwoners aan het kruispunt van de spoorwegen en groote routes der provincie, fraai dorp met veel vertier en vooral welvarend door de belangrijke linnen- en damastfabrieken, leerlooierij en eenige molens. — St. Michiels-gestel, landelijke gemeente met ruim 3000 zielen, drie bierbrouwerijen, een R. K. seminarie en een doofstommen-instituut. — Vught, een uur van 's Bosch, met talrijke buitenplaatsen; een fraai dorp te midden van aangename omstreken, 2700 inwoners tellend. — Loon op Zand, volkrijke gemeente met 5500 inwoners in het hoofddorp en in het kerkdorp Kaatsheuvel; belangrijk door markten en handel, maar vooral door talrijke leerlooierijen en schoenmakerijen, benevens eenige molens. — Niet ver van de Belgische grenzen ligt het flinke dorp Hilvarenbeek, met 2500 inwoners, een zeer hoogen toren aan de groote St. Petruskerk en een fraai marktplein.

§ 152. Tusschen Maas, Merwede, Biesbosch en de Meierij ligt het vruchtbaar Land van Heusden en van Altena met de Langstraatsche dorpen; als steden noemen wij: Heusden aan een arm der Maas, omwald stadje met ruim 2000 inwoners, eene groote bierbrouwerij en stroopmakerijen; voor het overige bestaat de bevolking van het vertier dat het rijke platteland aanbrengt, ofschoon de markten van dit stille, vroeger belangrijker plaatsje niet druk bezocht worden. — Woudrichem, vesting tegenover Loevestein en schuins over Gorkum, met eenig garnizoen en ruim 1000 inwoners, van landbouw, veeteelt, visscherij en eene zoutkeet bestaande.

De dorpen in deze rijke landouw zijn welvarender dan de besloten plaatsen en spreiden hunne weelde in huis en huisraad en kleeding ten toon; vermeldenswaard zijn onderanderen: Sleeu-

wijk, met het veer op Gorkum, en het door teelt van rijshout bloeiend Werkendam, beide aan de Merwede, met talrijke aannemers, onder de bevolking; voorts Drunen en Dussen, alle ongeveer of ruim 2000 zielen tellend. — De Langstraat is eene verzameling van grootendeels in eene onafgebroken rij achter elkander liggende dorpen, die wel 20000 zielen bevatten en hunne groote welvaart bijna uitsluitend te danken hebben aan landbouw, veeteelt, hooibouw en schoenen-vervaardiging met de daarbij behoorende leerlooierij. De meestal netgebouwde dorpen zijn: Baardwijk, Waalwijk, Besoien, Capelle, Waspik en Raamsdonk, meer zuidwaarts Vrijhoeven-Capelle en Sprang; het belangrijkste is Waalwijk met 3300 inwoners, veel vertier door den aanvoer in de haven van steenkolen ten behoeve der zuidoostelijke fabriekdistricten en de navolgende fabrieken: bierbrouwerijen, hoedenfabrieken, waschbleekerij, touwslagerij, leerlooierij en talrijke schoenmakers; er is een korenbeurs en veel verzending van saângeperst hooi. — Waspik, met 2500 zielen, handel, scheepstimmerwerven, touwslagerijen, leerlooierijen, schoenmakerijen en bierbrouwerijen, is mede zeer bloeiend, evenals Raamsdonk: *dorp* en *veer* vormen twee afzonderlijke deelen, te zamen met 3300 inwoners, door eene sierlijke brug over den Donge met Geertruidenberg verbonden; handel in hooi, paarden, vee, biezen en hoephout, zoutziederij, bierbrouwerij, leerlooierij, touwslagerij en scheepstimmerwerven verschaffen hier veel vertier; de hervormde kerk is vermeldenswaardig als overblijfsel uit den St. Elizabeth vloed in 1421.

§ 153. De Baronie van Breda bevat de steden: Breda, vesting met 15000 inwoners aan de bevaarbare Mark, tusschen drie spoorweglijnen, omringd door fraaie, sterk bevolkte omstreken en in wijder kring door schoone bosschen; deze stad bezit eene ruime Groote kerk met de overheerlijk fraai gebeeldhouwde marmereen graftombe van Engelbert II van Nassau en zijne gemalin. Het voormalig kasteel is thans ingericht tot Koninklijke Militaire Academie, het aangrenzend Valkenberg is eene openbare wandelplaats; de markt is ruim en flink bebouwd. De doorvoerhandel is niet onbelangrijk, maar de nijverheid van meer gewicht: eene aanzienlijke tapijtfabriek, eene groote hoedenfabriek, twee ijzergieterijen

en werktuigfabrieken, haardoek- en kammenfabrieken, eene pianofabriek, eene pepermuntfabriek, zeep- en zoutziederijen, brouwerijen en stoom-olietmolens. — Oosterhout, uitgestrekte gemeente met 8700 inwoners (5000 in de kom) aan den straatweg van Breda op Gorkum, met eene haven naar den Donge; deze bloeiende stad drijft veel handel, heeft drukte markten, bierbrouwerijen, leerlooierijen, potten-, steenen- en pannen-bakkerijen. — Onder de dorpen zijn vooral gewichtig: Ginniken, nabij Breda, met 3800 inwoners, aanzienlijke kunstwolfabriek, verlaktleder- en wasdoekfabriek, bierbrouwerijen en drukken handel; de fraaie kom van het dorp grenst aan het Mastbosch. — Aan de westzijde van Breda ligt het nog belangrijker Prinsenhage, met veelbezochte wandeldreven en 5600 inwoners, hoofdzakelijk van warmoezerij, landbouw, veeteelt en eenige industrie bestaande; er zijn hier bierbrouwerijen, eene sigarenfabriek en eene wasdoekfabriek. — Het schaduwrijk Liesbosch doorwandeland betreedt men de even sterk bevolkte gemeente Etten en Leur, met twee fraaie dorpskommen in een aangenaam kwartier; vooral te Leur is de nijverheid vrij belangrijk, door steen-, pannen- en pottenbakkerijen, zout- en zeepziederij en bierbrouwerij; landbouw en houtteelt zijn echter de hoofdzaken. — Het vroeger zoo druk Groot-Zundert aan den straatweg op Antwerpen is thans stiller, sedert de spoorweg is aangelegd; het is de aanzienlijke hoofdplaats der uitgestrekte gemeente Zundert met 4000 inwoners; de handel in kippen en kapoenen is dáár en te Rijsbergen van eenig gewicht.

§ 154 In den westelijksten hoek van Noordbrabant vindt men Bergen op Zoom, met eene haven aan de Ooster-Schelde, hoog gelegen, en sterk bevestigd door Coehoorn; tot 1747 altijd te vergeefs belaagd en belegerd. Deze stad bezit enkele merkwaardige gebouwen, zooals de Geertruida-kerk met graf-tombes, het stadhuis en het voormalig Markiezenhof; de 9000 inwoners drijven eenigen binnenhandel in Bergsche ansjovis, hout, boomschors en andere artikelen, en houden enkele fabrieken aan den gang, zooals: eene kunstwolfabriek, ijzer-gieterij en gasfabriek, alle aan dezelfde firma toebehoorende, leerlooierijen, aardewerkfabrieken, bierbrouwerij, zout- en zeepziederij. — Steenberg, platteland-stadje met 2000 zielen, hoofdplaats eener gemeente van 6300 inwoners; er

is hier eene bierbrouwerij, eene garancine-fabriek en nog al handelsvertier in de haven aan de Vliet. — Willemstad, vesting op den noordwestelijksten hoek, aan het Hollandsch Diep, onbeduidend maar net stadje, met ongeveer 2000 inwoners, eene bierbrouwerij, eene meestoven en eene scheepstimmerwerf; in den omtrek zijn meerdere meestoven en oliemolens. — Klundert, omwald, vriendelijk stadje met 3000 zielen, hoofdzakelijk levend van landbouw en eenige industrie: meestoven, houtzaagmolens, bierbrouwerijen en eene werf. — Nog meer landwaarts, en te midden van vette kleipolders de welvarende landstad Zevenbergen, aan vaart, spoorweg en kunstwegen; de gemeente telt 5000 zielen en bezit eene belangrijke beetwortel-suikerfabriek, meestoven en garancine-fabriek, bierbrouwerijen, touwslagerijen, leerlooierijen en eene scheepstimmerwerf; de handel in granen, zaden, vlas en meekrap is belangrijk. — Geertruidenberg, vesting met ongeveer 2000 inwoners aan den Donge, nabij den Biesbosch; de zalm- en vischvangst in 't algemeen levert aan enkelen een bestaan op; voor 't overige is het vertier niet groot, al zijn er bierbrouwerijen, hoeden- en sigarenfabrieken en eene leerlooierij.

In deze streken liggen eenige dorpen en vlekken, die met de steden in belangrijkheid kunnen wedijveren: — de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe met 3000 inwoners, langs den Amer en het Hollandsch Diep uitgestrekt, met visscherij en vlasteelt; aan den noordwesthoek ligt de Moerdijk, havenplaats voor het verkeer op Holland. — Oudenbosch, een neringrijk en nijver vlek met eene groote beetwortel-suiker-fabriek, leerlooierijen, steen- en pannenbakkerijen, bierbrouwerijen, eene zoutziederij en 3000 inwoners. — Rosendaal aan een kruispunt van spoorwegen, sterk bloeiend vlek met 7000 inwoners, vrij wat handel in het doeltreffend haventje en op de drukke jaar- en weekmarkten; voorts eene pianofabriek, leder-, lijn-, hoeden- en steenfabrieken. — Wouw aan den weg naar Bergen op Zoom, met vrij wat nijverheid: steen- en pottenbakkerijen, leerlooierijen, olie- en runmolens; dit aanzienlijk dorp bevat ruim 3000 inwoners. — Ten zuiden van pasgenoemde vesting het schilderachtig gelegen Ossendrecht, te midden van bosch en bouwland, hooge zandgronden en vette kleipolders langs de Schelde.

XI. LIMBURG.

§ 155. Dit sedert 1839 aan Nederland verbonden geweest bestaat uit een aantal bestanddeelen, die niet alle in de lotwisselingen der overige provinciën hebben gedeeld, want ten tijde van den Munsterschen vrede was een groot gedeelte in handen der Spaanschen en dertien jaar lang werd over de toedeeling geraadpleegd en getwist, totdat deze in eene verdeeling uitliep, zoo grillig dat men er bijna geen wedergade van kan vinden. Maastricht was en bleef Staatsch en met Venlo was deze vesting derhalve ook uitgezonderd van de verplichtingen, welke het Hertogdom Limburg aan den Duitschen Bond tot nogtoe had te vervullen.

De tegenwoordige, van het zuiden naar het noorden langgestrekte provincie volgt den loop der Maas, wordt begrensd ten westen door Noordbrabant en Belgisch Limburg, ten zuiden door de Belgische provincie Luik, ten oosten door Pruisen (de Rijn-provincie) en ten noorden door Gelderland; zij bestaat uit 1. de voormalige Generaliteits-landen, als een gedeelte van Brabant met Maastricht, een deel van Staats Limburg of de Landen van Overmaas met Valkenburg, en Staats Oppper-Gelder met Venlo; 2. een deel van Oostenrijksch Oppper-Gelder met Roermond; 3. een deel van Pruisisch Oppper-Gelder; 4. een deel van Kleefsland en Gulikerland met Sittard; 5. het Graafschap Hoorn met Weert en de Abdij Thorn.

De beide Arrondissemementen bevatten te zamen tien Kantons, als: Maastricht, de Kantons Maastricht, Meerssen, Heerlen, Sittard en Gulpen; Roermond, de Kantons Roermond, Horst, Venlo, Weert en Gennep: in het geheel 113 gemeenten, waarvan de meeste, doch kleinste in het Arrondissement Maastricht liggen.

Op 40 vierkante mijl of 220000 bunder, wonen ruim 215000 zielen in ongeveer 40000 huizen, die ten plattelande niet zoo ruim en net zijn als in de noordelijke provinciën; van de inwoners zijn 97% roomsch-katholiek, 2½% protestantsch en ½% israëlietisch; waarschijnlijk door de weinige uitgestrektheid van vele landgemeenten is het schoolbezoek hier iets beter dan in Noordbrabant, doch in 't ge-

heel niet zoo vlijtig als in Groningen en de andere provinciën; te Maastricht en Roermond vooral wordt goed gezorgd voor wetenschappelijke opleiding. De bevolking is over het algemeen levenslustig en vroolijk van aard, de zeden en gewoonten zijn, ten plattenlande althans, onverbasterd en eigenaardig, optochten en schuttersfeesten geliefkoosde vermaken.

De opgewekte aard der bevolking heeft menig volksgebruik in wezen gehouden: de kermissen worden gemeenlijk met zulke optochten en schuttersfeesten gevierd, welke laatste zich echter niet bepalen tot wedijveren in juist en vaardig schieten, maar hier en daar verdeelt men zich in twee partijen, die duchtige spiegelgevechten leveren, en waarbij soms in hunnen ijver bloedverwanten of vrienden als ware kampioenen op elkander lostrekken. Elders tracht men eene versterkte stelling tegen herhaalde aanvallen te verdedigen; hoofd-officieren van één dag bivouakkeeren, zenden expressen, worden overrompeld, in één woord, men bootst eene formeele belegering na; soms duurt één kampstrijd uren achtereen, eindelijk winnen de groenen het van de grauwen, of omgekeerd, en hoeveel pond kruit verschoten wordt valt moeilijk te gissen, nog minder is het aantal klappen met de platte kling te tellen.

In een der kleinere plattelandsgemeenten valt de kermis op 1 Mei in; dat is een dag die de trouwlustige Limburger niet ongebruikt laat voorbijgaan, en daarom heeft hij de volgende comisch-boersche wijze van viering van dien dag uitgevonden: 's avonds te voren verzamelen zich de jongelieden, en de meisjes worden niet in persoon maar bij name ter markt gebracht. Achtereenvolgens worden ze aan den meestbiedende voor den kermistijd verhuurd, de penningen in eene algemeene beurs gestort, en is het geld op dan is de kermis gedaan: tot geruststelling diene dat de knapste deerns slechts één pruisischen daalder opbrengen, derhalve ruïneert men zich niet; maar het aardigst is, dat zeldzaam eene dier blanke slavinnetjes zich onttrekt, trouwens zij zou dan finaal moeten t' huis blijven.

Elders viert men dien eersten Meinacht nog dwazer en daar het een groot en welvarend vlek is, wordt de zaak van meer belang. Een troepje der flinkste burgerzoonen vereenigt zich en trekt naar de pleinen, alwaar de hoofdleider het doel der bijeenkomst herinnert, op onpartijdige oordeelvelling aandringt en daarna luidkeels de jongelieden van de geheele buurt

paart of koppelt, en daarop de goedkeuring der aanwezigen vraagt, welke gewoonlijk onmiddellijk volgt; den volgenden dag, den eersten Mei, moet de jonge vrijer dan zijne »Mailiebste'' een bezoek brengen, waarna de avond gezellig wordt doorgebracht. Dat deze burgerjongens vrijwillige medewerkers in alle standen vinden, al zitten die achter de schermen, laat zich om verschillende redenen gissen; zeker is het, dat er menig huwelijk door bevorderd of bespoedigd wordt.

Hoe het grappig, hekelend, weldadig gezelschap Momus in de hoofdstad en elders door het paren van zotte kwinkslagen aan ruime spijs-uitdeelingen bekend is, behoeven wij nauwlijks te herinneren.

§ 156. Ontegenzeggelijk is Limburg rijker in natuurschoon dan eenig ander gewest van ons land; zelfs Gelderland kan zulke hooge heuveltoppen en boschrijke hellingen, afgewisseld met vruchtbare dalen en hooge vlakten niet aanwijzen als Zuid-Limburg op en aan den voet der noordelijkste uitloopers van de Ardennes, welke langzamerhand tot de vlakke afdalen; dit gedeelte van de provincie is geheel bebouwd, maar in het noorden liggen achter de Peel uitgestrekte heidevelden, en de beruchte Mooker-heide is bekend uit de geschiedenis van onzen onafhankelijkheidskamp. Ruim één-tiende van den grond is met bosch bezet, maar toch ligt er nog bijna één-derde woest. De landbevolking zou zich stellig in meer welvaart verheugen, als niet een groot gedeelte van den grond aan buitenlands wonende, groote grondbezitters toekwam, en vooral wanneer de wijze van verpachting verbeterde, daar hier de eigenaar en de gebruiker de zuivere opbrengst van den grond deelen, zoodat de laatste slechts de halve belooning voor meerdere moeite en zorg geniet, terwijl de pachten dikwerf niet langer dan drie jaar duren.

Merkwaardig is de aan den linker Maas-oever ten zuiden van Maastricht verrijzende St. Pietersberg met tallooze uitgehouwen gangen, die een uitgestreken doolhof vormen, en waaruit men eeuwen lang uitnemende bouwsteen haalde; weinig bergen zijn zoo uitgehold als deze.

De steenkolenbeddingen van Kerkrade liggen aan de zuidoostelijke grenzen.

§ 157. **Landbouw**, veeteelt, handel en **nijverheid** zijn hier meer of minder bloeiende welvaartsbronnen.

a) **Landbouw**. De bouwgrond beslaat tweemaal meer oppervlakte dan het weiland en hooiland te zaâm, en akkerbouw met aanverwante takken is het hoofd-bestaanmiddel in het geheele gewest: rogge, tarwe, haver, boekweit, gerst en aardappelen zijn de belangrijkste producten, erwten en boonen, knolrapen, beetwortelen en andere wortelen, klaver, oliezaden, cichorei, vlas en hennep zijn mede van gewicht, en niet minder voordeelig is de houtteelt, zoowel van opgaand naald- en bladhout als van het rijkshout der waarden langs de Maas. De boomgaarden beslaan wel 12000 bunders en leveren uitnemend ooft op, de druiventeelt wordt er ook met goed gevolg bekroond, evenals de warmoezerij in sommige oorden.

De veenderijen zijn in de Peelstreken, in het noordwesten, niet van belang ontbloot.

b) **Veeteelt**. Deze neemt toe en bij gebrek van uitgestrekte weiden is de stalvoedering met rapen, wortelen en klaver hier zeer algemeen; de boter is gunstig bekend, de kaas door sommige liefhebbers zeer gezocht en het slachtvee is een artikel van veel handel; dit laatste is ook het geval met jonge paarden, die met voordeel worden aangefokt. Het rundertal is stijgend en belooft ruim 60000; de schapen behooren meestal op de heidevelden te huis en tellen 62500 koppen; de varkensteelt is aanzienlijk en toenevend, hun getal nadert de 25000; ook mogen de bokken en geiten ten getale van 9000 niet vergeten worden. Paarden zijn er slechts ruim 14000; voor de kloeke Maaspaarden worden aanzienlijke prijzen bedongen.

De bijenteelt is in de noordelijke heidestreken het belangrijkste, terwijl overal vrij veel pluimvee wordt aangehouden. De jacht op hazen, konijnen, patrijzen en kwartels is niet onvoordeelig, doch slechts zelden ontmoet de jager een hert; in zeer barre winters overschrijdt wel eens een enkele wolf uit de Ardennes de zuidelijke boschrijke grenzen.

c) **Handel**. De beknelling tusschen twee vreemde Rijken belemmert ongetwijfeld den binnenlandschen handel; de buitenlandsche schenkt daar geene genoegzame vergoeding voor, omdat hij zich hoofdzakelijk in de steden terugtrekt. Het verkeer op de Maas is dikwerf onmogelijk door den lagen waterstand, die ook de vischvangst benadeelt.

Maastricht en Venlo bezitten en onderhouden veel buitenlandsche betrekkingen, Roermond, Weert en enkele andere plaatsen zijn daarentegen voor het binnenlandsch verkeer gewichtig. Er moet nog veel ten koste worden gelegd aan de landwegen om daarin andere gewesten op zijde te streven.

d) Nijverheid. De goedkoope levenswijze en de aanwezigheid van bouw- en brandstoffen bevorderden waarschijnlijk den aanleg van de velerlei fabrieken, welke hier thans welvaart verspreiden en wel aan 5000 arbeiders werk verschaffen. De werkplaats van den Heer Regout te Maastricht, die 1400 personen bezighoudt in zijne aardewerk- en glasfabrieken, staat aan het hoofd; voorts noemen wij: papierfabrieken, wapensmederijen, looierijen, halfwollen- en katoenenstoffen- en lakenfabrieken, bierbrouwerijen, branderijen, zout- en zeepziederijen, steen- en pannenbakkerijen en allerlei molens; behalve de hoofdstad zijn Roermond, Venlo en Vaals de aanzienlijkste fabriek-oorden. Over het algemeen is de toestand dier werkplaatsen gunstig en bloeien de ambachten en handwerken in de meeste steden.

§ 158. Van het zuiden naar het noorden ontmoet men de volgende steden:

Maastricht, hoofdstad en vesting aan de Maas, door een steenen brug met de bevestigde voorstad Wijk verbonden. Met inbegrip van het aanzienlijk garnizoen telt deze stad ruim 27000 inwoners en zij onderscheidt zich door eene bijzonder fraaie ligging tusschen rijkbebouwde en gedeeltelijk beschaduwde heuvels in een bloeiend dal; inwendig is de stad zelve merkwaardig door de groote kerken en flinke gebouwen, maar de straten zijn te onregelmatig en te nauw om haar schoon te noemen, ofschoon de pleinen zooals de Vrijthof of groote paradeplaats, met de trotsche St. Servaaskerk, en de Groote markt, met het aanzienlijk stadhuis, dien lof verdienen. Door hare ligging aan de rivier, twee druk bevaren kanalen en een kruispunt van spoorwegen is de handel zeer verlevendigd, zoowel binnenlands als buitenlands; de markten zijn hoogst belangrijk en de handwerk- en fabriek-nijverheid krachtig ontwikkeld: 6 fabrieken van porcelein, aardewerk en glas (de belangrijkste werd reeds in § 157 *d* vermeld), 20 branderijen, 35 bierbrouwerijen, eene uitgebreide stoom-papierfabriek, behangselpapierfabrieken, ijzergieterijen, geweerfabrieken, gas-

fabrieken, wollenstoffen-fabrieken, stoom-korenmolens, cichorei-fabrieken, stroopmakerijen, zeep- en zoutziederijen, likeurstokerijen, tabaks- en sigarenfabrieken, goud- en zilversmeden, leerlooierijen, draad- en nagelfabrieken, vermicelli-fabrieken en azijnmakerijen leveren daar getuigenis van. Tot den op den linkeroever der Maas gelegen strategischen kring der vesting behooren de gemeenten Oud-Vroenhoven en St. Pieter, met den bekenden berg van dien naam, waarop de schoon gelegen sociëteit Slavante en een fort. Binnen de wallen is een aangenaam wandelpark aan de Maas, en in het tegenoverliggend Wijk is eene merkwaardig fraaie nieuwe kerk.

Sittard ligt midden in welige akkers en heuvels, bevat ruim 4700 inwoners en is door markten en handel niet onbelangrijk; het is een vriendelijk plaatsje, nauwlijks een uur van de Belgische en Pruisische grenzen, welke elkander hier zoo dicht naderen.

Roermond, aan de Maas, eene welvarende, open stad, sedert de wallen in wandelingen zijn herschapen; de bevolking van 8600 zielen drijft een levendigen binnenhandel, terwijl veel bloei verspreid wordt door de industrie, vertegenwoordigd door halfwollen en katoenen stoffen-fabrieken, bleekerijen en verwerijen, zijdeweverijen, ijzergieterijen, slotenmakerijen, schrijf- en behangselpapierfabrieken, goudborduur-selmakerijen, steen- en beeldhouwerijen, stoom-meelmolens, zout- en zeepziederijen, bierbrouwerijen, likeurstokerijen en tabaksfabrieken. De Munsterkerk en de rijzige toren der St. Christoffelkerk met het levensgroot beeld van dien heiligen, de fraaie brug over de hier in de Maas vallende Roer en verscheidene andere bouwwerken versieren de stad, die door eene vaste brug met den linker Maas-oever wordt verbonden en aan kawallerie tot garnizoen strekt; de omstreken zijn zeer aangenaam.

Weert ligt nabij de Peel, te midden van veenen en heidevelden, als eene uitgestrekte oase aan de Zuid-Willemsvaart, en telt in de gemeente bijna 7000 inwoners, waarvan er 3000 in de kom wonen, die hoofdzakelijk van landbouw en veeteelt bestaan, maar zich mogen verheugen in een groot vertier op de weekmarkten en aanzienlijken handel in hout, paarden en vee; er zijn enkele fabrieken, daaronder zoutziederijen en zeepziederijen, branderijen, bierbrouwerij en tabaksfabrieken.

Venlo, vesting aan de Maas, met 7300 zielen, flinke gebouwen, maar nauwe en onregelmatige straten; zij is levendig door den doorvoerhandel op Pruisen, heeft een flink garnizoen en eenige fabrieken: tabak- en sigarenbereiding, leerlooierij en schorsmolens, metaalverwerking, zout- en zeepziederijen, bierbrouwerijen, branderijen en tichelsteenbakkerij; buiten de vesting, in den zoogenaamden bantuin, zijn warmoezerij en landbouw de bestaanmiddelen.

Gennep, in het noorden aan Maas en Niers, klein maar ruim gebouwd, met 1500 inwoners en aangename omstreken; eene meelfabriek is de belangrijkste werkplaats, handel en markten brengen voorts eenig vertier aan.

§ 159. Onder de talrijke gemeenten ten plattelande zijn verscheidene noemenswaardig wegens volkrijkheid en industrie; nog een aantal anderen zouden wij willen opsommen, wanneer vriendelijke ligging en fraaie landgoederen en kasteelen in deze beschrijving op den voorgrond stonden; thans bepalen wij ons tot: — Valkenburg (Fauquemont) aan de Geulle, met de schilderachtigste omstreken van ons land, bouwvallen van een grafelijk kasteel en bedrijvige steenhouwerij; het kleine plaatsje is stadsgewijze gebouwd. — Gulpen (Galoppe) met veel doortocht, midden tusschen Maastricht en Aken, in een liefelijk dal aan de samenvloeiing der forellen opleverende Geulle en Gulp. — In de uitgestrekte gemeente Wittem ligt een groot klooster der Redemptoristen, en de bevolking van 3600 zielen houdt zich, behalve met den landbouw, ook bezig in eene wollendecken- en kunstwolfabriek, papiermolen en enkele andere werkplaatsen. — Vaals, merkwaardig grensdorp op $\frac{3}{4}$ uur afstand van Aken, met verscheidene trotsche thans meestal in verval zijnde gebouwen, die werden opgericht toen in dit oord, op Staatsch gebied, eene vrijheid heerschte welke nog overal elders werd ontbeerd; van de 3000 ingezetenen werken er nog meer dan 300 voor Akensche lakenfabriekanten, en in de plaats zelve zijn ook lakenfabrieken van eenige beteekenis; de ligging en de omstreken zijn een bezoek overwaardig. — Noordelijker ligt Heerlen, een aanzienlijk vlek met ongeveer 5000 inwoners, levendigen binnenlandschen handel, aangenaam gelegen en goed bebouwd; eenige fraaie buitengoederen liggen in wijden kring om dit kruispunt van kunstwegen. — Aan de grenzen, half omsloten door Pruisen,

ligt Kerkrade, bijna even volkrijke gemeente, in een zeer heuvelachtig, schoon landschap, met eenige steenkolenmijnen, waarin ongeveer twee honderd arbeiders werken: op een heerlijk fraai punt ligt het bekende opvoedingsgesticht Rolduc. — Nader bij Maastricht ligt Meerssen, een fraai en aanzienlijk dorp van 2500 zielen, met de smaakvolle buitenplaatsen Groot- en Klein-Vaeshartelt, eene stoom-papierfabriek, stoom-vermicelli-fabriek en pannenbakkerijen. — Beek met aangename buitengoederen en de eenige houtzagerij in dit gewest. — Susteren en Echt, groote dorpen met zeepfabrieken, aan den straatweg naar Roermonde. — Stevensweert, platte-land-stadje aan de Maas, met handel in rijshout. — Op den linkeroever het nijver vlek Thorn met 1400 inwoners, fraaie kerk met onderaardsche kapel, en eenige pannenbakkerijen. — Nabij de Zuid-Willemsvaart Nederweert met ruim 4000 inwoners in 20 buurtschappen, eenige nijverheid doch hoofdzakelijk landbouw. — Horst, met bierbrouwerijen, goede wegen en druk marktvertier, is een der aanzienlijkste dorpen van noordelijk Limburg, met 3400 zielen. — Niet minder aanzienlijk en fraai gebouwd, is Venray, met bierbrouwerijen en zeepfabricatie, en bijna 5000 van landbouw, veeteelt en veenderij bestaande ingezetenen. — Aan de rechterzijde der Maas ligt niet ver van Roermond het dorp Montfort met de bouwvallen van het grootsch kasteel van dien naam. — Noordelijker het regelmatig gebouwde Swalmen, met 1800 landbouw en handel drijvende inwoners. — De welvarende landgemeenten Arcen, Velden en Bergen langs de Maas, aan den grooten weg op Mook, dat aan de noordelijkste spits van Limburg ligt en niet van fraaie omstreken verstoken is, al wordt hier de bekende *Mookerheide* aange troffen, want de boomrijke Groesbeeksche bergen bieden er eene aangename afwisseling.

L I J S T

VAN EENIGE

N E D E R L A N D S C H E O O R D E N

MET OPGAVE DER LIGGING.

a. Noorder-breedte. b. Lengte beoosten of bewesten Amsterdam *). c. Verschil in tijd met Amsterdam. d. Afstand van de Hoofdstad. e. Afstand van de Residentie.

PLAATSNAMEN.	a. NOORDER BREEDTE.	b. LENGTE O. OF W.	c. VROEGER OF LATER.	d. NED. MIJL. VAN AMSTERD.	e. NED. MIJL. VAN 's HAGE.
Alkmaar	52° 37' 55"	W. 0° 8' 0"	V. 0 ^m 32 ^s	44.3	75.5
Amersfoort	52 9 20	O. 0 30 14	L. 2 1	48.9	91.0
Amsterdam	52 22 30	0 0 0	0 0	" "	62.7
Arnhem	51 58 46	O. 1 1 35	L. 4 6	93.8	130.9
Assen	52 58 0	O. 1 43 45	L. 6 55	192.8	234.9
Bergen op Zoom	51 29 42	W. 0 35 45	V. 2 23	135.7	86.3
Bommel (Zalt-)	51 48 45	O. 0 22 7	L. 1 28	81.4	92.1
Breda	51 35 22	W. 0 6 31	V. 0 26	110.9	77.3
Brielle	51 54 11	W. 0 43 17	V. 2 53	92.0	31.2
Coevorden	52 39 40	O. 1 51 24	L. 7 26	180.9	223.0
Delft	52 0 45	W. 0 31 24	V. 2 6	69.4	8.6
Deventer	52 15 18	O. 1 16 17	L. 5 5	107.7	149.8
Doesborgh	52 0 54	O. 1 15 1	L. 4 55	112.1	149.2
Dokkum	53 19 39	O. 1 6 51	L. 4 27	239.2	281.3
Dordrecht	51 48 53	W. 0 13 25	V. 0 54	84.1	43.7
Edam	52 30 46	O. 0 9 48	L. 0 39	22.4	85.1
Enkhuizen	52 42 16	O. 0 24 33	L. 1 38	56.5	119.2
Gorkum	51 49 48	O. 0 5 21	L. 0 21	76.3	68.7
Gouda	52 0 40	W. 0 10 23	V. 0 42	52.3	34.8
Grave	51 45 38	O. 0 51 24	L. 3 26	111.9	140.2
's Gravenhage	52 4 40	W. 0 34 37	V. 2 19	62.7	" "
Groningen	53 13 12	O. 1 41 6	L. 6 44	220.6	262.7
Haarlem	52 22 54	W. 0 14 47	V. 0 59	19.0	43.7
Harderwijk	52 20 58	O. 0 43 59	L. 3 0	80.6	122.7

*) De lengte van Amsterdam verschilt met die van Parijs 2° 32' 54", met die van Greenwich 4° 53' 3", met die van den Piek van Teneriffe 21° 31' 54", met die van Ferro 22° 32' 54" en met die van Washington 59° 21' 52"; al deze meridianen zijn ten westen van Amsterdam getrokken.

PLAATSNAMEN.	a. NOORDER BREEDTE.	b. LENGTE O. OF W.	c. VROEGER. OF LATER.	d. NED. MIJL. VAN AMSTERD.	e. NED. MIJL. VAN 's HAGE.
Harlingen	53° 10' 29	O. 0° 31' 43	L. 2 ^m 7.	228.2	270.3
Helder (tijdbal)	52 57 49	W. 0 6 32	V. 0 26	88.8	120.0
Helvoetsluis	51 49 25	W. 0 45 15	V. 3 1	102.4	41.6
's Hertogenbosch	51 41 18	O. 0 25 28	L. 1 42	98.1	108.5
Hoorn	52 38 28	O. 0 10 35	L. 0 42	36.6	99.3
Kampen	52 33 35	O. 1 1 58	L. 4 8	117.9	160.0
Leeuwarden	53 12 13	O. 0 54 23	L. 3 38	217.5	259.6
Leiden	52 9 23	W. 0 23 31	V. 1 34	49.5	17.6
Lemmer	52 50 43	O. 0 49 40	L. 3 20	172.8	214.9
Maastricht	50 50 55	O. 0 48 14	L. 3 11	220.6	222.3
Medemblik	52 46 25	O. 0 13 11	L. 0 53	58.5	112.2
Middelburg	51 30 0	W. 0 16 8	V. 5 5	168.7	107.9
Monnikendam	52 27 26	O. 0 8 55	L. 0 36	15.9	78.6
Naarden	52 17 46	O. 0 16 44	L. 1 7	20.7	83.4
Nijmegen	51 50 54	O. 0 58 44	L. 3 55	106.7	137.9
Purmerend	52 30 36	O. 0 3 46	L. 0 15	18.2	80.9
Rotterdam	51 55 18	W. 0 23 55	V. 1 36	73.1	24.3
Schiedam	51 55 6	W. 0 29 6	V. 1 57	81.3	22.1
Sneek	53 1 57	O. 0 46 31	L. 3 6	196.4	238.5
Steenbergen	51 35 17	W. 0 33 44	V. 2 15	123.4	74.0
Tiel	51 53 8	O. 0 33 1	L. 2 12	79.5	103.6
Utrecht	52 5 28	O. 0 14 16	L. 0 57	41.0	70.2
Vlissingen	51 26 35	W. 1 18 35	V. 5 13	176.9	116.1
Willemstad	51 41 33	W. 0 26 45	V. 1 47	103.5	54.1
Zierikzee	51 39 3	W. 0 58 8	V. 3 53	136.4	75.6
Zutfen	52 8 24	O. 1 18 43	L. 5 15	113.2	155.3
Zwolle	52 30 46	O. 1 12 23	L. 4 50	121.7	163.8

N E D E R L A N D .

Ten gebruike bij het Middelbaar onderwijs

zijn bij HUGO SURINGAR te Leeuwarden verschenen
de navolgende kaarten:

Kuyper's kaart van **Nederland.**
Kuyper's kaart van **Noordbrabant.**
Kuyper's kaart van **Zuid-Holland.**
Kuyper's kaart van **Noord-Holland.**
Kuyper's kaart van **Gelderland.**
Kuyper's kaart van **Zeeland.**
Kuyper's kaart van **Utrecht.**
Kuyper's kaart van **Friesland.**
Kuyper's kaart van **Groningen.**
Kuyper's kaart van **Drenthe.**
Kuyper's kaart van **Overijssel.**
Kuyper's kaart van **Limburg.**
Kuyper's kaart van **Java.**
Kuyper's kaart van **Oost-Indie** (O. helft).
Kuyper's kaart van **Oost-Indie** (W. helft).
Kuyper's kaart van **West-Indie.**

De kaart van **Noordbrabant** met vermelding van de overgangen, breedte, diepte en den middelbaren waterstand van sommige Nederlandsche hoofd rivieren.

Iedere kaart in twee kleuren gedrukt.

Prijs per kaart . . f 1,25.

J. KUYPER'S Kaarten van Nederland, O. I.,
Java en W. I. bij elkaar in half linnen band f **6,75.**

NEDERLAND, ZIJNE PROVINCIEËN EN KOLONIËN.

LAND EN VOLK BESCHREVEN DOOR

J. KUYPER.

DERDE AFDEELING

De Nederlandsche Kolonien.

LEEWARDEN,
HUGO SURINGAR.
1868.

Snelpersdruk van **G. T. N. Suringar** te Leeuwarden.

DE KOLONIËN.

§ 160. De bezittingen van een Staat in vreemde wereld-deelen worden Koloniën genoemd. Men onderscheidt deze in: handelskoloniën, wanneer het drijven van koophandel met de inboorlingen hoofdzaak is; — landbouwkoloniën, als de grond in bezit is genomen met het doel dien te bebouwen of er op soortgelijke wijze partij van te trekken. — bergbouwkoloniën, als mijn-ontginningen het hoofddoel zijn; — strafkoloniën, wanneer ze bestemd zijn tot tijdelijk of duurzaam ballings-oord voor misdadigers, — en militaire koloniën, wanneer de bezetting ten doel heeft den staatkundigen invloed te land of ter zee te bevestigen.

Meestal gaan meer dan ééne der voornoemde bestemmingen gepaard; zoo zijn de Nederlandsche koloniën bijna alle niet uitsluitend handelskoloniën gebleven, gelijk zij bij de inbezitneming waren, maar door bebouwing van den grond en aankweeking van handelsgewassen is de belangrijkheid voor het moederland vermeerderd, of mijn-ontginningen zijn ter hand genomen en brengen grootere voordeelen aan.

Dikwerf is de inlandsche bevolking verdwenen dáár waar de Europeaan zich vestigde, zooals in West-Indië, doch in het grooter deel onzer bezittingen is het lot van den inboorling verbeterd door het geregeld bestuur, dat onze komst in 't leven riep, en geniet hij eene welvaart, waarvan hij anders zeker zou verstoken zijn.

De Nederlandsche Koloniën zijn in drie hoofdgroepen te onderscheiden: de bezittingen in Oost-Indië, verreweg de belangrijkste, — de bezittingen op Zuid-Amerika's vastland en in West-Indië, — en eindelijk de bezittingen op de Kust van Guinea.

Dat onze Koloniën gewicht in de schaal leggen, ook al vergelijkt men die met de buitenlandsche bezittingen van andere voorname Rijken, lijdt geen twijfel; de belangrijkheid springt echter het meest in 't oog als men ze vergelijkt met het moederland:

Nederland telt op	594,5	vierk. mijl,	3,461621	inw. (1864)
De Koloniën . . .	32253	»	»	18,137471 » (1862)
te weten: Oost-Indië	28923	»	»	17,934054
West-Indië	2830	»	»	93417
Kust van Guinea	500	»	»	110000

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

§ 161. Al onze bezittingen in Oost-Indië liggen ten zuidoosten van het vasteland van Azië in den Oost-Indischen Archipel, tusschen 3° N. Br. en 11° Z. Br., en tusschen 95° en 141° O. L. van Greenwich; zij worden begrensd door den Indischen Oceaan in het westen en zuiden, de Timor-zee in het zuidoosten; de oostelijkste grens op Nieuw-Guinea is dwars door het onbekend binnenland langs den 141sten graad O. L. getrokken; in het noordoosten is de Groote Oceaan de grens, in het noorden vormen de Soeloe- en Chineesche Zee en de Straat van Malakka de grenzen der eilanden waarop onze bezittingen liggen.

Verreweg het grooter deel der honderde eilanden, waaruit de Archipel binnen voormelde grens bestaat, behoort onder het Nederlandsch bestuur, doch evenwel zijn aanmerkelijk groote gedeelten van Sumátra en Bornéo geheel onafhankelijk van ons land. Het beste overzicht erlangt men door eene natuurlijke scheiding in de volgende groepen:

de Groote Soenda-eilanden	{	Java, met omliggende eilanden;
	{	Sumatra, met de naburige eilanden;
	{	Borneo, met de omringende eilanden;
	{	Celebes, met de nabijgelegen eilanden.
de Kleine Soenda-eilanden	{	Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Sandel-
	{	hout-eiland en Timor, met omliggende eilanden.
de Molukken	{	Halmaheira, Ceram, Boeroe, Amboina,
	{	Banda en de Zuid-oostelijke groepen (be-
		nevens westelijk Nieuw-Guinea).

Alvorens deze onderdeelen te beschouwen, zullen eenige algemeene opmerkingen dienen vooraf te gaan.

§ 162. De geheele Archipel ligt tusschen de keerkringen en derhalve is het klimaat overal heet, althans indien men niet het gebergte beklimt. Langs de kusten heerscht eene vrij gelijkmatige, vochtige warmte, die in de warmste en koudste maanden weinig afwisselt en 27° Celsius bedraagt ($\pm$ 80° Fahr.), dus veel gematigder dan men zoo dicht onder de linie zou verwachten. Of het droog jaargetijde dan wel de natte moesson het warmst gedeelte des jaars uitmaakt, valt moeilijk te beslissen, maar het spreekt van zelf dat men bij helder weder minder last van de warmte heeft dan bij bedekte lucht, en dat de droge of goede moesson, die met geringe uitzonderingen van half April tot half November heerscht, ook veel gezonder is. De natte of kwade moesson heerscht met voortdurende westelijke winden in de overige maanden; dán regent het dagelijks langs de aangebouwde, het meestbewoonde kuststreken en aan de berghellingen, doch hooger op houdt dit geen stand, want op eene hoogte van 2000 el waait het geheele jaar door de zuidoost passaatwind, gelijk men uit den rook der vulcanen kan opmaken. In het gebergte is de lucht koeler; gezonder, droger, opwekkender, de regenbuien vallen van tijd tot tijd, het geheele jaar door, en niet in die hoeveelheden, welke ieder uit Europa komend kustbewoner in het regenseizoen verbaasd doet staan. In die hooge streken worden onze groenten en vruchten aangekweekt, de nachten worden zelfs koel, maar de voortdurende lentelucht verfrischt en versterkt, en verschaft dikwerf genezing aan hem, die zijne gezondheid aan de drassige monding eener rivier of in eene vlakke kuststreek zag verloren gaan; immers ofschoon het klimaat er voor den Europeaan niet altijd ongunstig is, als de noodige voorzichtigheid wordt in acht genomen; loopt deze toch in die heete oorden meer gevaar, dan in het hooge binnenland.

Dat de dag het gansche jaar door van 's morgens 6 tot 's avonds 6 duurt en er na aftrek der schemering een nacht van 10 uren overblijft, is het natuurlijk gevolg der ligging onder en nabij den evenaar.

§ 163. Meer afwisseling levert de toestand van het land op: de westelijke, zuidelijke en oostelijke eilanden zijn sterk

vulcanisch, men zou het den vuurhaard der aarde kunnen noemen, want men telt hier meer dan 100 vulcanen, alleen op Java een vijf-en-veertigtal; doch werkzaam zijn er op dit eiland nog geen dertig en meer zoodanige vindt men er ook daarbuiten waarschijnlijk niet; de overige zijn dus alle uitgedoofde of in rust zijnde vuurspuwende bergen, die evenwel niet te vertrouwen zijn, want onverwacht grijpt soms eene uitbarsting plaats, die land en woud verwoest en tallooze menschenlevens als offers eischt. Merkwaardig is het verschijnsel dat deze vulcanen nooit lava uitwerpen, maar steeds heinde en ver weide, akker en bosch onder asch begroeven.

Kalk- en zandsteen-gebergten met kwartsen vermengd, op Sumatra en Borneo met graniet en soortgelijk gesteente afgewisseld, vormen de meeste eilanden; alluviaal en vulcanisch terrein heeft zich voorts langs en aan den voet der gebergten gelegd en beslaat bijna de helft der geheele oppervlakte van al de eilanden, welke zonder uitzondering bergachtig zijn; het hoogst verheffen de bergen zich op Java (Smeroe, nog niet 4000 el), Bali, Lombok en Soembawa; op Sumatra rijst de lange keten, die de westkust begeleidt, nog niet zoo hoog, en op Borneo kent men geen toppen, die veel hooger dan 2000 el zijn.

Door dien bergrijken bouw hebben niet alleen vele eilanden eene grillige gedaante, met name zijn Celebes en Halmaheira in dit opzicht merkwaardig, maar daardoor zijn de veelal steile kusten op de meeste eilanden rijk aan veilige natuurlijke havens. De westkust van Borneo en Java's noordkust zijn daarentegen zeer vlak, hetgeen te bejammeren is wegens het levendig verkeer, dat de handel met deze vruchtbare streken onderhoudt, en op laatstgemelde kust den aanleg van kunstmatige havens of het ankeren op soms niet geheel veilige reeden noodzakelijk maakt.

Nergens is de bodem vruchtbaarder dan op Java en sommige der kleinere eilanden; over het algemeen zijn de westelijke eilanden het meest bevoorrecht en neemt de bebouwbaarheid van den grond naar het oosten af, zoodat de Molukken in den regel slechts voor bijzondere teelten — specerijen enz. — geschikt zijn; maar ongetwijfeld is de vruchtbaarheid van den geheelen Archipel de grootste bron van welvaart voor de bewoners en van rijkdom voor de handelaars en de ondernemers van ontginningen. Hier en daar treedt het delfstofrijk wel op den voorgrond: Bangka en Billiton leveren

tin, Borneo goud, diamanten en steenkolen, maar toch blijven landbouw, veeteelt en bosch-cultuur de hoofdzaak en onuitputtelijke schatkamers voor de dikwerf dicht opééngehoopte bewoners.

Door de vulcanische bestanddeelen van den bodem zijn vele eilanden rijk aan warme en geneeskrachtige bronnen, waarvan evenwel vooralsnog weinig partij wordt getrokken.

§ 164. Ofschoon verschillende voortbrengselen bij de beschrijving der onderscheidene eilanden vermeld zullen worden, verdienen de kostelijkste producten bij deze algemeene beschouwing genoemd te worden: het plantenrijk is hier veelzijdig ontwikkeld; waar de natuur aan haar zelve wordt overgelaten, bedekken ondoordringbare wouden heuvel en dal, helling en bergvlak, maar de landbouwer heeft er perk en paal aan gesteld en het allereerst voor de aankweeking van zijn voedsel gezorgd, dat is op de meeste eilanden rijst, hetzij aan de moerassige kusten als sawah-velden, of langs de berg-hellingen op kunstmatig besproeide akkers. In het dal vindt men wijders de uitgestrekte rietsuikerplantages, de tabaksvelden en de indigo-aanplantingen, hooger op aan de helling der gebergten, in de hooggelegen binnenlandsche dalen of op de beschutte bergvlakten tiert de koffieboom welig, onder den schaduw van ander hoog opschietend houtgewas. Overal heeft de inlander het bosch moeten wegruimen om zijn akker in gereedheid te kunnen brengen, en zijne woning is nog altijd in alle oorden verborgen onder het dichte lommer van de woudboomen of van de sierlijke kokospalmen, die bij miljoenen worden aangeplant om het voordeel dat de noot en de daaruit geperste olie verschaft. Nevens deze palmsoort begroeten wij hier ook de betel-, de areng- en de sagopalm; vooral deze laatste is van belang, omdat een aanzienlijk deel der bevolking hoofdzakelijk van dat voedsel leeft; op de Molukken zijn zij het talrijkst. Tot ditzelfde geslacht behoort ook het bamboes-riet, dat met den kokosboom wedijvert in nuttigheid voor den inboorling, die huisraad en touw, keuken-gereedschap en dakbedekking, bijna alles van deze gewassen vervaardigt. Merkwaardig is de waringin, die meestal de pleinen der inlandsche dorpen versiert, omdat deze boom uit de takken wortels nederlaat, welke dan gezamenlijk eene geheele boomgroep vormen.

De kostbaarste woudebewoner is de tiek- of djati-boom, uitnemend geschikt voor timmer- en meubelhout; deze is wijd en zijd verspreid en wordt veel gebruikt, al zijn er enkele soorten van fijne houtgewassen die dezen boom naar de kroon steken, zooals ebbenhout, het lichtgeel kemoeninghout en het welriekend sandelhout. De meeste dezer boomen komen, wat hun uiterlijk aanzien betreft, met ons loofhout overeen, zoodat men wellicht in enkele bosschen het onderscheid niet dadelijk zou opmerken, als de kolossale woekerplanten, de reusachtige slingerplanten of lianen, de prachtige bloemen waarvan men de wederga niet in gematigde klimaten vindt, niet iedereen, zelfs den oningewijde, levendig herinnerden dat hier de zonnestralen krachtiger werking te voorschijn roepen dan bij ons. Slechts hier en daar, waar de bodem door bebouwing eenigszins is uitgeput, wisselen akker en bosch af met onafzienbare alang-alangvelden, wier stijve grassprietten tot bedekking der huizen worden gebezigd.

Heerlijke vruchten komen hier oorspronkelijk voort, en van elders zijn vele met uitnemend goed gevolg overgebracht: de manggista en doerian, de ananassen en watermeloenen zijn de meest geurige en verfrisschende. Dat de kapas, eene soort van katoenstruik, overal in Oost-Indië voorkomt, dat op de Molukken het vaderland der muskaatnoten en der kruidnagels en tegelijk welige bosschen van nuttige sagopalmen te zoeken zijn, dat er tallooze planten met gunstigen uitslag worden aangekweekt, hetzij voor den bast, als de kaneel en de kina, of voor de olie, of voor de gommen en harsten, of voor de peulen, als de peper en andere gewassen, stippen we slechts ter loops aan.

§ 165. Tallooze diersoorten verlevendigen woud en veld, berg en dal; sommige dragen veel bij tot de welvaart der bevolking, andere kenmerken zich alleen door bloeddorstige stroperijen en vallen den weerloozen inboorling aan.

Tot de huisdieren behooren de logge buffels (karbouwen), tot allerlei soort van veld-arbeid gebezigd wordend, — de tamme runderen van Indisch ras, veel fijner van bouw dan het Europeesch, — voorts paarden, gemeenlijk klein van stuk maar vlug en gezond. Van alle dieren is het varken in dezen Archipel het menigvuldigst, tot op de kleinste eilanden vindt men dit als huisdier of in het bosch, ofschoon de Mohammed-

daansche inlandsche bevolking het vleesch niet eten mag; herten en antilopen, wilde ossen en andere viervoeters bevolken den bodem, terwijl apen van allerlei soort en vledermuizen van verschillende grootten de boomen tot verblijf kiezen. Op Java en Sumatra wemelt het wijders van tijgers, waaronder de zwarte hier eigenaardig zijn; de andere groote en kleine eilanden worden door luipaarden en tijgerkatten bewoond; bijna overal vindt men rhinócerossen, tapirs en kleine maleische beeren, alleen op Sumatra den olifant.

Nevens deze en nog vele andere soorten van zoogdieren prijkt een heerleger van vogels met den schitterendsten kleurendos en wedijvert met de apen in luidruchtigheid, ofschoon de zangvogels er geheel ontbreken; hoenders, duiven, eendvogels en talrijke steltloopers, prachtige paradijsvogels en allerlei vriendelijk klein gevogelte worden slechts zelden door roofvogels veront-rust, maar vinden hunne vijanden onder de veelverspreide slangen; krokodillen en hagedissen en schildpadden komen ook overal voor en verdienen afzonderlijke vermelding, evenals de weekdieren wegens de groote verscheidenheid van fraaie schel-pen, of als voedsel van den inlander, of wegens de paarlen. Onder de lagere diersoorten mogen de lastige witte mieren even-min als de nuttige bijen en de eetbare tripang vergeten worden; maar wat eet de Oosterling al niet? tot het slijmerige nestje van de salangaan of klipzwaluw toe. Vele soorten van zee- en zoet-water-visch worden als voedsel door een groot deel der bevolking op hoogen prijs gesteld, terwijl de cachelot het spermaceti levert.

§ 166. Ofschoon de geleerden het nog niet geheel eens zijn, schijnt men de bevolking der eilanden te kunnen onderscheiden in Maleische rassen en zoogenaamde Australische negers, die tegenwoordig meestal naar de binnenlanden verdrongen zijn en op een veel lager trap van ontwikkeling staan dan de bewoners der kusten en van die landstreken waar ge-regelde bebouwing van den grond plaats vindt. De eigenlijke Maleiers behooren te huis op Sumatra en westelijk Java: zij zijn geelbruin, sluikharig, welgevormd en dweepzieke Mo-hammedanen, meestal zeevarend, hetzij als handelaars, hetzij als zeeroovers. Nauw aan hen verwant zijn de gewoonlijk vreedzame, landbouwende Javanen, ook Mohammedanen doch minder dweepzuchtig. De Celebeezen, met name Makassaren en Boegineezen, hebben weder geheel andere karaktertrekken

en zijn niet zoo vredelievend; zij worden in onze dienst getrouwe soldaten, terwijl de Molukkers betere zeelieden zijn.

Als overgang naar het donkerbruin ras noemen wij in de eerste plaats de nog onbeschaafde, vrij woeste Borneoten: de hoofdstam is die der Dajaks; minder ruw zijn hunne stamverwanten in de binnenlanden van Celebes en op de meer oostelijke eilanden als Alfoeren bekend, op hunne beurt te onderscheiden van de op veel lager trap staande Papoea's op en nabij Nieuw-Guinea, een leelijk en verraderlijk neger-ras, en van de niet zelden menschen vleesch etende Batta's in Sumatra's binnenlanden. Bijna overal kan de Europeaan echter vrijlijk verkeerren, zonder bemoeilijkt te worden; die inboorlingen zien in hem gemeenlijk een beschermer tegen de Mohammedaansche Maleiers, hunne verdrukkers, wier godsdienst en willekeurig bestuur beide, door deze heidenen worden verafschuwde.

Nevens deze inboorlingen vinden wij vooral op Java, Borneo en Bangka een groot aantal Chineezers, als overal vlijtig en eenvoudig van aard, hier landbouwend, daar mijnen ontginnend, elders handwerksman of pachter van opbrengsten, steeds er op uit zich ten koste van den inboorling te verrijken en zich zeldzaam met hem vermengend. Arabieren en andere vreemde Oosterlingen zijn minder talrijk aanwezig, doch vooral in alle havenplaatsen verspreid; door stoutmoedigheid en andere vertrouwen inboezemende eigenschappen wisten enkele zich tot bestuurders op te werpen, de meeste zijn zeehandelaars en zeevaarders, sommigen maken zich aan zeeroof schuldig.

Het minst talrijk, geen 30000 zielen tellend, zijn de Europeanen en hunne afstammelingen, die evenwel de oppermacht in handen hebben en, om die te behouden, door voorbeeld en gedrag een gunstigen indruk op hunne minder beschaafde natuurgenooten moeten maken. Hun aantal bedraagt nauwelijks $\frac{1}{6}$ %, dat der Chineezers $1\frac{1}{4}$ %, der Arabieren en overige Oosterlingen ongeveer $\frac{1}{4}$ %, zoodat bijna $98\frac{1}{2}$ % tot de oorspronkelijke bevolking behoort.

§. 167. Dat zulk eene verhouding geheel andere maatregelen van bestuur vordert dan in een beschaafd rijk, springt duidelijk in het oog; toch schijnt het dat menigeen dit niet begrijpt, en vandaar de klachten over stelselmatige verdrukking der arme inboorlingen, die werkelijk reeds zeer tevreden zijn, dat zij verlost zijn van de willekeur hunner inlandsche

hoofden en der veroveringszuchtige, onbeschaafde indringers van vroeger eeuwen. Het is een schoone taak voor het moederland met langzamen en zekeren tred de ontwikkeling en veredeling dezer talrijke onderdanen te bevorderen, en het is te bejammeren dat de halsstarrige gehechtheid der dweepzuchtige Mohammedanen aan het oude, hun bepaalde afkeer voor verbeteringen en veranderingen, hunne achterdocht dat men dien godsdienst wil ondermijnen, die taak der Regeering zoozeer bemoeilijken. Vooral op Java heeft men hiermede te kampen, en de grootste Christengemeenten van inlanders vindt men dan ook in de buitenbezittingen, met name op de noordoost spits van Celebes, waar de bewoners der Minahassa zich bijna alle bekeerd hebben en als rustige landbouwers boven vele anderen welvaren.

Over het algemeen is de inboorling niet moeilijk te besturen, mits men zich zoo min mogelijk met zijne zaken bemoeit; daarom heeft het Nederlandsch bestuur de regeling der maatschappelijke en familie-aangelegenheden onder zijn oppertoezicht aan inlandsche hoofden overgelaten; de grootste kwaal schijnt echter te zijn, dat deze laatsten zooveel mogelijk misbruik van hunne macht maken.

De levenswijze van den Maleier en Javaan is eenvoudig; voedsel, kleeding en woning zijn behoeften waarin met weinig kosten kan voorzien worden: rijst of sago, met peper gekruid en vergezeld van een stukje gedroogd buffelvleesch of visch, van enkele groenten of vruchten, is al wat hij verlangt; de binnenlandsche stammen zijn niet onmatiger. Water en ongegiste palmwijn benevens de verfrisschende melk der kokosnoten zijn de gebruikelijkste dranken. — Even eenvoudig is de gewone kleeding, het bovenlijf gemeenlijk naakt, de heup en het onderlijf worden met katoenen stoffen bedekt, en zoo is het ook gesteld met de woningen, hetzij men de in geboomte verscholen binnenlandsche dorpen of de op palen bevestigde hutten van de kustbewoners en minder beschaafde volkstammen bezoekt, overal zijn bamboesriet en palmbladen de hoofdzakelijkste bouwmaterialen.

Daarom is evenwel volstrekt niet alle weelde gebannen: integendeel vindt men ook hier de sterkste contrasten; bij feestelijke gelegenheden zijn smulpartijen en pronkzucht aan de orde van den dag, en de rijke Javaan of het machtig inlandsch hoofd spreidt in kleeding en woning eene weelde ten

toon die den Europeaan verbaasd doen staan; dit zijn echter uitzonderingen, en dat eenvoudigheid grondregel is en men er zich in zulk een klimaat het best bij bevindt, ziet men niet alleen in ieders alleen door netheid meer of minder uitblinkende slaapstede, maar de Europeaan volgt ook den inboorling in eenvoud van kleeding, die gedurende de dagelijksche bezigheden bij man en vrouw uit katoen bestaat, zoo fijn en zoo hagelblank mogelijk.

Waren de behoeften grooter, de inboorling zou zich meer genoopt vinden door arbeid zijne wenschen te bevredigen, doch thans kan hij met weinig inspanning zich en de zijnen voor gebrek vrijwaren, en de groote meerderheid verlangt niets meer. De vermaken zijn wellicht de krachtigste spoorlagen om geld in handen te krijgen, want weddingschappen, tooneelvoorstellingen, goochelkunsten, muziek en dans zijn zaken waarop allen verzot zijn en die kosten veroorzaken, omdat de Oosterling wel zelf wedt, maar voor zich laat spelen, goochelen of dansen. Bij de aanzienlijken paren zich jacht en dierengevechten aan de andere tijdverdrijven, terwijl de groote gebeurtenissen des levens, vooral het huwelijk, in verhouding tot ieders stand en vermogen, met luister worden gevierd.

Het volkje leeft dus over het algemeen sober en tevreden, kinderlijk vertrouwen stellend in de over hem gestelde machten, en aan zijne maatschappij kleven wellicht minder vlekken dan aan onze door beschaving gelouterde; toch mag ons dit niet weerhouden om hen meer en meer op te wekken tot zelfbewustzijn, denken en handelen; daardoor alleen beantwoordt de mensch aan zijne hoogere bestemming, als hij daaraan althans edele drijfveeren en hoedanigheden paart.

§ 168. Het centraalbestuur is te Batavia gevestigd: de Gouverneur-Generaal vertegenwoordigt den Koning en is, aan 't hoofd van een Raad van zes leden, bekleed met de oppermacht over geheel Oost-Indië. In buitengewone omstandigheden kan hij handelen ook zonder de goedkeuring van den Raad en zijne verantwoordelijkheid is dus zeer groot. Onder zijn opperbevel staan de bevelhebbers der land- en zeemacht: het leger telt 20000 manschappen, gedeeltelijk Europeanen, grootendeels inlanders onder Europeesche officieren en onderofficieren, benevens enkele kompagnieën Afrikaansche negers; de zeemacht bestaat uit een 30tal bodems, meestal stoomvaartuigen, be-

mand met ongeveer 3000 Europeanen; het leger is over de verschillende eilanden in talrijke garnizoensplaatsen en soms afgelegen forten en posten verdeeld; woning en levenswijze der soldaten zijn onderwerpen van groote zorg der regeering, zoodat de sterfte der troepen tegenwoordig veel verminderd is.

Ofschoon de Gouverneur-Generaal doorgaans te Buitenzorg woont, zijn te Batavia alle bureaux gevestigd; de directiën van financiën, van middelen en domeinen, van cultures en van openbare werken, benevens het militair departement zijn te vergelijken met de ministeriën in het moederland.

Voor het burgerlijk bestuur is Oost-Indië verdeeld in een zeker aantal gewesten of districten, aan wier hoofd Gouverneurs, Residenten en Adsistent-Residenten zijn geplaatst. Java bevat 21 Residentiën en twee Vorsten-landen, die ook onder toezicht van een Resident staan, en Madoera vormt eene op zich zelve staande Residentie, doch beide eilanden staan onder het onmiddellijk bestuur van den Gouverneur-Generaal, die op de handelingen der overige Gezagvoerders op de andere eilanden, in de zoogenaamde buiten bezittingen, slechts het oppertoezicht uitoefent.

Op Java en overal waar dit slechts eenigermate met den aard der bevolking is overéén te brengen, is het eigenlijk burgerlijk beheer en de rechtspleging over de inlanders opgedragen gebleven aan de meest verlichte inlandsche Regenten en Districtshoofden, altijd onder toezicht van een Europeesch beambte. Daar de plaatselijke hoofden ook inboorlingen zijn en deze den arbeid en de jaarlijksche landrente regelen, voor de middelen van vervoer zorgen en toezien dat de bevolking niet noodeloos door de Chineesche pachters wordt bemoeilijkt, komt het meerendeel der bewoners minder met den Europeaan in aanraking, en het belang, dat de Inlandsche hoofden hebben bij eene bestendiging van dezen voor hen zoo gunstigen toestand, oefent noodwendig een goeden invloed uit op den rustigen en geregelden gang van zaken. Voor eene goede rechtspleging is zorg gedragen door de instelling van een hooggerechtshof, eenige hoven van justitie, ommegaande rechters en landraden, terwijl steeds een Mohammedaansch opperpriester aanwezig is om de voorschriften van den Koran toe te lichten, als dit bij rechtspraak over een inlander noodig wordt geoordeeld.

Aan de hoven van sommige regeerende Vorsten, die het oppergezag van Nederland erkennen, zijn Gezaghebbers ge-

plaatst, ten einde voor de strikte naleving der tractaten te waken. In dit opzicht zijn de beide Vorstenlanden, Soerakarta en Djokjokarta, het belangrijkste: hier staan nog inlandsche Vorsten als leenheeren van ons Gouvernement, bekleed met wereldlijk en geestelijk gezag over hunne onderdanen, aan het hoofd; maar hunne macht is in waarheid slechts schijn, want de in de hoofdplaatsen gevestigde Residenten hebben eigenlijk de teugels van het bewind grootendeels in handen, en die zorg wordt hun gaarne gegund, mits de strenge regelen der *étiquette* slechts nauwgezet worden in acht genomen.

Het Nederlandsch gezag wordt, gelijk men derhalve ziet, niet overal onmiddellijk uitgeoefend, doch gemeenlijk is bij de overeenkomsten, welke met de onderworpen of vrijwillig toetredende Vorsten worden gesloten, in de eerste plaats in het oog gehouden, dat de invloed van ons bestuur overwegend is.

BESCHRIJVING DER BIJZONDERE DEELEN.

Java en omliggende eilanden.

§ 169. Van het westen naar het oosten uitgestrekt ligt Java, tusschen straat Soenda en straat Bali, ten noorden begrensd door de Java zee, ten zuiden door den Indischen Oceaan. Madoera is door de gelijknamige straat gescheiden en behoort met de naburige Kangeang-, Baviaans-, Boompjes- en Duizend-eilanden ten noorden, Baroeng, Sempoe en Kamangan ten zuiden, en Prinsen-eiland benevens enkele kleinere in straat Soenda, tot de groep die onder het onmiddellijk beheer van den Gouverneur-Generaal staat. Te zamen is dit gebied 2444 vierkante mijlen groot en telt eene bevolking van ruim 13 millioen zielen; derhalve is dit klein, maar overschoon gedeelte van onze koloniën meer dan viermaal groter en ongeveer viermaal volkrijker dan het moederland. Door het cultuurstelsel dat de Graaf van den Bosch in 1830 in werking bracht, en den inlanders zoowel den prikkel

geeft als het verband oplegt, zich toe te leggen op den aanbouw van koffie en suiker en enkele andere handelsgewassen, is Java geworden wat het thans is: de parel aan de Nederlandsche Kroon, de kostelijkste kolonie, welke ooit eenig rijk bezeten heeft. Die cultures mogen echter in geen geval de teelt van genoegzame voedingsmiddelen in den weg staan en het Gouvernement heeft op zich genomen eene regeling voor te bereiden, die zal kunnen leiden tot een toestand waarbij de tusschenkomst des Bestuurs overbodig wordt; het hoopt dit doel te bereiken door eene aanmoediging van vrijen arbeid.

Een breed bergland, dat soms ééne, soms meerdere ketens bergen vormt, loopt over de geheele lengte; dáár verrijzen de 45 vulcanische bergtoppen. Aan de zuidkust meestal steil nederdalend, is de helling noordwaarts langzaam en eene vrij breede, dikwerf moerassige, maar overal hoogst vruchtbare vlakte wordt daar met de meeste zorg bebouwd; de dalen tusschen de bergen zijn menigmaal even vruchtbaar en gemeenlijk zeer laag gelegen; alleen het rijk bebouwd plateau van Bandoeng in de Preanger Regentschappen is ruim 600 el hoog. De belangrijkste vulcanen, die elkander van het westen naar het oosten over het geheele eiland opvolgen, zijn de Poelasari, de Salak, de Gédé, de Tangkoeban-prahoe, de Papandajan, de Goentoer, de Galoengoeng, de Telaga-bodas, de Tjérimé, de Slamet, het Dienggebergte, de Sindoro, de Soebing, de Oengaran, de Merbahoe, de Merapi, de Lawoe, de Wilis, de Kloet, de Kawi, de Ardjoeno, het Tenger-gebergte met de Bromo en de Smeroe, de Lamongan, de Ajang, de Rawoen en de Idjen, meest alle eene hoogte van 2000 tot 3000 el bereikend.

Uit den aard der zaak zijn hier geene buitengewoon groote rivieren, maar evenwel is het land doorweven met tallooze beken, die zich soms in rassche sprongen zeewaarts spoeden, verscheidene trotsche watervallen en enkele bevaarbare rivieren vormen: de Solo en de Kediri, beide nabij Soerabaja in zee vallend, zijn de voornaamste in het oosten; in westelijk Java zijn de minder belangrijke Tji-manoeek en Tji-taroem noemenswaard.

De voornaamste kapen zijn: Java-hoofd en St. Nikolaaspunt aan straat Soenda, Oedjong Sedari, hoek Indramajoe, Oedjong Batoe en Oedjong Pangka in het noorden, kaap Sedano en Java's oosthoek aan straat Bali, Java's zuidhoek

en Tandjong Antjol in het zuiden. In dezelfde volgorde ontmoet men de baaien: de Welkomst en de Peper-baai, de baaien van Bantam, van Batavia, van Samaráng, van Rembang en van Toeban, de Pambang- en de Gémakbaai, de baaien van Pangoel, van Patjitan en van Tjilatjap, de Maurits-, de Dirk de Vries- en de Wijnkoopsbaai.

§ 170. Het klimaat van West-Java is veel vochtiger dan dat van het oostelijk deel, de zandige bodem is er oorzaak van die meerdere droogte; daarom is het westen rijker aan loofhout en koffiëboomen, het oosten daarentegen geschikter voor suiker, indigo en tabak. Van hoeveel belang de verbouw van nuttige gewassen op Java is, welk rijk handelsvertier de vruchtbaarheid van den grond in 't leven roept, blijkt uit de volgende cijfers, die zoo belangrijk zijn, dat ze ons een oogenblik dienen bezig te houden. In 1860, dat trouwens als een gunstig jaar is aan te merken, leverde de rijst-oogst ruim 33 millioen pikol op (ieder pikol = 62³ pond *); de 218 millioen vruchtdragende koffiëboomen gaven een millioen pikol koffië; ruim 1 $\frac{3}{4}$ millioen pikol suiker werd verkregen; een kwart millioen pond indigo werd gewonnen; de thee-cultuur leverde ruim een millioen pond op; aanzienlijke hoeveelheden tabak, kaneel, cochenielje en peper droegen mede het hare bij tot het handelsverkeer †).

Wij mogen bij deze schets van het hoofdeiland Java niet onvermeld laten, dat het allerwege door uitmuntende rijwegen is doorsneden en deze jaarlijks nog uitbreiding erlangen, dat alle belangrijke plaatsen door telegraaflijnen verbonden zijn en dat een spoorweg van Samarang naar Soerakarta met een zijtak naar de vesting Willem I in aanleg is. Vooral voor de opleiding van Europeesche kinderen wordt gezorgd en voortdurend wordt er verbetering in aangebracht, terwijl telkens nieuwe scholen worden geopend voor kinderen van inlanders; dat het onderricht evenwel nog veel te wenschen overlaat,

*) Onder deze hoeveelheid is het tweede gewas niet begrepen; van de 33 millioen werd slechts één-derde uitgevoerd, de overige twee-derden moesten in de behoeften der bevolking helpen voorzien.

†) In 1861 werd door de Nederl. Handelsmaatschappij alleen aan vrachten voor de overbrenging van den oogst in 327 schepen van Java naar Nederland betaald ruim 8 millioen gulden, terwijl de opbrengst der hier te lande verkochte producten ruim 80 millioen gulden bedroeg.

is niet te ontveinzen, maar evenmin dat ook in andere opzichten het Nederlandsch bestuur tracht den Javaan de hand te reiken op de baan der ontwikkeling; de kunstvljt wordt aangemoedigd en in de heerediensten verlichting aangebracht, inlanders worden tot geneeskundigen opgeleid; in één woord het moederland tracht zich het bezit van zulk eene kostelijke kolonie waardig te maken.

INDEELING VAN JAVA EN MADOERA.

§ 171. a. De Residentie Batavia aan de noordkust, zoo groot als de provincie Groningen, vlak, goed bebouwd, sterk bevolkt doch weinig of geen producten ten uitvoer opleverend, is thans vereenigd met de vroeger onder een afzonderlijk bestuur staande Adsisistent-residentie Buitenzorg, ten zuiden van Batavia gelegen en welke, ruim zoo groot als Overijsel zijnde, niet dicht bevolkt is, maar alwaar op den rijzenden, vruchtbaren bodem, door een heerlijk klimaat gezegend, hoofdzakelijk rijst, koffie en suiker worden verbouwd en in het gebergte eetbare vogelnestjes gewonnen. De hoofdstad is **Batavia**, met eene goede reede maar geen haven, geheel op oud-Hollandsche wijze aangelegd en gebouwd; thans zijn er bijna alleen de bureaux en pakhuizen gevestigd, want de 2000 Europeanen wonen in de fraaie voorsteden Molenvliet, Rijswijk, Noordwijk, het Koningsplein en Weltevreden, alwaar de schoonste particuliere en openbare gebouwen verrijzen: de geheele bevolking der stad met voorsteden, inlandsche en Chineesche wijken wordt op ruim 60000 zielen geschat; het hôtel van den Gouverneur-generaal staat op Rijswijk, de kazernen en officierswoningen liggen aan het Waterlooplein in Weltevreden, waaraan de citadel Frederik Hendrik grenst. De baai of reede is veilig en ruim genoeg om 1200 schepen te bevatten; onder de talrijke eilandjes is Onrust, met werven en magazijnen het belangrijkste. Zoowel voor den buitenlandschen handel als voor het landsbestuur is Batavia het middelpunt van Java en geheel Nederlandsch-Indië. Op 13 uur

afstand van deze hoofdstad ligt, aan de noordelijke helling van het gebergte, Buitenzorg, alwaar de Gouverneur-generaal gemeenlijk verblijf houdt, op een schoon buitengoed te midden van den prachtigen plantentuin, die alle vreemdelingen derwaarts lokt.

b. Residentie Bantam, het westelijk deel van Java, viermaal grooter dan Batavia, veel schaarscher bevolkt, in 't zuiden bergachtig en rotsig; hoofdproducten zijn: rijst, koffie, kaneel en peper; de hoofdplaats is Serang, ongeveer 2 uur verwijderd van het vroeger machtig Bantam. Anjer, met een fort aan straat Soenda, is de eerste plaats, die de schepelingen uit Europa komende, aandoen.

c. Residentie Krawang aan de noordkust, iets grooter dan Noordbrabant, zeer schraal bevolkt, vruchtbaar, in 't noorden vlak en moerassig, zuidwaarts bergachtig en boschrijk; producten: zout, rijst, koffie, thee en kaneel. De hoofdplaats is Poerwakarta, 25 uur ten oosten van Batavia.

d. Residentie Preanger-Regentschappen, langs de zuidkust en in het bergrijk binnenland; bijna $\frac{2}{3}$ van ons Rijk beslaande met nog geen millioen inwoners, doch bloeiend, vruchtbaar en begunstigd door een heerlijk klimaat; deze uitgestrekte residentie levert de meeste koffie op, voorts rijst, thee, kinabast en andere producten, waaronder vele Europeesche vruchten en groenten. Tjandjoer hoewel een vlek is de hoofdplaats, Bandong eene inlandsche stad. De meeste uitvoer heeft plaats ter zuidkust aan de Wijnkoops-baai, alwaar de landsmagazijnen liggen.

e. Residentie Tjeribon (Cheribon) ruim zoo groot als Gelderland en Utrecht, met moerassige stranden langs de noordkust, in 't binnenland ondoordringbare wouden en bergen; dicht bevolkt en rijke verbouw van rijst, koffie, suiker, indigo en thee, hout-, cochenielje- en zoutwinning. De hoofdstad Tjeribon is welvarend door de Chineezzen die in de voorsteden gevestigd zijn, want de eigenlijke stad is grootendeels onbevolkt; de Resident woont te Tangkil, één uur van de stad. Indramajoe bevestigde garnizoensplaats, Kandanghauer zoutdepôt.

Over de rivier Losarie betreden wij Oostelijk Java, dat veel meer bevolking bevat dan de pas verlaten Soenda-districten.

f. Residentie Tegal, aan de noordkust, zoo groot als

Zuid-Holland, matig bevolkt, in 't binnenland hoog en boschrijk; producten: rijst, koffie, suiker, klapper-olie en houtskolen. De hoofdstad is oud, doch regelmatig gebouwd en nijver, zij heet ook Tegal; de Resident woont in het iets hooger gelegen Bandjaran.

g. Residentie Banjoemas, aan de zuidkust, met bergachtig binnenland, iets grooter dan Gelderland en even dicht bevolkt, het eiland Kambangan behoort er toe; vooral rijst, koffie, suiker, indigo, peper, kaneel en tabak worden hier verbouwd. De versterkte hoofdstad heet Banjoemas aan de Serajoe-rivier. Tjilatjap, mede bevestigd, is de aanzienlijkste handelshaven der zuidkust. Op het eiland Kambangan worden vele eetbare vogelnestjes ingezameld langs de vervaarlijk steile klippen en rotsspitsen.

h. Residentie Bagelen aan de hier zeer steile zuidkust, vruchtbaar berggewest, ongeveer zoo groot als Zuid-Holland en even sterk bevolkt; rijst, koffie, indigo, thee en kaneel zijn de hoofdproducten. De kleine hoofdstad Poerworedjo is van een fort voorzien.

i. Residentie Kedoe in het bergachtig binnenland, bijna zoo groot als Limburg doch dichter bevolkt; vruchtbare, schoone en gezonde landstreek, vooral rijst, koffie, indigo en tabak opleverend. De fraaie hoofdplaats Magelang is versterkt en merkwaardig door de nabijgelegen tempelruïne, de prachtigste der veelvuldige overblijfselen van de oude bevolking.

k. Residentie Pekalongan aan de noordkust, niet veel grooter dan het gewest Utrecht, dicht bevolkt, hoofdproducten zijn rijst, koffie en suiker; aan de kusten leven velen van de vischvangst, in het gebergte zijn rijke zwavelbronnen. De hoofdplaats Pekalongan herinnert aan ons Rijndorp Alphen en wordt zoowel door inlanders als Europeanen geprezen als een aangenaam verblijf.

l. Residentie Samárang, ongeveer zoo groot als Gelderland, met bijna de dubbele bevolking, langs de noordkust, met breede rivierdalen en een niet zeer hoog binnenland; hoogst vruchtbaar, daardoor en wegens de nijverheid der inlanders zeer gewichtig: rijst, koffie, suiker, tabak, hout en klapper-olie zijn de voornaamste producten. De hoofdstad Samárang is zeer bedrijvig, de reede ondiep, de voornaamste ingezetenen wonen in de fraaie voorstad Bodjong; eene citadel en een sterk garnizoen verdedigen de stad, die ruim 30000 inwoners

telt. Salatiga ligt in een bergstreek in een gezond oord, de kavallerie houdt er grootendeels garnizoen. Niet ver vandaar de vesting Willem I, het thans door aardschuddingen sterk geteisterd hoofdpunt van verdediging van Java. Demak en Poerwodadi zijn in buitengemeen vruchtbare oorden gelegen; hooger op vindt men de merkwaardige, 100° Fahrenheit hitte bezittende modderwellen bij Wirasari.

m. Residentie Djapara aan de Java zee, zoo groot als Groningen en veel dichter bevolkt, in 't midden verrijst het gebergte Moeria; rijst, koffie, suiker, tabak en indigo zijn de belangrijkste voortbrengselen. De hoofdplaats Patti ligt binnenwaarts. De handelshaven is het net, versterkt Djawana. Allerlei meubelen gaan uit dit gewest met scheepsladingen naar Batavia. De Karimon-djawa eilanden behooren hier toe.

n. Residentie Rembang, even groot als Tjeribon, iets minder volkrijk; in 't midden berg- en boschrijk, de zwarte tijger is er te huis, in 't noorden langs de kust en in 't zuiden in het dal der Solo zeer vruchtbaar: hout, rijst, koffie, suiker en tabak zijn de hoofdproducten. De hoofdstad Rembang is zeer welvarend, versterkt en van eene goede haven en scheepstimmerwerken voorzien. Toehan, mede aan de noordkust, ook volkrijk en handeldrijvend.

o. Residentie Madioen, binnenlandsch gewest, ruim zoo groot als Gelderland doch schaarscher bevolkt, door de menigte uitgestrekte bosschen, die van tijgers wemelen; vooral rijst, koffie, suiker, indigo en kaneel worden hier verbouwd. De kleine hoofdstad Madioen ligt zeer fraai aan de Gentoeng, een tak der Solo-rivier. Veel inlandsche grooten houden verblijf in dit gewest.

p. Residentie Patjitan aan de zuidkust, zoo groot als Drenthe, even schraal bevolkt, met eene schilderachtig schoone natuur; hout, koffie en peper zijn de hoofdvoortbrengselen. De hoofdplaats Patjitan ligt aan eene veilige, door een fort beschermde baai.

q. Residentie Kediri aan de zuidkust en in het hooge binnenland, even groot als Tjeribon maar met niet half zoo dichte bevolking; in de hoogst vruchtbare valleien worden rijst, koffie, suiker, indigo, kaneel en klapper-olie voortgebracht. Hoofdplaats Kediri, bloeiend en versterkt, met eene fraaie brug over de rivier van dien naam. De vulkaan Kloet is een lastige buurman en toonde dit onderanderen nog in 1863

op geduchte wijze. In deze residentie liggen talrijke trotsche ruïnen.

r. Residentie Soerabaia aan de straat van Madoera, zoo groot als Friesland met Groningen samen, doch volkrijker, want zij bevat ruim een millioen inwoners, door vruchtbaarheid, nijverheid der inboorlingen en toenemenden handel sterk bloeiend: rijst, suiker, koffie, indigo, tabak, katoen, klapper-olie en zout zijn de hoofdvoortbrengselen. De welvarende hoofdstad Soerabaia ligt aan de Kalimâs, eene der mondingen van de Kediri-rivier, en bezit eene diepe en veilige haven; zij is regelmatig verdeeld in eene Inlandsche, Arabische, Chineesche en Europeesche stad, en wordt verdedigd door de forten Erfprins, in de straat van Madoera, en Prins Hendrik aan de landzijde, alwaar een talrijk garnizoen verblijf houdt; hier is het belangrijkste maritiem etablissement van Nederlandsch-Indië, met dokken, werven, constructie-winkel en magazijnen. De Resident woont buiten de 100000 zielen tellende stad in Simpang, een half uur hooger op te midden van buitenverblijven gelegen en met een uitmuntend hospitaal voorzien. Gresik of Grisse tegenover Madoera is eene welvarende stad, met veel houthandel en scheepsbouw. Sedajoe mede een vriendelijk plaatsje, wordt door veel rijke Javanen bewoond en ligt noordelijker. Tot deze residentie behoort het van steenkolenbeddingen voorzien eiland Bawean; eene afzonderlijke Adsisistent-residentie met de hoofdplaats Sangkapoera, waarnevens het fortje Fredrikstad.

s. Residentie Pasoeroean, even groot als Soerabaia, met nauwelijks één-derde der bevolking, van noord- tot zuidkust reikend, met de hoogste bergtoppen van Java; rijst, suiker, koffie en tabak zijn de gewichtigste producten. Pasoeroean, de hoofdstad, ligt aan de noordelijke kust, is versterkt en zeer welvarend. In een heerlijk schoon en gezond oord ligt Malang, met de geurigste koffie en tabak van het eiland. Het eilandje Sempoe is rijk aan eetbare vogelnestjes en vormt eene veilige haven aan de zuidkust. Het uitgebreid en hoog Tengger-gebergte ligt op de oostelijke grenzen.

t. Residentie Probolinggo, ten oosten der voorgaande, niet veel grooter dan Bagelen doch veel schaarscher bevolkt, met aanzienlijke rijst-, suiker- en koffie-oogsten, in het midden zeer bergachtig. De volkrijke hoofdstad Probolinggo, aan

de noordkust, ligt tusschen geboomte verscholen en wordt door een fort beschermd.

u. Residentie Besoeki, zoo groot als Rembang, met veel minder bevolking doch zeer vruchtbaren grond, van noord-tot zuidkust reikend, in 't midden boschrijk: koffie, suiker en rijst zijn de hoofdvoortbrengselen, ook katoen, peper, indigo en tabak worden er verbouwd. Het vrij groote onbewoond eiland Baroeng behoort hier toe. De hoofdstad Besoeki is niet gezond gelegen, derhalve wonen de Europeanen een uurtje hooger op.

v. Residentie Banjoewangi, op Java's oostelijkste spits, zoo groot als Bagelen, maar wegens de bergachtigheid van den bodem nog schaarsch bevolkt: koffie, cochenielje, peper en tabak worden het meest verbouwd. De bloeiende hoofdstad Banjoewangi is alleraangenaamst gelegen nabij straat Bali; de veilige reede wordt door een fort beschermd.

w. Residentie Madoera, zoo groot als Friesland en Groningen samen, is door de nauwe straat van Madoera gescheiden van Java. De grond is niet zoo vruchtbaar als op dat eiland en de bevolking derhalve schaarscher als in evengelde provinciën; toch is de rijst- en suikerproductie belangrijk, maar koffie komt er niet voort; nergens verheffen de bergen zich tot eene aanmerkelijke hoogte. Van de drie Rijken: Madoera, met de hoofdplaats Bangkalang, — Soemanap, met de gelijknamige volkrijke hoofdstad, — en Pemakassan, met de gelijknamige hoofdplaats, is alleen het laatste onmiddellijk aan het Nederlandsch bestuur onderworpen; daarom is de Resident in die bloeiende stad gevestigd. Bij Boender aan de zuidkust zijn aanzienlijke zoutpannen. Onder de naburige Soemenapsche eilanden is Kangeang het grootst.

DE VORSTENLANDEN.

x. Keizerrijk Soerakarta of Solo, ten zuiden van Samarang, grootendeels in het binnenland, gedeeltelijk aan de zuidkust, zoo groot als Zuid-Holland, Utrecht en Zeeland samen, even dicht bevolkt; rijst, koffie, suiker, thee, tabak en peper zijn de hoofdproducten. In de hoofdstad Soerakarta, eene verbazend groote oppervlakte beslaande en 100000 inwoners tellende, resideert de Keizer in eenen door uitgestrekte tuinen omringden *kraton*; de Resident woont in de fraaie Euro-

peesche wijk, welke door een groot fort en flink garnizoen beschermd wordt. Klatten is eene gewichtige sterkte aan den weg naar het

y. Koninkrijk Djokjokarta, aan de zuidkust, ruim zoo groot als Friesland en dichter bevolkt: koffie, suiker, indigo, peper, djatihout en vogelnestjes zijn de belangrijkste voortbrengselen. De Koning woont in de stad Djokjokarta, voorheen Mataram genaamd, en in de Europeesche wijk houdt de Resident verblijf; beschermend fort en garnizoen ontbreken mede niet in deze stad van 50000 inwoners; de ligging is merkwaardig schoon. De werkende vulkaan Merapi verrijst op de grenzen der beide Vorstenlanden en draagt aan zijne zuidelijke helling de uitgestrekte ruïnen nabij Brambanan.

Sumatra en omringende eilanden.

§ 172. Sumátra ligt ten noordwesten van Java, tusschen straat Soenda, de Java zee, straat Bangka, de Chineesche zee, straat Malakka, de golf van Bengalen en den Indischen Oceaan, dwars onder den evenaar, van den Vlakken Hoek onder 6° Z. Br. tot Atsjin-hoofd op 6° N. Br. Op 8000 vierkante mijlen leven nauwlijks 4 of 5 millioen menschen en de grootendeels onbekende binnenlanden zijn dan ook schaarsch bewoond. Een bergketen van bijna 300 uur lengte, met toppen van 3000 el hoogte, zooals de piek van Indrapoera, de Ophir en de Merapi, loopt langs de westelijke kust en scheidt het eiland in een nog niet 30 uur breed, zeer bergachtig, kustland in het westen en eene dikwerf tot vlakten en moerassen afdalende oostelijke helling, die onderling bijna geene gemeenschap hebben, want de vulcanische bergreeks is gemiddeld hooger dan op Java. Rijkdom aan bosschen en vruchtbaarheid kenmerken dit uitgestrekt eiland, dat voor ruim twee-derde deel in het bezit van Nederland is, maar in het noorden en noordoosten onder het bestuur van onafhankelijke inlandsche Vorsten staat, waarvan die van Atsjin de voor naamste is.

Het klimaat, dat aan de kusten zoo heet is, herinnert in de bergstreken aan eene onafgebroken Europeesche lente, waarvoor de Padangsche Bovenlanden in de eerste plaats vermaard zijn. Daar het eiland eene vrij regelmatige langwerpige gedaante heeft, hebben de rivieren eenen beperkten loop, doch de waterrijkdom maakt ze belangrijk; velen zijn over een groot gedeelte van haren benedenloop bevaarbaar en deze wenden zich alle naar de vlakke oostkust, omdat het gebergte waar deze stroomen geboren worden alleen aan die zijde langzaam afdaalt; de voornaamste zijn de Moesi, waaraan Palembang, de Djambi, de Indragiri en de Kampar.

De eilanden welke de kust, soms op eenigen afstand, begeleid, zijn in het westen: Si-maloe, Nyas, de Batoe eilanden, de Mentawei archipel, Groot- en Klein-Nassau onder het Gouvernement van Sumátra's Westkust ressorteerend, benevens Engano onder de Adsistent-residentie Bengkoelen. In het oosten: Bangka, eene afzonderlijke Residentie uitmakende, de Lingga eilanden, de archipel van Siak en de Riouwgroep, welke allen onder het bestuur van den Resident te Riouw staan. De belangrijkste zullen derhalve afzonderlijk beschreven worden.

De voortbrengselen van Sumátra zijn op verre na zoo belangrijk niet voor den handel als die van Java, de zorgeloosheid der bewoners doet hen den aanplant van de noodigste voedingsgewassen soms verzuimen en slechts langzaam zijn zij tot eene geregelde bebouwing van den grond over te halen: rijst, maïs, sago en peper zijn de gewone producten en tegenwoordig paren zich daaraan ook koffie, katoen, kaneel, specerijen, kamfer en gomsoorten; reeds zijn er steenkolen, ijzer, zwavel en goud opgespoord en aan de oostzijde meent men dat veel tin voorkomt, maar toch is de opbrengst der delfstoffen nog van weinig belang. Om het rustig bezit te verzekeren en daardoor materiële welvaart te bevorderen, zijn er met groote kosten uitmuntende wegen van de havenplaatsen naar het bovenland aangelegd en de sterkten, welke daar zijn gebouwd, worden onderling ook door zulk een weg verbonden: in stede van krijg en roof vindt men er vrede en welvaart, de wildernis is in eene schilderachtig schoone, bereisbare landstreek herschaper, en de woeste inlander waardeert de rust, waarvan hij geniet zonder dat zijne persoonlijke vrijheid hem ontnomen is. De uitvoer mag wel op 20 millioen gulden worden geschat.

INDEELING VAN SUMATRA EN OMRINGENDE EILANDEN.

§ 173. a. Gouvernement Sumátra's Westkust van Singkel tot voorbij Indrapoera; in 't oosten doorsneden door de hooge bergketen, met ruim een millioen inwoners, meestal echte Maleiers, in het prachtig schoone bovenland meer weelde ten toon spreidende dan men over 't algemeen op Java ziet. Dit Gouvernement is verdeeld in drie Residentiën:

1. Tapanoeli, de noordelijkste kuststreek met de havenplaatsen Sibogha, alwaar de Resident woont, Singkel, Baros en Natal, meest alle welvarend; het fort Elout ligt in het binnenland en strekt tot in bedwanghouding der voor 't overige rustige grensbevolking. Van de onderhoorige eilanden is Nyas het grootst en volkrijkst, bekend wegens de fraaie vrouwelijke bewoonsters.

2. Residentie Padang, mede langs de kust, met bedrijvigen handel in peper, kaneel, gambier (kostelijke looistof), kassia, benzoë, stofgoud, kamfer en meer andere artikelen van waarde. De hoofdstad Padang telt wel 10000 inwoners, is fraai gelegen en goed versterkt; romantische natuur grenst hier aan weelderigen land- en tuinbouw. Ajerbangis en Priaman zijn minder belangrijk, maar toch bekende havenplaatsen. Indrapoera ligt zuidelijker, was vroeger de hoofdplaats van een aanzienlijk Rijk. De groote Mentawai-eilanden zijn voor ons minder belangrijk dan de boschrijke, sago en eetbare vogelnestjes opleverende Batoe en Nassau of Pagueh eilanden.

3. Residentie Padangsche Bovenlanden, langs de oostelijke helling der bergen, vruchtbare valleien, gezegend met een heerlijk klimaat, koffie, tabak, indigo, gommen en goud opleverend. Fort de Kock of Boekit-Tinggi is de hoofdplaats; verscheidene sterkten liggen hier verspreid, Pajoe-Komba is vooral noemenswaard, als groot, welvarend en districts-hoofdplaats.

b. Adsisistent-residentie Bengkoelen, afzonderlijk gewest, ten zuiden van het voornoemd Gouvernement, vruchtbaar doch moerassig en niet gezond. De hoofdstad Bengkoelen, met 12000 inwoners, telt daarom weinig Europeanen; zij wordt beschermd door het fort Marlborough en heeft een druk binnenlandsch vertier, doch weinig uitvoerhandel.

c. De Lampongsche Districten op Sumatra's zuidpunt,

zeer schraal bevolkt, wild en woest, ruim zoo groot als ons land met nauwlijks zooveel inwoners als Drenthe; nog onbelangrijk voor den handel, niettegenstaande de rijst- en katoenbouw toeneemt. Aan een der beide baaien aan de zuidkust ligt de onbeduidende hoofdplaats Telok-Betong.

d. Residentie Palembang, driemaal grooter dan ons land maar nauwlijks zooveel inwoners als Noordbrabant, ligt aan de oostzijde en stijgt van de vlakke, moerassige kusten langzaam tot een bergachtig binnenland; wouden, verscheurend gedierte en olifanten ontbreken hier evenmin als welige rijstvelden, terwijl de noemenswaardigste producten zijn: ruwe katoen, bindrotting, benzoë, gom-damar, gom-elastiek, gétapertsja, tabak, was, peper, ivoor en stofgoud, alle in kleine hoeveelheden. De hoofdstad Palembang is eene belangrijke en bloeiende handelstad, met veel drijvende huizen op de aan den invloed van eb en vloed onderworpen Moesi-rivier; zelfs sommige Europeanen geven aan dergelijke waterwoningen de voorkeur. Het binnenland is nog weinig bekend, doch er zijn toch enkele militaire en civiele posten gevestigd ter bevordering van het handelsverkeer.

Djambi ligt noordelijker; de Sultan van dit schraal bevolkt Rijk erkent het Nederlandsch oppergezag; te Moera-Kompej nabij zijne residentie ligt dan ook een klein garnizoen.

Weder noordelijker liggen langs de oostkust de Rijken Indragiri en Siak, beide aan Nederland onderworpen, doch slechts met lossen band verbonden, hoewel de Sultans het gezag erkennen dat door den Resident van Riouw wordt uitgeoefend.

e. Residentie Riouw, behalve over pasgenoemde landen zich uitstreckende over al de eilanden ten zuiden van Singapoer en ten noorden van Bangka gelegen, benevens de verwijderde noordoostelijke Anambas en Natoena groepen. De Sultan, die dezen geheelen Archipel bestuurt, woont gemeenlijk op het groote eiland Lingga, dat evenals de naburige Karimon eilanden veel tin schijnt te bevatten. Peper, gambier en hout zijn de hoofdproducten; handel en scheepvaart bloeien door de geschikte ligging. De Resident houdt verblijf in de 20000 zielen tellende stad Riouw, eene vrijhaven op het aan Bintang palend eilandje Tandjong-Pinang, dat eene onmiddellbare bezitting van Nederland is. De mailstoombooten tusschen Singapoer en Batavia dienstdoende moeten hier passeeren.

f. Residentie Bangka, ten oosten van Palembang; zij beslaat ruim één-derde der oppervlakte van ons land doch telt nauwlijks 50000 inwoners; evenwel brengt deze bezitting ná Java de meeste voordeelen op voor het moederland, dewijl er jaarlijks ongeveer 5 millioen pond tin uit 200 mijnen wordt gewonnen door Chineesche arbeiders, die de uitgraving en smelting onder Europeesch toezicht verrichten; de vruchtbare, heuvelachtige bodem is grootendeels met bosch overdekt, maar er zijn ook uitgestrekte alang-alang-velden; de rijst, het hoofdvoedsel, moet van Java worden aangevoerd. De hoofdstad Muntok, aan straat Bangka bloeit zeer en wordt meer en meer verfraaid; zij is versterkt en bezit een garnizoen. In de verschillende mijndistricten zijn de onbeduidende hoofdplaatsjes doorgaans van een klein fort voorzien.

g. Adsisistent-residentie Billiton, ligt nevens Bangka en is bijna zoo groot als Gelderland en Utrecht, doch telt slechts 8000 inwoners; evenals op Bangka is de tin-productie hier de hoofdzak, maar tot nogtoe op veel kleiner schaal. Het hoofdplaatsje Tandjong-pandang wordt door een fort beschermd; zeeroovers zijn in deze wateren niet zeldzaam.

Borneo met omringende eilanden.

§ 174. Dit eiland beslaat 13000 vierkante mijl, is dus het grootste van den aardbol, grooter dan de Oostenrijksche Staat, en ligt onder den evenaar; de noordoostelijkste spits, kaap Sampangmagis, ligt op ruim 7° N. Br., de zuidelijkste, kaap Salatan, op 4° Z. B. — Bijna $\frac{3}{4}$ van het geheele eiland behoort onder Nederlandsch bestuur; alleen de noordwestelijke en noordelijke streken staan onder het beheer der onafhankelijke Sultans van Broenei en Soeloe, terwijl een klein gedeelte der kustlanden in Britsche handen is: Serawak en het eiland Laboean.

Borneo wordt begrensd door de Chineesche zee, de Soeloe zee, de straat van Mangkassar, de Java zee en de straat van Karimata; het bezit slechts een geringe ontwikkeling der kusten, die voor een goed gedeelte, vooral in het westen en zuiden,

vlak zijn en door enkele eilanden begeleid worden, waaronder Poeloe Laut in het zuidoosten en Majang benevens de Kari-mata eilanden in het westen het noemenswaardigst zijn; de mondingen der groote rivieren vormen uitgestrekte delta's. Onder die waterrijke stroomen bekleeden eene eerste plaats de naar het westen afvloeiende Kapoeas of rivier van Pontianak en de zuidwaarts stroomende Bandjar of Baritoe, beide niet ver van elkander ontstaande op het gebergte, dat geheel Borneo van het N. O. tot het Z. W. doorsnijdt en als waterscheiding dient tusschen de beide groote afdeelingen, waarin dit eiland wordt onderscheiden; hoewel niet zeer hoog zijnde ontspringen er een aantal rivieren op, en de waterrijkdom bevordert nog de buitengewone vruchtbaarheid van den bodem.

Daar de bevolking zeer schaarsch is en nauwlijks op $1\frac{1}{2}$ miljoen inwoners wordt geschat, verkeerden de binnenlandsche wouden nog in ongerepten staat; de bewoners der binnenlanden zijn onbeschaafde heidenen, niet zoo ruw als men ze wel eens afschilderde wegens het bekend gebruik van koppen-snelen: dat wil zeggen, dat zij hunne vijanden dikwerf onverhoeds overvallen en het hoofd afhouden, den schedel als blijk van dapperheid in hunne hut ophangende. Aan de kusten zijn eene menigte Arabieren, Maleiers, Celebeezen en vooral in het westen veel Chineezen gevestigd, welke laatsten zich hoofdzakelijk bezighouden met het bewerken der goudmijnen en het zoeken van diamanten tegen eene zekere schatting aan onze Regeering, wier oppermacht algemeen erkend wordt, al zijn de talrijke inlandsche Vorsten in hun gezag gehandhaafd, zoodra zij zich rustig onderwierpen; iets dat in de laatste jaren wel wat te wenschen overliet, zoodat in het zuiden ons onmiddelbaar beheer is uitgebreid. Ofschoon Borneo niet veel dadelijke voordeelen voor het moederland afwerpt, zijn de voortbrengselen welke het in den handel brengt talloos verscheiden, zooals van het plantenrijk: geta-pertsja, kamfer, honig, was, benzoë, drakenbloed, gom en harstsoorten, rotting, sago, kostbare houtsoorten, en van het delfstoffenrijk: stof- en mijngoud, platina, kwikzilver, koper, aardolie, antimonium, diamanten en kristallen, ijzer en vrij veel steenkolen, in het zuidoosten; dat rijst en andere voedingsmiddelen, tabak, katoen, suiker, peper en specerijen hier voor de behoeften worden aangekweekt en het land wemelt van wilde dieren, onderanderen ook van groote apensoorten, is zeker niet vreemd.

§ 175. **a.** Residentie Wester-afdeeling van Borneo, bijna vijfmaal grooter dan Nederland, het stroomgebied van de Kapoeas en eenige minder belangrijke rivieren, zeer dun bevolkt, bestaat uit de

1. Residentie Pontianak, aan de monding en op den delta van voormelden stroom: hoofdplaats Pontianak, vrijhaven en versterkte stad met 20000 inwoners, waar de Landak in de Kapoeas valt; een Sultan is er gevestigd. Hiertoe behooren de Staatjes Landak en Tajan aan gelijknamige rivieren; Mempawa, rijk aan metalen aan de zeekust, en Mandor met talrijke Chineesche bevolking binnenlands; Simpang en Matam, waartoe de Karimata archipel behoort, liggen zuidelijker evenals Soekadana, vroeger hoofdstad van een machtig Rijk, thans vrijhaven. De verjaagde Vorst van Matam bezit naar men zegt een diamant van $3\frac{1}{2}$ ton gouds.

2. Adsistent-residentie Sintang, hooger op aan de Kapoeas, met een garnizoen in de hoofdplaats, om handel en landbouw te beschermen in dit binnenland.

3. Adsistent-residentie Sambas, met gelijknamige hoofdplaats aan Borneo's noordwestelijken hoek; aan den mond der Sambas-rivier ligt Pamangkat met het in 1850 ter beteugeling van onruststokers gebouwde fort Sorg; weder zuidelijker Sikawang met talrijke militaire bezetting en doeltreffende kazernes en hospitaal.

4. Adsistent-residentie Montrado te midden van Chineesche mijndistricten; hier is ook de landbouw het belangrijkste; koffie en katoen worden vooral verbouwd.

b. Residentie Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, bijna driemaal zoo groot als Java, grootendeels onbevoond en weinig bekend. De hoofdplaats is Bandjarmasin met eene gedeeltelijk op vloten wonende bevolking, goed bevestigd door de forten Tatas en van Tuyl, vijf uur van den mond der Bandjar-rivier; het voormalig machtig Rijk Bandjarmasin is grootendeels onder onmiddellijk Nederlandsch bestuur geplaatst. De verschillende afdeelingen dezer residentie zijn: Doesoen, Bokoempie en Dajak, met handeldrijvende binnenlandsche stammen; Sampit aan de zuidkust; Koetaringin westelijker met goudwasscherijen en ijzer-smelterijen; Tanah-laut in het zuid-oosten met de hoofd-

plaats Taboeniau, goudwinning en steenkoolmijnen. De afdeelingen Martapoera en Amoentai ten noorden van Tanah-laut zijn de voormalige Sultans-landen, onderanderen bekend wegens wapensmederij en de steenkoolmijnen Oranje-Nassau en Delft te Pengaroeng.

Het Rijk van Koetei bevat de belangrijkste handelsplaats der oostkust, Samarinda aan de Koetei-rivier; de Adsistent-resident woont in de hoofdplaats Tengaroeng. Het Rijk Pasir benevens Poeloe Laut behooren met een aantal andere minder belangrijke staatjes, met inbegrip van Boelongang in het noorden, tot onze bezittingen langs de oostkust, welke zeer uitgestrekt doch uiterst onbelangrijk zijn voor het handelsverkeer.

Celebes en omliggende eilanden.

§ 176. Dit grillig gevormd eiland ligt ten oosten der straat van Mangkassar en breidt vier armen uit naar het oosten en zuiden: de eerste eindigt aan de Soeloe zee met kaap Polisang, de tweede aan de Moluksche zee met kaap Taljaboe, de beide laatsten wenden zich zuidwaarts naar de kleine Soenda eilanden; de diepe golven van Gorontalo, Tolo en Boni scheiden deze landspitsen. Uit den aard der zaak zijn de rivieren op dit veelgetakte eiland, dat één-derde grooter dan Java is, niet zeer lang en de Sadang alleen schijnt met de Solo-rivier te kunnen worden vergeleken; zij komt uit een meer in het binnenland en mondt aan de zuidwest-kust. Naar verhouding zijn de bergen hoog, men schat enkele toppen op ruim 3000 el, en het geheele eiland is zeer bergachtig en omringd door meestal steile kusten; ofschoon het binnenland weinig bekend is, vermoedt men dat er uitgestrekte bergplateaux zijn, op grond der talrijke hooggelegen meren. Alleen de zuidwestelijke en noordoostelijke landstreken zijn onmiddellbare bezittingen van Nederland en deze gedeelten zijn dan ook het best bekend. De bevolking is veel dichter dan op Sumatra en Borneo, en wordt op 2 of 3 millioen geschat, in het binnenland meerendeels Alfoeren, terwijl de kusten

door de zeevarende en thans de oppermacht in handen hebbende Boegineezen en Mangkassaren worden bewoond.

Talrijke eilanden liggen rondom Celebes, daarvan noemen wij: de Spermonde archipel bij Mangkassar, en de Salajar groep aan de zuidspits, Moena, Kambana en Boboni aan de zuidoostpunt, Boeton op eenigen afstand daarvan, de Bangaai eilanden bij de oostspits; de Schildpad eilanden in de golf van Gorontalo, en de Sangier en Talaut eilanden, welke eene brug naar de Philippijnen vormen.

Wegens de ruime bevolking is de landbouw er meer ontwikkeld dan op Borneo; rijst is als hoofdvoedsel ook het voornaamst product, maar koffie en cacao, suiker, tabak, maïs, peper, muskaatnoten en indigo zijn mede aanzienlijke handelsgewassen; dewijl er minder bosschen dan elders zijn, is de veefokkerij en vooral de paardenteelt niet onbelangrijk. Op een aantal plaatsen wordt goud gewonnen, in sommige oorden *pamor*, eene soort van wit ijzer; suiker, tabak en indigo worden voorts veelvuldig aangekweekt. De Mangkassaarsche oliën zijn bekend, voorts was de industrie voorheen bedrijviger dan thans, want de fraai gewerkte sarongs en de hiergebouwde schepen waren vermaard; de vischvangst is nog aanzienlijk, het spinnen, weven en kleuren van katoenen stoffen, de goud- en wapensmederij en de steenbakkerij zijn belangrijke middelen van bestaan, die vrij wat handel in 't leven roepen.

INDEELING VAN CELEBES.

§ 177. a. De zuidelijke en zuidoostelijke landtongen maken met eenige andere eilanden het Gouvernement van Mangkassar uit: de hoofdstad en het omliggend gebied behooren aan Nederland, terwijl een aantal onbeduidende rijkjes, sommige als bondstaatjes elkander steunende, langs de kusten verspreid liggen en alle ons oppergezag erkennen; sedert de opstand van de Vorstin van Boni is gedempt, wordt ook dat gedeelte der zuidwestelijke landtong als onmiddellbaar gebied beschouwd. De Resident woont te Mangkassar, waarvan een groot gedeelte den naam van Vlaardingen draagt, terwijl het fort Rotterdam de stad en de veilige reede beschermt; deze hoofdplaats is eene vrijhaven, die steeds in bloei toeneemt, ofschoon de handel meest transitogedreven wordt en er slechts

een paar honderd Europeanen in de 20000 inwoners tellende plaats leven, meestal gevestigd in de kampong Baroe, ten zuiden der omwalde stad.

Een Adsistent-resident woont te Maros en bestuurt de zoogenaamde Noorder-districten, doch in de Zuider-districten, Bonthain, Boelekomba en het eiland Salajar, resideeren slechts Gezagvoerders en enkele militairen, evenals op Samalokoe, hoofd-eiland der Spermonde groep. Ook de Sultan van Boeton is een bondgenoot van ons Gouvernement.

b. De oostelijke landtong voor het grootst gedeelte en de geheele noordoostelijke landtong maken de afzonderlijke Residentie Menado uit, waartoe ook de noordelijke Sangieren Talauteilanden behooren; in ons onmiddellijk bezit is de noordoostelijkste spits van Celebes, de Minahassa genaamd, iets grooter dan de residentie Samarang en bevolkt met 100000 vreedzame Alfoeren, waarvan ruim de helft tot het Christendom zijn bekeerd en aan landbouw gewoon geraakt; dit gedeelte is zeer vruchtbaar, vulcanisch en grootendeels hoog gelegen, het meer Tondano ligt onderanderen wel 700 el hoog. Koffie (van 4 miljoen boomen) is het hoofdproduct, en rijst, kakao, muskaatnoten en kokospalmen worden ook aangekweekt. De talrijke dorpen en havenplaatsen getuigen door netheid en aangenaam voorkomen van de welvaart en beschaving der inboorlingen; noemenswaard zijn: de hoofdstad Menado, eene vrijhaven met eene door een fort beschermde veilige reede, vrij wat handelsbeweging en ruim 4000 zielen; Kema, ook eene vrijhaven met de drukkerij der zendelingen; Amoerang met eene Gouvernements-lijnbaan. De Sangieren en Talauteilanden zijn niet alleen bekend wegens den handelsaard der bewoners, maar de uitbarsting van den vulkaan Aboe op Groot-Sangier, hoewel ruim eene halve eeuw geleden, heugt nog menigee.

Een Adsistent-resident is gevestigd te Gorontalo aan de baai van Tomini, alwaar goudwinning het voordeeligst bedrijf is; de schatting der meeste cijsplichtige Vorsten wordt naar die opbrengst geregeld.

c. De landen op Celebes rondom de baai van Tolo gelegen behooren met de Bangaai, Soeloe en Obi eilandgroepen onder de Residentie Ternate, daar zij ook bezittingen van den Sultan van het Ternataansch rijk zijn.

De Moluksche eilanden.

§ 178. Het Gouvernement der Molukken strekt zich uit van 3° N. Br. tot 8½° Z. Br., en van de pasgenoemde Tolo baai op Celebes tot op Nieuw-Guinea, tusschen den Grootten Oceaan en de Timor zee; te midden van dezen Archipel is de Gouverneur op Amboina gevestigd. Al de eilanden zijn vulcanisch en zeer bergachtig: op Ceram rijst de Noesa-Heli tot ruim 3000 el en Nieuw-Guinea bevat zelfs sneeuwbergen; door het hooge binnenland zijn de kusten ook rotsachtig en grillig gevormd, en leveren talrijke veilige havens op. De vrij groote oppervlakte van dit gebied is schaarsch bewoond, zeer boschrijk en weinig bebouwd; de sagopalme voorziet grootendeels in het voedsel der inboorlingen. Vermaard zijn verscheidene dezer eilanden door de specerijen, welke zich hier in hun vaderland bevinden, met name de kruidnagel en de muskaatnoot; bijna even bekend is de rijkdom aan prachtig gevederde vogels. De bevolking is op vele plaatsen naar het binnenland verdrongen door de Christenen, Maleiers en Chineezers, die zich van den handel hebben meester gemaakt en dien met voordeel drijven; nergens elders hebben de Chineezers zich zoo met de overige bewoners vermengd, als hier in de kustplaatsen.

Het Gouvernement is in 3 Residentiën verdeeld, waarvan de beide eerste rechtstreeks onder Nederlandsch bestuur staan, terwijl ons gezag in de derde slechts middellijk wordt uitgeoefend.

a. Residentie Amboina. Deze bestaat uit dat eilandje en de Uliassers, het veel grooter Boeroe en een groot gedeelte van het aanzienlijk eiland Ceram, te zamen ⅕ van ons land beslaande met nog niet 300000 inwoners. Onder allen is het kleine eiland Amboina het gewichtigst wegens den kruidnagelboom; muskaatnoten, meubelhout en allerlei vruchten groeien er ook welig. De hoofdstad is het van ouds vermaard, sterk bevestigd Amboina, aan eene diepe baai, met menig grootsch gebouw van vroegere dagen; de 10000 inwoners leven van handwerken en van den handel, die in deze vrijhaven niet onbelangrijk is; de Gouverneur resideert nabij de stad op een fraai landgoed.

Aan de andere zijde der baai woont een Adsisistent-resident in het fort Amsterdam bij het dorp Hila.

De oostelijker liggende Uliassers, Saparoea, Haroekoe en Noesa Laut, leveren mede kruidnagelen op en vormen eene afzonderlijke Adsisistent-residentie, met de versterkte hoofdplaats Saparoea.

Te Katjeli, welvarende hoofdstad van het hoogst vruchtbaar doch weinig bewoond Boeroe, is slechts een Gezaghebber gevestigd, zoo ook te Wahaaï op Ceram; beide bergachtige eilanden zijn door Alfoersche stammen bewoond, maar op het eerstgenoemde maakt, evenals in het overige gedeelte der Residentie Amboina, het Christendom vorderingen en geregelde landbouw volgt er den zendeling op den voet, terwijl daarentegen Ceram wegens de wreedheid en woestheid der bewoners bekend is.

b. Residentie Banda: eigenlijk belangrijk door de kleine Banda-eilanden ten zuiden van Amboina, te zamen slechts dubbel zoo groot als Texel, met 6000 bewoners, rondom den bekenden vulkaan Goenong-API.

De teelt van muskaatnoten is op deze eilanden het hoofd-bestaanmiddel; door veroordeelde misdadigers werden deze boomen alhier voorheen in afgesloten perken aangekweekt, doch daar de Regeering zich hier niet langer mede ophoudt, is thans de cultuur aan vrije arbeiders overgelaten en ziet men aanvankelijk teruggang in 't verschiet; ruim 400000 boomen produceerden gemiddeld 300000 pond noten en 70000 pond foelie.

De geheele Residentie, welke zich over een gedeelte van Ceram en verscheidene nog al verwijderde eilandgroepen uitstrekt, beslaat ruim zooveel oppervlakte als de Preanger-Regentschappen, doch is schaarsch bevolkt. De hoofdplaats is het nette Neira, op het eilandje Banda Neira, eene versterkte vrijhaven met weinig handel; het geheele eiland bevat 2000 inwoners. Grooter is het eiland Banda-Lonthoir, dat ook de meeste muskaatnoten-perken bevat.

De overige eilanden welke tot deze Residentie behooren zijn: het oostelijk kleiner deel van Ceram, met de naburige Keffing en Ceram Laut eilanden, vruchtbaar maar grootendeels onbebouwd; de Goram, Kei en Aroe eilanden liggen zuidoostelijker, zijn beter bevolkt, vischvangst en handel de hoofdbronnen der welvaart van de zachtzinnige

bevolking; tripang, agar-agar, schildpad en vogelnestjes worden het meest uitgevoerd. In de haven van Dobo op een der vlakke Aroe eilanden worden veel paarlen aangebracht, die gretig koopers vinden. Tusschen deze groepen en de Kleine Soenda eilanden ligt eene reeks zeer vulkanische eilanden, onder den naam van Zuid-wester archipel bekend; de inboorlingen zijn beschaafder en minder vadsig dan op de andere eilanden, en er zijn nog verscheiden Christengemeenten van vroeger tijd aanwezig; de opmerkelijkste eilanden zijn: Timor-Laut, groot en vruchtbaar, het grootste van den Tenimber archipel; Babber, Damme en Moa van weinig belang voor het handelsverkeer; Kisser aan Timor's noordoostspits, minder vruchtbaar; Wetter, veel grooter en meer handeldrijvend. Een rondreizend ambtenaar bezoekt deze eilanden geregeld, stelt in naam van het Nederlandsch Gouvernement de Hoofden aan en vereffent de geschillen.

c. Residentie Ternate, bestaande uit de landen der Sultans van Ternate, Tidore en Batjan, waarvan sommige zeer uitgestrekt zijn, doch die evenwel onder Nederlandsch oppergezag staan; het aantal bewoners der eilanden schat men op ruim 100000. De hoofdstad is Ternate, op het gelijknamig eilandje nabij de westkust van Halmaheira, eene vriendelijke plaats met scheepsbouw en visscherij, doch verwaarloosden landbouw in den omtrek en daardoor weinig handel; de stad wordt door twee forten verdedigd. Op het eiland verheft zich een werkzame vulkaan. Tot het gebied van den te Ternate gevestigden Sultan behooren nog de noordelijke helft van het vreemdgevormd Halmaheira of Djilolo, met eene Nederlandsche bezetting te Dodinga, de bij Celebes reeds genoemde landen om en aan de Tolo-baai, en eenige kleinere eilanden.

De tweede Sultan woont te Tidore, even klein als Ternate, evenzeer een werkzamen vulkaan dragende, doch de vruchtbare grond is er beter bebouwd; trouwens de tegenwoordige Sultan bedreigt ieder lediglooper met het afkappen der linkerhand. Tot zijn gebied behooren: het zuidelijk deel van Halmaheira, een aantal onbelangrijke eilanden en de geheele westelijke helft van Nieuw-Guinea, waarschijnlijk wel 10 maal grooter dan ons land, maar naar gissing slechts weinig bevolkt. Van dit uitgestrekt, vruchtbaar land weten wij nog zeer weinig dan dat het binnenland hooge bergen bevat, de para-

dijsvogel hier oorspronkelijk te huis behoort, en de meest aan de kusten wonende inboorlingen zich gaarne zouden ontslagen zien van de lastige oppermacht des Tidoreeschen Sultans. Zendelingen hebben zich gevestigd te Dorei aan de westelijke kust der wijde, eilandrijke Geelvinks-baai.

De derde Sultan is te Batjan gevestigd, alwaar ook een Nederlandsch posthouder woont; het eiland is vrij groot en het gelijknamig hoofdplaatsje bevestigd; welvaart heerscht op dit vruchtbaar plekje. Onder de overige bezittingen van dezen vorst noemen wij de weinig bekende Obi eilanden.

De Kleine Soenda eilanden.

§ 179. Van Java's oostspits wendt zich verder oostwaarts eene keten van eilanden, die onder den naam van Kleine Soenda eilanden bekend zijn, en in grootte ver achter staan bij de vier Groote Soenda eilanden, doch voor 't overige te zaam bijna zooveel oppervlakte beslaan als Java, terwijl Timor ongeveer zoo groot is als ons land. Over het algemeen zijn deze eilanden vulcanisch en zonder uitzondering bergachtig; de Tambora was de reusachtigste bergtop van den geheelen Archipel, doch na de geweldige uitbarsting van 1815 is de hoogte van ruim 4000 el tot 3000 el verminderd; thans is de Piek van Lombok waarschijnlijk de hoogste berg onzer bezittingen, de hoogste spits, Goenong Rindjani, meet 3500 el. Niettegenstaande de schijnbare overeenstemming in oorsprong bezitten deze eilanden toch een zeer verschillend karakter; de meeste kusten zijn voorzien van doeltreffende havens, die van Bali bieden echter bijna geene veilige reeden aan; terwijl Lombok zeer waterrijk is, ontbreekt op Savoe het stroomend water bijna geheel; planten, dieren en bewoners wijken derhalve ook onderling af.

Staatkundig onderscheiden wij de volgende groepen: Timor en onderhoorigheden, eene afzonderlijke Residentie; westelijk Flores, Soembawa en enkele daartusschenliggende kleinere eilanden, die onder het Gouvernement van Mangkassar behooren; Lombok en Bali zijn ook aan het Nederlandsch bestuur onderworpen, maar resorteeren onder den Resident te Banjoewangi op Java.

a. Residentie Timor: hoofdplaats Koepang, versterkte stad met veilige reede doch niet gezond, op het zuidwesten

van het eiland Timor, welks noordoostelijkst deel aan Portugal behoort. Ons gedeelte is het grootst en ook het dichtst bevolkt; vele der bijgeloovige inwoners zijn Hervormde Christenen, maar evenwel is de ontwikkeling uiterst gering en daardoor de bebouwing van den grond en de handel onbelangrijk, hoe vruchtbaar het bergachtig land ook moge wezen. Houtsoorten, was, vee en vooral goede paarden zijn de voornaamste uitvoerartikelen. Timor staat slechts onder het middellijk gezag van Nederland evenals de onderhoorigheden, bestaande uit een aantal eilanden waarvan de grootste zijn: Samaoe, klein en zeer vulcanisch; — Rotti, volkrijk, zoo groot als Zeeland, veel rijst en gierst uitvoerend; — Savoe, veel kleiner, weinig bosch maar groote verscheidenheid van plantengroei; — Sandelhout eiland of Soemba, bijna half zoo groot als Nederland, rijk aan sandelhout-bosschen, palmboomen en verfhout, katoen en rijst, wilde paarden en buffels, vogelnestjes, schildpad en tripang: de bevolking wordt, in 35 Rijkjes verdeeld, op 200000 tot 400000 zielen geschat en staat op zeer lagen trap van beschaving; — het oostelijk gedeelte van Flores, welk eiland in het geheel iets grooter is dan het voorgaande, doch schaarscher bevolkt, zeer bergachtig met doorgaans steile kusten en eene groote verscheidenheid van producten maar geringen handel: onze Gezagvoerder resideert in het op de oostspits gelegen fort Larentoeke, hoofdplaats van een Staatje, waarvan de bewoners wegens hunne gemengde afkomst Zwarte Portugeezen worden genoemd en Rooms-katholieken zijn, doch verdacht van het heulen met zeeroovers; — Adenare, Solor, Lomblen en Pandar veel kleiner eilandjes, met meestal vreedzame, heidensche of mohammedaansche bewoners, die men schat vrij talrijk aanwezig te zijn: de Vorsten zijn trouwe bondgenooten van Nederland; — Allor of Ombaai, zoo groot als Drenthe, hoog en boschrijk, met zeer talrijke bevolking, die landbouw en nijverheid drijven; schepen, kleeding, wapens, potten en pannen vervaardigen de bewoners zelve: in het vlek Allor is een Nederlandsch posthouder gevestigd.

b. Onder Mangkassar behooren: Soembawa, ongeveer half zoo groot als Nederland, schaarsch bevolkt, maar zeer bergachtig en wegens gebrek aan stroomend water niet bijzonder vruchtbaar; hout, zout, rijst, suiker, koffie, katoen, indigo, paarden, vee en zwavel zijn de hoofdvoortbrengselen:

de vulkaan Tambora verrijst op een schiereiland aan de noordkust; in het rijkje Bima, op het oostelijkst gedeelte, ligt nabij de gelijknamige hoofdstad, een fortje met Nederlandsche bezetting en een civielen Gezaghebber; de handel is er niet onbeduidend; — Komodo en Rindja zijn kleine, thans onbewoonde eilanden; — het grootst, westelijk gedeelte van Flores of Mangeraai behoort ook tot dit Gouvernement: de bewoners leven gewoonlijk in oorlog met de oostelijke buren maar bebouwen den bergachtigen bodem met eenige zorg; behalve was, kaneel en sapanhout wordt echter bijna niets uitgevoerd.

.c. Lombok en Bali liggen nabij oostelijk Java, bezitten hetzelfde klimaat en hebben er ook de voortbrengselen mede gemeen. Lombok is ruim zoo groot als Gelderland en even dicht bevolkt; de Vorst is een trouw bondgenoot van Nederland en erkent ons oppergezag. Hier heerscht de Mohammedaansche godsdienst, doch er schijnen evenwel geen moskeeën te zijn; verbouw van rijst, maïs, katoen en talrijke minder belangrijke artikelen is hoofdzaak en de nijverheid is mede van eenig gewicht; alleen rijst, paarden, vee en katoenen stoffen worden uitgevoerd: Mataram bij de westkust is de zeer regelmatig gebouwde hoofdstad. — Bali is slechts weinig grooter doch veel dichter bevolkt en verdeeld in negen Rijkjes, die alle het gezag erkennen van den Vorst van Kloukong, welke ook als geestelijk opperhoofd wordt geëerbiedigd, want de geheele bevolking belijdt de leer der Hindoe's en die Vorst is de vertegenwoordiger van den hoofdgod Siwa. Nijverheid, landbouw en handel bloeien hier meer dan elders in ons middellijk gebied, en de beschaving der inwoners is grooter dan die hunner oostelijke naburen: rijst, katoen, koffie en tabak zijn artikelen van uitvoer, doch aan goede havens is gebrek. Te Bleling aan de noordkust woont een Adsisistent-resident, te Djembrana aan de westkust een Controleur, die beide de belangen van ons Gouvernement bevorderen.

BEZITTINGEN IN AMERIKA,

OF

NEDERLANDSCH WEST-INDIË.

§ 180. Deze bestaan uit twee Gouvernemen ten, dat van Suriname of Nederlandsch Guiana en dat van Curaçao, bestaande uit de Curaçaosche eilanden, St. Eustatius, Saba en St. Martin; één koloniaal Gerechtshof is over al die bezittingen te Paramaribo gevestigd. Zij liggen zeer verspreid op Zuid-Amerika's vastland en in de Caraïbische zee tusschen 2° en 18° N. Br., en tusschen 54° en 70.5° W. L. van Greenwich, derhalve alle in de heete luchtstreek.

Nederlandsch Guiana.

§ 181. Nederlandsch Guiana of de Kolonie Suriname (naar de belangrijkste rivier) ligt aan de noordwestelijke kust van Zuid-Amerika, tusschen 2° en 6° N. Br., en 54° en 58° W. L.; ten noorden bespoeld door den Atlantischen Oceaan, ten westen begrensd door Britsch Guiana, ten oosten door Fransch Guiana, ten zuiden door Brazilië, waarvan het gescheiden is door het nog nimmer door Europeanen betreden Toemoekoemaque gebergte, dat aan verschillende belangrijke stroomen den oorsprong geeft, en trapsgewijze eerst tot een heuvelland en dichter bij de kust tot eene geheel vlakke landstreek daalt, welke tot op 20 uur afstand van den Oceaan nog nauwlijks 3 el boven den zeespiegel verheven is. Behalve langs de soms moerassige kusten is het grootst gedeelte van den grond met bosschen van edele houtsoorten bewassen, terwijl deze dichte wouden hier en daar voor uitgestrekte savanen plaats maken.

Wegens de onzekerheid der grens, vooral in het zuiden is de uitgestrektheid slechts bij benadering op 2500 vierkante mijlen, dus ruim 4 maal Nederlands oppervlakte, te schatten; daarvan is nauwlijks 30 vierkante mijl gekoloniseerd en stellig geen honderdste deel bebouwd.

De warme vochtigheid der lucht boven de lage alluviale

gronden langs de mondingen der groote rivieren, welke juist wegens hunne groote vruchtbaarheid tot de kolonisatie zijn uitgekozen, is niet voordeelig voor het gestel van den Europeaan, en verbiedt hem den veld-arbeid ter hand te nemen, gelijk uit verschillende mislukte proefnemingen gebleken is; maar wordt het land hooger op doorgeschoot, dan zal men lichtelijk op eene hoogte van 500 el vruchtbare dalen en berghellingen vinden, welke geene krachtsinspanning verbieden en in later tijd wellicht nog menig ondernemend Nederlander eene gemakkelijk te verkrijgen welvaart zullen bezorgen.

De groote rivieren welke Nederlandsch Guiana besproeien zijn: de Marowijne, grensrivier aan de Fransche zijde, de Suriname met de Commewijne en andere takken, de Saramacca, de Coppename en de daarmede in verbinding staande Nickerie, eindelijk de Corantijn, welke onze bezittingen van de Britsche scheidt; door den rustigen loop in het lage land zijn ze daar allen bevaarbaar, doch hooger op belemmeren rotsen en watervallen de vaart.

Rijker aan voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk is geen land; wij noemen onder de eersten: suiker, koffie, rijst, katoen, kakao, vanielje, indigo, bananen, specerijen, oranje-appelen, citroenen, kokosnoten, allerlei vruchten, zooals ananassen, geneeskruiden, verfhout, edel werkhout, aloë en gommen; en van het dierenrijk: de veestapel — paarden, runderen (500 stuks), schapen, geiten en varkens, — tijgerkatten, wilde zwijnen, tapirs, herten, apen, schildpadden, slangen, eene menigte bontgevederde vogels, velerlei insecten en visschen. Aan delfstoffen is de bodem, voor zoover hij is onderzocht, buitengemeen arm.

§ 182. De bevolking is dun gezaaid, want in de kolonie leven slechts ruim 40000 inwoners; voegt men daarbij de in het binnenland gevestigde weggelooopen boschnegers en nog enkele verspreid wonende Indianen, dan stijgt het geheele cijfer nauwelijks tot 50000 zielen. Deze zijn sedert 1864 allen vrije lieden, want toen is tegen eene vergoeding aan de eigenaars de slavernij afgeschaft, en thans zijn de voormalige slaven onder toezicht van de Regeering gehouden zich tot werken aan te melden, met vrijlating op welke plantage zij hunne diensten willen aanbieden; het is echter te bejam-

meren dat de lust tot den arbeid even gering is als de prikkel welke er toe dringt, want in dit vruchtbaar land, onder zulk een warmen hemel, heeft de bewoner al zeer weinig behoeften, tenzij hij door meerdere beschaving ook meerdere behoeften heeft leeren kennen, en niettegenstaande meer dan de helft der slaven, grootendeels door de bemoeiingen der Moravische broeders, tot het Christendom zijn bekeerd, was en is de trap hunner ontwikkeling nog zeer laag. Zooals overal waar de slavernij is afgeschaft, heeft de eigenaar van bebouwbare gronden dus met gebrek aan arbeiders te kampen en kan daarin alleen voorzien door den kostbaren aanvoer van vreemde landbouwers, waarvoor het Gouvernement eene som van een millioen gulden, ter uitbetaling van premieën, heeft beschikbaar gesteld, waarvan echter slechts schoorvoetend gebruik wordt gemaakt. De toestand der plantages is dus voor het oogenblik niet vooruitgaand en hun aantal is reeds terugggegaan tot 86 suiker-, 14 katoen-, 33 koffie- en kakao-, benevens eenige hout-plantages, voorts verschillende kost- en kweekgronden, welke geene voortbrengselen voor den uitvoer leveren; in het geheel was de oogst reeds vóór de afschaffing der slavernij gezonken tot 15 millioen pond suiker, één millioen gallon melasse, 150000 gallon rum en dram, en ongeveer één-vierde millioen pond koffie, katoen en kakao; sedert is de koffie- en katoenverbouw echter bijna geheel te niet gegaan. Het spreekt van zelf dat de handel daarmede in verband staat; in de laatste jaren bedroeg de uitvoer nauwlijks 3 millioen gulden en de invoer bereikte ook die som. Vroeger werden de producten bijna uitsluitend naar Nederland gevoerd, doch het nabijgelegen Noord-Amerika kan hooger prijzen besteden, en van de 210 schepen met 30000 ton inhoud, welke in 1862 in Suriname binnenliepen, voerden slechts 126 de vlag van het moederland; na dien tijd is dat cijfer nog terugggegaan en de uitvoeren naar Nederland zijn zoowel als de invoeren vandaar tot beneden de helft van het geheele bedrag gedaald.

Daar in alle West-Indische bezittingen de opbrengst der belastingen op verre na niet toereikend is, om de noodzakelijke uitgaven te bestrijden, trekt het moederland tegenwoordig volstrekt geene dadelijke voordeelen van deze Koloniën, alwaar een 1800tal militairen in bezetting ligt en een eskader van zes of meer oorlogsvaartuigen in de bewaking van kusten, riviermonden en havens voorziet; het grootst gedeelte

van de land- en zeemacht is voor Suriname bestemd, alwaar buitendien eene schutterij en gewapende burgermacht desgevorderd onder de wapenen kan geroepen worden.

Voor het onderwijs der vrije bevolking werd vroeger door het Gouvernement gezorgd, terwijl de Moravische broeders op de plantages in die richting werkzaam waren onder de slavenbevolking; thans beloven de nieuwe voorschriften nog betere uitwerking. Van de geheele bevolking schat men de Hervormden op 15%, de Evangelisch-lutherschen op 6%, de Moravische broedergemeente op 40%, de Rooms-katholicken op 24%, de Nederlandsch-israëlieten en de Portugeesche israëlieten te zamen op 3.5%, de overigen zijn nog ongedoopt of behooren tot de veelgoden-aanbidders. De regeling van het rechtswezen en van de geneeskundige dienst laat weinig te wenschen over, hoe moeilijk dit ook valt in eene zoo uitgestrekte en te gelijk zoo dun bevolkte landstreek, waar onmiddellijk buiten de hoofdstad de groote weg in een slingerpad, tusschen weelderigen boomgroei beknelde, verandert en het groote verkeer alleen langs de breede rivieren plaatsgrijpt; de plantages liggen dan ook meestal langs die stroomen in het donker loof verscholen, terwijl het woonhuis gemeenlijk door een rijken bloemtuint is omringd, welke het scheidt van de op kleiner of grooter afstand gelegen arbeiders-woningen, werkplaatsen, magazijnen en andere gebouwen, waaronder men een zestigtal met stoomkracht voorziene suikermolens aantreft.

§ 183. Suriname is verdeeld in 16 districten, ieder met een Commissaris aan het hoofd (enkele dezer ambtenaren beheeren meer dan één district) en wordt bestuurd door een te Paramaribo resideerenden Gouverneur, aan wien een Koloniale Raad en eene Vergadering van Volksvertegenwoordigers is toegevoegd. De districten dragen meestal den naam der rivieren of kreken waarlangs de plantages zijn aangelegd, als:

1. Stadsdistrict Paramaribo, met de hoofdstad; 2. Beneden Para; 3. Boven Para; 4. Boven Suriname; 5. Beneden Suriname; 6. Beneden Cottica; 7. Matappica; 8. Boven Cottica; 9. Perica; 10. Boven Commewijne; 11. Commetewanen; 12. Beneden Commewijne; 13. Boven Saramacca; 14. Beneden Saramacca; 15. Coronie; 16. Nickerie. In de hoofdstad is de hoofdmacht der politie gevestigd, doch in ieder district doen

eenige maréchaussées dienst; van de 1000 militairen houden de meeste ook garnizoen in de hoofdplaats en de forten Zeelandia en Nieuw Amsterdam, doch in verwijderde oorden zijn eenige posten onder bevel van een luitenant gevestigd, zooals te Nickerie, Sommelsdijk, Coronie, Gelderland en Republiek.

Paramaribo, de eenigste stad en de hoofdplaats ligt aan den linker oever der breede Suriname-rivier en is zeer regelmatig aangelegd; vooral aan de rivierzijde, waar het Gouvernements-hôtel aan een ruim en boomrijk plein verrijst, heeft zij een aangenaam voorkomen; het fort Zeelandia paalt aan dit plein en bestrijkt de reede, want de schepen naderen de stad en kunnen er ten getale van wel 100 eene veilige ligplaats vinden. De meeste woningen zijn van hout en gemeenlijk in oud-Hollandschen bouwstijl opgetrokken; over het algemeen is de levenswijze daarmede in verband, want het is opmerkelijk hoe gehecht bijna de geheele Europeesche bevolking is aan de spijzen en manieren van het moederland, ofschoon deze met het klimaat in strijd zijn. De dagelijksche markten bieden gelegenheid aan de vruchtbaarheid van den bodem en de verscheidenheid van de inlandsche voortbrengselen te bewonderen en tegelijk de bonte kleurschakeeringen der bevolking op te merken, want Europeanen, Creolen, Mulatten en Negers wemelen hier dooreen, vermengd met afstammelingen van het Amerikaansch ras. Deze bevolking bestaat uit ongeveer 17000 zielen, waaronder veel meer vrouwen dan mannen, welk verschijnsel zich in de geheele kolonie voordoet. Handel, eenige nijverheid, zich tot plaatselijke behoeften bepalende, en landbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Dat de handel onder het gebrek aan arbeidskrachten moet kwijnen, is ontwijfelbaar en springt onder anderen in het oog als men weet dat, niettegenstaande den verbazenden rijkdom aan kostbare houtsoorten, gemiddeld driemaal meer hout wordt aangevoerd dan verzonden, terwijl de edelste gommen en harstsoorten zelfs niet worden opgevangen.

Onmiddellijk buiten de stad betreedt men het ongerepte woud overal waar geene plantages zijn aangelegd, en deze beslaan, gelijk wij reeds zeiden, het kleinste gedeelte der oppervlakte; immers ofschoon ruim 350000 akkers (ieder = 0.43 Nederl. bunder) aan eigenaars zijn toebedeeld, worden tegenwoordig slechts 40000 akkers werkelijk bebouwd.

Twee en een half uur beneden Paramaribo ligt het fort Nieuw-Amsterdam, op de landpunt gevormd aan de samenvloeiing van de Suriname en de Commewijne, dat zich steeds in staat van verdediging bevindt.

Hooger op aan de Suriname-rivier, aan den voet der heuvels, ligt het voorheen bloeiend, thans grootendeels verlaten, door israëlieten bewoonde dorp, Joden-Savane, alwaar het cordon van binnenlandsche verdediging begon, dat zich vroeger noordoost-waarts tot de kust uitstreckte; thans is hier de militaire post Gelderland gevestigd. Van de overige militaire posten ligt Sommelsdijk oostelijker aan de Cottica, Republiek ten zuiden van Paramaribo aan de Para, Coronie veel westelijker nabij de zeekust en Nickerie op den westhoek, aan de monding der grens-rivier Corantijn; deze laatste plaats, ook Nieuw-Rotterdam genaamd, is na de hoofdstad de belangrijkste vestiging; de meeste plantages zijn er in handen van Britsche eigenaars. In het midden der kolonie, aan den benedenloop der Commewijne, ligt het etablissement Batavia, ingericht ter opnemng en verzorging van de doorgaans ongeneeslijke melaatschen, gemeenlijk door 3 of 400 zielen bevolkt.

De proeven om Europeanen het land te doen bebouwen zijn in den regel mislukt; in den laatsten tijd bewezen dit de thans zoo niet geheel dan toch grootendeels verlaten nederzettingen van Nederlanders te Groningen aan de Saracca, en van Duitschers te Albina aan de Marowijne.

Curaçao en onderhoorigheden.

§ 184. Dit Gouvernement bestaat uit de bijeenliggende eilanden Curaçao, Aroeba en Bonaire, nabij de Amerikaansche kust, en de veel noordoostelijker eilanden St. Eustatius, Saba en St. Martin (zuidelijke helft) tot de Kleine Antilles behorende: de gezamenlijke oppervlakte is geringer dan die van de provincie Utrecht en de bevolking blijft nog beneden de 33000 zielen; wij zullen op ieder dezer eilanden een bezoek brengen.

Curaçao ligt op ruim 12' N. Br. en 69° W. L., en telt op 7.5 vierkante mijlen ongeveer 20000 inwoners, meestal roomsch-katholieken, want er zijn slechts 2000 hervormden en ongeveer 1000 israëlieten. Evenals op de overige eilanden van dezen groep, bezit Curaçao een rotsigen, kalkach-

tigen bodem, die zeer lijdt onder het gebrek aan regenbuien, dat de slooping der bosschen na zich heeft gesleept; allerwege vindt men sporen van eene vroeger grootere vruchtbaarheid, terwijl thans alleen de dalgronden voordeelige oogsten van maïs, suiker en enkele voor den handel onbelangrijke producten opleveren; de nopal-cultuur (cochenielje) wordt er met gunstig gevolg gedreven en vrij wat aloë, welke hier wild voorkomt, gewonnen, maar het hoofdmiddel van bestaan is de scheepvaart en de daarmede verbonden takken van bedrijf; Curaçao is dan ook eene vrijhaven, die in 1860 door 800 schepen werd bezocht en een levendigen handel drijft op de havens aan de naburige Venezuëlaansche kust. De hoogste top van het eiland is de St. Christoffelberg, aan de westpunt, welke een hoogte van 400 el bereikt; door de steilte der kusten wordt hier menig baai gevormd, waarvan de St. Anna baai de voornaamste en bruikbaarste is; daaraan ligt de hoofdstad en zetel van den Gouverneur Willemstad, beschermd door drie forten met eene bezetting van 300 man; stad en voorsteden zijn regelmatig gebouwd in Hollandschen stijl, en spreiden zich uit op de landpunten welke de veilige haven helpen vormen; de belangrijkste gebouwen staan in het fort Amsterdam, doch de Gouverneur resideert op Belle-Alliance in de voorstad Pietermaai; eenige scheepstimmerwerven verschaffen leven en vertier en de 7000 inwoners genieten vrij wat welvaart.

Het eilandje Klein-Curaçao, dicht bij het hoofd-eiland, is een dorre rots.

Aroeba, tien uur westelijker, 4 vierkante mijlen groot met ongeveer 3000 inwoners, meerendeels roomsch-katholiken; de veeteelt is er niet van belang ontbloomt, doch de droogte is ook hier schadelijk; de goudwinning wordt met gering voordeel door particulieren voortgezet, sedert de Regeering die liet varen. De hoofdplaats is het vlek Oranjestad, met het fort Zoutman, aan de slechts voor kleine vaartuigen toegankelijke Paarden baai.

Bonaire, vijf uur ten oosten van Curaçao, ruim zoo groot als Aroeba doch iets minder bevolkt, meerendeels roomsch-katholiek; het eiland is bergachtig en boschrijk en levert op: maïs, hout, vee en zout; de zoutwinning gaat echter niet vooruit. De Commandeur resideert in een door een fort beschermd dorp, aan de bruikbare Gouverneursbaai.

Tusschen de Britsche Kleine Antilles Anguilla en St. Christoffel, en het Zweedsche St. Barthelemi liggen onze noordelijke West-Indische eilanden: St. Eustatius op 17.5° N. Br. en 63° W. L., is nauwlijks eene halve vierk. mijl groot en telt ongeveer 2000 inwoners; het is vruchtbaar, doch bergachtig en vulcanisch, zonder stroomend water en derhalve geheel afhankelijk van toevallige regenbuiën; de hoofdproducten zijn: suiker, katoen, tabak, indigo en koffie, welke gedeeltelijk worden uitgevoerd, zoomede wild en gevogelte. Voorheen had dit eiland eene drukke scheepvaart, doch thans wordt de veilige reede schaarsch bezocht; in het fort Hollandia, dat de in boven- en benedenstad verdeelde hoofdplaats Eustatius beschermt, ligt eene kleine bezetting.

Saba is nog kleiner en zeer bergachtig, eigenlijk eene steile rots van 1000 el hoogte, ten noordoosten van het pasgenoemd eiland; eenige suiker en koffie, vee en gevogelte worden uitgevoerd; de 1800 inwoners zijn hier, evenals op St. Eustatius en St. Martin, grootendeels hervormd. Aan de toegankelijke westkust ligt het voornaamste dorp, de Bodem genaamd.

St. Martin is slechts voor het zuidelijkst, kleinste gedeelte in ons bezit, het overige behoort aan Frankrijk; ons deel is nog geen vierkante mijl groot en telt ruim 3000 inwoners; het is minder rijk aan baaien maar even bergachtig als het noorderdeel: katoen, suiker, koffie, maïs, tamarinde, kokosnoten en allerlei groenten worden er verbouwd en de uitgestrekte zoutpannen verschaffen een vrij groot vertier, hetwelk nog vergroot wordt door het aantal schepen dat de Groote baai, welke door fort Nassau wordt verdedigd, binnen loopt: hier ligt de stad Philipsburg, de zetel van ons bestuur, ongeveer 10 uur ten noorden van St. Eustatius.

BEZITTINGEN OP DE KUST VAN GUINEA.

§ 185. Hoewel de bodem zeer vruchtbaar is, de uitgebreidheid op 500 vierkante mijl wordt geschat en de bevolking

wel 100000 zielen telt, zijn deze langs de Goudkust aan Afrika's westzijde uitgestrekte bezittingen evenwel zeer onbelangrijk voor het moederland; eensdeels dewijl eigenlijk geen gedeelte der kust onmiddelbaar aan het Nederlandsch bestuur is onderworpen, doch het oppergezag daarvan slechts wordt erkend, — anderdeels omdat de heuvelachtige doch vochtige grond, gepaard aan een zeer heet klimaat, het verblijf voor den Europeaan zeer ongezond maakt; alle proeven om stelselmatig goud te winnen zijn daardoor mislukt en de ontginning der goudmijnen zoowel als de goudwassching levert nu aan de inboorlingen slechts een karig bestaan. De landbouw is nog meer verwaarloosd en allerlei pogingen om de Negers tot den arbeid op suiker- of katoenplantages over te halen, zijn op hun onwil en vadsigheid afgestuit. Eenige voedingsgewassen, jams, rijst, maïs en bananen worden door hen voor eigen behoefte aangekweekt, maar jacht en visscherij is eigenlijk het hoofdbestaan. De bereiding van palm-olie uit de bosschen levert het gewichtigst uitvoer-artikel op; stofgoud, struisvederen, ivoor en enkele gommen paren zich daaraan.

De bevolking dezer kust behoort tot Negerrijken die zeer verschillende regeeringsvormen bezitten, doch alle nog op een zeer lagen trap van beschaving staan, hoewel reeds eeuwen lang Britten, Nederlanders en andere Europeesche natiën eenigen invloed hebben trachten uit te oefenen; want een aantal forten langs de kust, tusschen de Ankobar- en de Volta-rivier, zijn in het bezit dier Europeesche staten en de daarin gelegerde troepen zijn geroepen den handel te beschermen der kooplieden, die zich in deze sterkten hebben gevestigd.

Onze militaire Bevelhebber, tevens burgerlijk Opperhoofd, resideert op het fort St. George del Mina, dat het vlek Mina, de hoofdplaats van eenen gelijknamigen Negerstaat, bestrijkt en voor een der bestversterkte plaatsen aan deze kust wordt gehouden; het ligt op 5° N. Br. en 1 $\frac{1}{3}$ ° W. L., en is met dubbele wallen en grachten en 8 rijen geschut voorzien, terwijl het fort St. Jago of Koenraadsburg de landzijde verdedigt; jaarlijks ankeren hier gemiddeld een tachtigtal schepen van 20000 ton inhoud, waaronder een tiental Nederlandsche.

De andere bezette forten, in wier onmiddellijke nabijheid de bevolking geacht wordt onder ons gezag te staan, zijn: fort Hollandia bij Axim nabij de Ankobar-rivier, fort

Sebastiaan bij het vlek Chama aan de rivier van dien naam, fort Nassau nabij de inlandsche hoofplaats Anamaboe, fort Amsterdam aan de monding der Aman, en fort Lijdzaamheid bij Apam; de overigen zijn tegenwoordig zonder bezetting.

§ 186. Zoo beschouwden wij Nederland en zijne koloniën, maakten kennis met land en bewoners, met klimaat en voortbrengselen, met de bronnen van bestaan en den trap van ontwikkeling. Wij hopen dat onze blik niet te eenzijdig, onze kennismaking niet al te vluchtig was, om het voorgestelde doel te bereiken; d. i. den jeugdigen Nederlander, en desnoods ook den man van rijper leeftijd, op te wekken zijn vaderland op den waren prijs te stellen. Niet alles is in een even gunstig daglicht gesteld, want waarheid moet hoofdzaak blijven als men de werkelijkheid wil schetsen; maar er is ook geene verbloeming noodig, omdat er aanleiding genoeg is fier te zijn als bewoner van het kleine Nederland, wanneer men zich de moeite getroost zelf binnen de grenspalen rond te zien. Daartoe hopen wij te hebben aangespoord en wij verheugen ons reeds in 't vooruitzicht, dat de jongelingen, die de lagere school ontwassen zijn, den wandelstaf zullen ter hand nemen om kameraadschappelijk een of ander hoekje van ons land te exploreeren, gelijk wij zoo menigwerf buitenlands zien gebeuren. Het zou ons werkelijk niet grieven, al ontvingen wij van zulk eene zijde dan eens eene terechtwijzing; immers leeft de overtuiging in ons, dat ieder aardrijkskundige falen kan, zelfs al beschrijft hij zijn eigen vaderland, en al heeft hij dat land van oost tot west, van noord tot zuid doorwandeld en doorreisd.

De Nederlander is een vreemdsoortig wezen: hij is trotsch op zijn *verleden*, doch zeer kleinmoedig wanneer het er op aan komt het *heden* in bescherming te nemen! Maar men bedenke dat wij zelve dat *heden* helpen uitmaken, dat wij door geestkracht, inspanning en volharding persoonlijk veel kunnen bijdragen tot het wél volvoeren van onze taak. Die taak is gewichtig, want het »Noblesse oblige» wordt ons door de geschiedenis luidkeels toegeroepen. — Mocht het jeugdig Nederland die roeping aanvaarden!

Een afzonderlijk kaartje van iedere Gemeente van ons Vaderland

ONTWORPEN EN GETEEKEND DOOR

J. KUIJPER.

Ieder Gemeente-kaartje, keurig gegraveerd en netjes gekleurd kost **tien cents**. Ter nitdeeling op de scholen bij 50tallen / 3.— De gezamenlijke gemeente-kaartjes van eene provincie vormen een op zich zelf compleeten **PROVINCIALEN GEMEENTE-ATLAS**, afzonderlijk te bekomen à 7 Cents per kaartje, terwijl inteekenaren op den **COMPLEETEN GEMEENTE-ATLAS VAN NEDERLAND** niet meer dan 5 Cents per kaartje betalen. — Zie verder het uitvoerig prospectus.

Sedert Mei 1865 verschijnen maandelijks 25 à 30 kaartjes.

UITGAVE VAN HUGO SURINGAR TE LEEUWARDEN. — ALOM TE BEKOMEN.

Source: *Journal of the American Statistical Association*, 1977, 72, 1, 1-11.

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

NEDERLAND, zijne Provincien en **Kolonien**,
Land en Volk beschreven door J. **KUYPER**
bestaat uit drie afdeelingen, die elk afzonderlijk
verkrijgbaar worden gesteld.

Eerste afdeeling.

Algemeen gedeelte: Land. — Water. — Klimaat
en voortbrengselen. — Bevolking. — Middelen van bestaan.
— Zedelijke ontwikkeling f **0,95**

Tweede afdeeling.

De elf provincien: Bestanddeelen, grootte, bevol-
king, eigenaardigheden, middelen van bestaan, topogra-
phie f **0,95**

Derde afdeeling.

De Nederlandsche Kolonien. f **0,50**

het complete werk, ingenaaid f **2,20**

